4735

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
ԱՐԱԲԿԻՐԻ ԵՒ ՇՐՋ. ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ
ՊԷՅՐՈՒԹԻ ԵՒ ՀԱԼԷՊԻ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂԵՐՈՒՆ — ԹԻՒ 3

ՈՍԿԵԳԵՏԱԿ

ՏԱՐԵԳԻՐՔ

ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ ԱՐԱԲԿԻՐԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔԻ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ - ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

խմբագրեց՝
Ս. ԲԱԽՏԻԿԵԱՆ

printed in Lebanon

Տպ. Հայկ - Պէյրութ
1945

9(47-925)
П-46

2011

9(47.925)
Ո-46

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
ԱՐԱԲԿԻՐԻ ԵՒ ՇՐՋ. ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ
ՊԷՅՐՈՒԹԻ ԵՒ ՀԱԼԷՊԻ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂԵՐՈՒՆ — ԹԻՒ 3

ՈՍԿԵԳԵՏԱԿ

ՏԱՐԵԳԻՐՔ

ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ ԱՐԱԲԿԻՐԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅԹԻ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ • ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

2653
ՍՈՒՐԲ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ST. NERSES SHNORHALI
LIBRARY
ARMENIAN PRELACY

խմբագրեց՝
Ս. ԲԱԽՏԻԿԵԱՆ

Տպ. Հայկ - Պէյրութ
1945

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Արտասահմանի Հայը իր գաղութային կեանքին առաջին քառորդ դարը բոլորած, կանգնած է երկրորդին սեմին վրան։ Անցեալ քառորդ դարու ընթացքին հայկական գաղութներու ապրած կեանքը հեռու է փայլուն ու բնականոն կեանք մ'ըլլալէ. այսուամենայնիւ չեն պակսիր մխիթարական բազմաթիւ երեւոյթներ որոնք արդիւնք էին անհատական, առաւել եւս մեր հաւաքական բուռն ճիգին զորս ի սպաս դրին հայութեան ծոցէն ծնունդ առած կազմակերպութիւններ, քաղաքական, բարեսիրական, մշակութային ու հայրենացական։

Ասոնցմէ իւրաքանչիւրը, իր կարողութեան սահմանին մէջ, հրապարակ իջաւ հայ հասարակական կեանքի մեքենային այս կամ այն մասը կամ նոյն իսկ ոմանք յաւակնութիւնը ունեցան ամբողջը վարելու՝ չուկէա ունենալով ընդհանուրին բարիքը, հայը ՀԱՅ պահելու մեծագոյն նպատակը։ Յաջողեցա՞ն։ Այդ չէ որ վերլուծումի պիտի ենթարկուի հոս։ Այդ ապագան կչիռքի պիտի դառնէ ու իր անկողմնակալ պատասխանը տայ։ Ինչ որ մենք հոս կ'ուզէինք չեշտել, սոյն տարեգրքին հրատարակութեան առիթով, այդ արտասահմանի մամուլին պարբերաբար արձակած ճիչին պարագան է ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ կոչուած կազմակերպութիւններուն որ հաւաքեն, հրատարակեն, տարածեն մեր անգիր զրոյցները, աւանդութիւնները, հէքեաթները, երգերը, ասացուածքները, սովորութիւնները որոնք տարեցներու մահուամբ ու մեր գաղթական կեանքի երկարաձգումով, օր ըստ օրէ, աւելի կը դժուարանայ ու այնքան որ, շատերուն համար արդէն ուշ է նման խնդիրներով զբաղուիլ։ Անոնց աչքերուն առջեւ արդէն ցցուած է ԱՆԿԱՐԵԼԻՆ...։

Անկասկած որ հայրենակցականները, ըլլան անոնք վերաշինական կամ ոչ, մեծ պարտականութիւն, մեծ դեր ունէին կատարելիք այս ուղղութեամբ մանաւանդ որ անոնց չէր պակսեր ամենաէականը՝ ՆԻՒԹԱԿԱՆԸ։ Բայց անոնք չըրին, բացի Եգիպտոսի Կեսարիացիներէն, անոնք անպէտք նկատեցին թերեւս նման ձեռնարկներ ու մամուլին կանչը մնաց անարձագանգ և մեր գաւառներուն պատմութիւնն ու ազգագրութիւնը մնացին միշտ կորուստի ենթակայ։

Ահա, եթէ կուզէք, թէև քիչ մը յապաղած, իբրև դրական արձագանգ, Արաբկիրի և Շրջակայքի Հայրենակցական Միութեան Պէյրութի և Հալէպի քոյր մասնաճիւղերը միասնաբար և համախորհուրդ իրենց Կեդրոնական Վարչութեան՝ Ֆիլատելֆիա, կը ձեռնարկեն որպէս նախաքայլ, մեր օրերուն համար բաւական մեծածախս այս հրատարակութեան ջանալով յուշերու հրատարակումով Հայաստանի գաւառներէն մէկ մասին պատմութիւնը կերտել, և ազգագրական նիւթերու հաւաքումով ապագայ բանասէրին գործը դիւրացնել: Այս ամենուն զուգահեռ Միութիւնը նպատակ ունի վառ պահելու Սփիւռքին ցրուած հայրենակիցներուն մէջ հայրենիքին սէրը: Վերարծարծելով այս ամէնը, զօրացուցած կ՚ըլլայ անոնց մէջ ՀԱՒԱՏՔԸ որով միայն կրնան պատնէշ քաշել ազգակործան ամէն երևոյթի առջև:

Կ՚ուզենք հաւատալ որ մեր սոյն ձեռնարկը պիտի գնահատուի հանրութենէն ու հայրենակիցներէն որոնց անվերապահ աջակցութեան վստահած հրապարակ կուգանք: ՈՍԿԵԴԵՍՏԱԿին կեանքը հայրենակիցներուն հետաքրքրութենէն կախում ունի...

Մեր խորին շնորհակալութիւնը կը յայտնենք Արտաւազդ Սրբազանին, պ. Մուշեղ Սերոբեանին որոնք սիրայօժար մասնակցութիւնին բերին տարեգրքին բովանդակութեանը. Նաև շնորհակալութիւն մեր միւս աշխատակիցներուն ու Պ. Ս. Բախտիկեանին որ ստանձնեց տարեգիրքը խմբագրելու ծանր աշխատանքը:

ԱՐԱԲԿԻՐԻ ԵՒ ՇՐՋ. ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ
ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՊԷՅՐՈՒԹԻ ԵՒ ՀԱԼԷՊԻ
ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
112147-ԱՀ
1670-2011

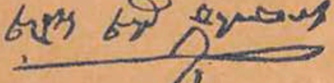

Ա. ՄԱՍ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Պէյրութ, 21 Օգոստոս 1944

Համեստափայլ

Տիկին Նուարդ Քարծայր
Ատենապետուհի Արաբկիրի եւ Շրջակայից
Հայրենակցական Միութեան Վարչութեան

Աստ

Յարգելի Տիկին,

Իր օրին հաճոյքով ընդունած էի 29 Յունիս թուակիր Ձեր նամակը, որով կը հաղորդէիք, «ՈՍԿԵԳԵՏԱԿ» անունով տարեգիրքի մը հրատարակութեան Ձեր ձեռնարկը, այս առթիւ խնդրելով նաեւ իմ ալ աջակցութիւնը, Արաբկիրը շօշափող նիւթով մը, սոյն տարեգիրքին համար։

Ջերմապէս կը գնահատեմ Ձեր ձեռնարկը, գիտնալով որ անոր նպատակն է հայրենակիցներու միջեւ սերտակցութիւն միայն, ինչ որ հետապնդելի միակ ուղեգիծը պէտք է ըլլայ հայրենակցական բոլոր միութիւններուն։

Ձեր խնդրանքով գրութեանս կը միացնեմ «ՀԱԼԷՊԻ ՀԱՅ ԱԶԳԱԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆԸ» խորագրով գրութիւն մը, որ վստահ եմ հաճոյքով պիտի կարդացուի Ձեր բոլոր հայրենակիցներուն կողմէ։

Ձեզի եւ Ձեր հետ եղողներուն ամէն յաջողութիւն մաղթելով եւ հայրական սիրոյ ողջոյններով,

Մնամ աղօթարար
Կաթ. Փոխ. Հայոց Լիբանանի
Արտաւազդ Արքեպիսկոպոս

Ասորիքի մեծագոյն վաճառաշահ քաղաքը և Կ. Պոլսէն յետոյ նախկին Թուրքիոյ մեծատարած ու բազմամարդ ոստանը հանդիսացող Հալէպ՝ մեր ազգային, եկեղեցական ու մանաւանդ առեւտրական պատմութեան մէջ ունի իր նշանաւոր տեղը, առաւելապէս ԺԷ դարուն։ Բայց ԺԴ դարու առաջին կիսուն իսկ Հալէպի մէջ կը գտնենք սակաւաթիւ բայց ժողովուրդով, եկեղեցիով ու Առաջնորդով արդէն իսկ կազմակերպուած գաղութ մը՝ 1375ի Կիլիկեան Թագաւորութեան անհետացումով և անկէ գրեթէ դար մը առաջ Հռոմկլայի վերջնական

կործանումովը իր մէջ կը հաւաքէ հետզհետէ աճող հայ բնտրանի բազմութիւն մը իշխանական, ասպետական, պետական և առեւտրական առհմիկ ընտանիքներէ, որոնք Բերիոյ պարիսպներէն ներս դիւրութեամբ իրենց համար նոր կեանքի մը կարելիութիւնները կը գտնեն և հայ եկեղեցական ու ազգային կազմակերպութիւնը տակաւ ուշագրաւ տեղ մը գրաւել կը սկսի քաղաքին քրիստոնեայ այլ համայնքներու շարքին։ Լէնկթիմուրի ամէնէն սարսափելի տարիներուն, 1400ին, Հալէպի տանուտէրներէն բարեպաշտ Թավաքալ իր ծառաներուն և գրաստներուն հետ Այնթապ կը մեկնի սովահար բազմանդամ ընտանիքին ցորեն բերելու և փոխան ցորենի, Այնթապի շուկային մէջ անհաւատի մը ձեռք գտնուող Աւետարանը կը գնէ...։ ԺԶ դարուն սկիզբը Հալէպի հայ ազգաբնակչութեան մէջ կը հանդիպինք երկիւղած, ազնուական ու մեծահարուստ հայերու որոնք Ս. Քառասուն Մանուկ փոքրիկ եկեղեցւոյ շուրջ արդէն կազմակերպուած գաղութ մըն են դարձեր։ Իրենցմէ Եսայի տանուտէր ո՛չ միայն կը հոգայ իր եկեղեցւոյ բարեզարդութիւնը, այլ և իր անձնական ծախքով կը նորոգէ կից եղող Մարօնիներու և Յոյներու եկեղեցիներուն պատարագամատոյց սեղանն ու խաչկալը։ Այս դարուն է որ Հալէպ կուգայ Հայաստանի Ջուղայ առեւտրական ու տաղանդածին քաղաքի կարեւոր մէկ բնակչութիւնը, քահանաներով ու «խոջա»ներով, որոնք կարճ ժամանակի մէջ առեւտրական հրապարակին կը տիրեն և ձեռք կ՚առնեն Բերիոյ հայոց ազգային վարչութիւնը, մեծ հեղինակութեամբ։ Ս. Քառասուն Մանուկ հնօրեայ եկեղեցին կը յիշուի Ջուղեցի ազնուական, իշխանավայել հաւատացեալներով ու իրենցմէ շատեր, յետ մահու, կը թաղուին եկեղեցւոյ ներսն ու արտաքին գաւիթը։ Ջուղեցի կամ «Արեւելեան» վաճառականներու մահարձանները Ազիզիյէի Ազգ. գերեզմանատան մէջ են, առանձին թաղամասով, աւելի քան 32 հատ, բոլորն ալ մեծադիր, արկղաձեւ տապաններով, որոնց բոլորին վրայ կը կարդանք . . . ՂԱՐԻՊ ՄՆԱՑ Ի ՀԱԼԱՊ։ Բոլորին ալ տապանաքարը մեծ գիրքով է, մաքուր, խորաքանդակ արձանագրութեամբ։

Հալէպի Ջուղայեցիք շուրջ մէկ ու կէս դար առեւտրական և ազգային փայլուն ու նախանձելի կեանք մը վարելէ յետոյ, տակաւ կ՚անհետանան, հաւանաբար չկարենալով տոկալ քաղաքին առեւտրական օտար մրցակցութեանց։ Կ՚ենթադրեմ որ այդ բարգաւաճ գաղութին կարեւոր մէկ մասը Եւրոպա անցած ըլլայ, իբր ապահով վայր, ուր սակայն շուտով կը ձուլուէր տեղական մեծամասնութեան մէջ, մինչդեռ եթէ մնացած ըլլային Հալէպ, կարեւոր մաս մը իրենցմէ փրկուած կ՚ըլլար կորուստէ։

Հալէպի մեծահարուստ իշխանական ջուղայեցիներու տակաւ քաղաքէն հեռացումովը կերպով մը անոնց տեղը լեցուած կը տեսնենք Ակնայ և Արաբկիրի և անոնց շուրջի գիւղերու չարքաշ և առևտրական յարմարութիւններու տէր ազգաբնակչութեամբ։ Այսպէս 1660ին Հալէպի մէջ կը յիշուի «սրբասէր, հեզահոգի և բարեպաշտ» ԱՐԱԲԿԵՐՑԻ ՄԱՐԳԱՐ՝ որ տէր Աստուածատուր քահանայի գրել տուած ձեռաց Մաշտոցը յիշատակ կը ձգէ Ս. Քառասուն մանուկ եկեղեցւոյն։ Մարգարի հայրն է ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ, մայրը՝ ԴԸՐՄԶ, կողակիցը՝ մահտեսի ԿՈՒԼԲԱՆ, աղջիկը՝ դարձեալ ԴԸՐՄԶ, փեսան՝ ԳՐԻԳՈՐ, իսկ հանգուցեալ զաւակներն են ԵՂԻԱ և ՎԱՐԴ ԽԱԹՈՒՆ։ Դարձեալ 1757ին Հալէպի մէջ կը յիշուի ՄԱՇԿԵՐՏՑԻ ՄԱԲԿԱՑ (Ս)ՏԵՓԱՆԻ որդի ՏԻՐԱՑՈՒ ՄԱՏԹԷՈՍ։ Նմանապէս 1779ին Հալէպի մէջ կը յիշուի ԾԱԳՑԻ ՏԻՐԱՑՈՒ ՊԵՏՐՈՍ՝ որ կ'աշակերտի Բերիոյ Առաջնորդ Գէորգ Վարդապետին։ Տիրացու Պետրոս որդին է Հալէպի մէջ քահանայագործող ԾԱԿՑԻ ՏԷՐ ԳԱԼՈՒՍՏ ԲԱՀԱՆԱՑԻ։ 1800ին Հալէպի մէջ կը յիշուի ՄԱՇԿԵՐՏՑԻ գերձակ ՅԱԿՈԲ՝ ու Բերիոյ առաջնորդ Սիմէոն Արքեպիսկոպոսի կողմէ Ս. Քառասուն Մանուկ եկեղեցւոյ ժամատան, գանձանակին և սնտուկին երեք տարուան հաշիւը Տասուրեան տիրացու Հաննայէն առած և քննած ու փակած ատեն իրեն հետ, ուրիշներու կարգին կ'ստորագրէ ու կը կնքէ։ Եւ վերջապէս Հալէպի թիւ 145 ճառընտիրի մը ի վերջ արաբերէն երկտող մաղթանքի մը տակ կը կարդանք «Ծառայ Քրիստոսի ՅՈՎՍԷՓ ՄԱՇԿԵՐՏՑԻ»։ ԺԷ դարու վերջերը և յաջորդ ԺԸ և ԺԹ դարերու մէջ արաբկիրցիներու գաղութը կարևոր տեղ կը գրաւէ Հալէպի հայ ազգաբնակչութեան մէջ։ Բուն արաբկիրցիք առևտրական են, կարնեցիներու և կիւրինցիներու նման։ Իսկ Արաբկիրի ենթակայ գիւղացիք նախ սկսած են ծառայել Հալէպի փաշաներու, կուսակալներու, զինուորական և քաղաքային բարձր պաշտօնեաներու, օտար շատ մը հիւպատոսարաններու և մանաւանդ տեղացի մեծահարուստ քրիստոնեաներու տուները, իբր ՀԱՒԱՏԱՐԻՄ խոհարար, գործակատար և սպասաւոր։ Նոյն դարերուն Հալէպի մէջ հաշուող հարիւրէ աւելի խաներուն և քարվանսարայներուն գրեթէ բոլոր սենեկապետները, առևտրական միջնորդները, սեղանաւորները Արաբկիրի հայ գիւղացիները եղած են, յաճախ նիւթական մեծ դիրքերու հասած։ Արաբկիրի շրջակայ գիւղերէն Մաշկերտն է որ վերջին երկու դարերու ընթացքին Հալէպ գաղթած է և Ազիզիյէի Ազգ. հին գերեզմանատան մէջ կը պահէ իր առաւելութիւնը տապանաքարերու մէջ, իբր 36 դամբարան, Անջրդի ունենալով 15, Սաղմկայ՝ 3 իսկ Միատուն 2, մինչև 1850։ 1920էն ասդին Հալէպի հայ բնակչութեան ընդհանուր պատկերը բոլորովին փոխուած է Կիլիկիոյ հայ հոծ բնակ-

չութիւն մը՝ Այնթապի, Մարաշի և Քիլիսի գաղթական հայութեան հոն հաստատուելովը։ Ինչ որ ըլլայ Արաբկիրի և շրջակայ հայ գիւղերու աշխատասէր, ձեռներէց ու պարկեշտ ժողովրդեան ներկայ թիւը Հալէպի մէջ, ան Բերիոյ ազգային անցեալ պատմութեան մէջ ունեցած է իրեն համեմատ շատ պատուաբեր բաժին մը, Կարնոյ, Կիւրինի, Երզնկայի և Ակնայ փոքրաթիւ բայց ձեռներէց բնակչութեանց հետ։ Մենք զանազան աղբիւրներէ ուրախութեամբ ստուգեցինք որ Հայաստանի արաբկիրցիք նոյնքան հաւատարմութեամբ և ձեռներէցութեամբ շատ օգտակար գաղութ մը դարձած են ու կրկնապէս փափաքելի է որ Հալէպի արաբկիրցիք իրենց գիւղական շրջանի հայրենակիցներով ներկայ պատերազմը վախճան գտնելուն հետ փութան խառնուիլ Հայաստանեան իրենց աշխատասէր եղբայրներուն, երբեմնի Արաբկիրի և իրենց համար երկրորդ հայրենիք մը եղող Հալէպի մէջ ցուցադրած հայաշէն բարեմասնութիւններով սատարելու մեր սիրելի Հայաստանի տնտեսական և ճարտարարուեստական վերելքին։ (*)

ԳԻՒՏԱՐԱՐ ԱՐԱԲԿԻՐՑԻՆ

Բնիկ արաբկիրցի Պ. Ալէքս Պօղաճեան հնարած է մանրանկար գրամեքենայ մը, որ գրպանի գրչի մը մեծութիւնը պիտի ունենայ և որուն արտօնագրին համար ան դիմում կատարած է Ուաշինկթընի պատկան պաշտօնատան։

Պ. Պօղաճեան կուգայ ընտանիքէ մը, որ ցոյց տուած է թուաբանական մեծ ընդունակութիւն և տաղանդ, բան մը որ կարեւոր է բարդ մեքենայութեամբ գիւտի մը իւրաքանչիւր մասի գործն ու դերը հաշուելուն մէջ։ Հայերէն թուաբանական և գրահաշիւի գրքերու հեղինակ Պ. Տիգրան Պօղաճեան հօրեղբայրն է Պ. Ալէքս Պօղաճեանի։

Իր դպրոցական շրջանին Ալէքս Պօղաճեան միշտ կարգին առաջինը եղած է Թուաբանական հաշիւի մէջ, նախապատրաստական աշխատանքէ ետք։

Այժմու գրամեքենային վրայ աշխատած է չորս տարի։

Հիմա կ՚աշխատի ուրիշ մեքենայի մը կատարելագործման վրայ։ Այս մեքենան պիտի կեղուէ հում գետնախնձորը ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս կը կեղեւի եփուած գետնախնձորը։ Նոյն մեքենան, տարբեր եղանակով մը, պիտի կեղուէ սոխերը, առանց կծուծուք տալու կեղեւողի աչքերուն։ Թէ գետնախնձորի և թէ սոխի սեւ տեսակ ու մեծութիւն պիտի յարմարին այս մեքենային։ (Յառաջ 3 Սեպտ. 937)

(*) Տես իմ «ՑՈՒՑԱԿ ՀԱՅԵՐԷՆ ՁԵՌԱԳՐԱՑ ՀԱԼԷՊԻ» 1935, Երուսաղէմ. «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱԼԷՊԻ ԱԶԳ. ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏԱՆՑ», Հալէպ, 1935։

ՈՒՍՏԱ ՍԷԼԷՖ

Փարիզի «Յառաջ»ը, Իտալ-Եթովպական պատերազմին, «Բազմավէպ»էն արտատպեց ուղեւորութեան մը նկարագրութիւնը դէպի Եթովպիա որուն հեղինակն է Հ. Յովհաննէս Թովմաճի։ Այս ուղեւորութիւնը տեղի ունեցեր է, իր զաւկին հետ, 1761ին։ Հ. Թովմաճիի նկարագրութեան մէջ արաբկիրցի Ուստա Սէլէֆին մասին կը կարդանք.

«. . . եւ ի նմին ժամանակի էր գանձապետ ի հայոց ազգէն Առապկերցի ծեր ոմն բիրտ և տխմար, որ վաղուց եկեալ էր, որոյ անունն է Սէլէֆ Ուստա»։ Մեր հայրենակիցը հակառակ իր «բիրտ ու տխմար»ութեան, մանաւանդ տգիտութեան հասած էր պետական գանձապահի բարձր պաշտօնին, և որպէսզի մեր հայրենակիցները քիչ մ'աւելի մօտէն ծանօթանան Սէլէֆ Ուստային կ'արտագրենք աւելին.— «և յետաւուրց ոմանց կոչեցին զՍէլէֆ Ուստան ի յարքունուստ և խնդրեցին ի նմանէ տալ զհամար զանձին, և ժամադիր եղեն՝ թէ յայն ինչ օր արասցուք։ Եւ երկն ժամադրեալ օրն և կոչեցին անդ զԹովմաճանն և զորդի նորա զՊօղոսն. այլեւս վեց անձինք գրագիրք համարոյ։ Եւ առաջի իւրաքանչիւրացն սփռեալ կային մի մի կովու կաշի և բակլայ՝ որով առնելոց են զհաշիւն. և առաջի Թովմաճանի և որդւոյն եւս բերեալ սփռեցին զայն կաշին բակլայով։ Յայնժամ ասէ Թովմաճանն ծիծաղելով թէ՝ թողութիւն շնորհէք, մենք այսուգունակ և տաժանելի կերպիւ հաշիւ ոչ գիտենք առնել՝ ի հան ի միջոցն զարծաթեայ կաղամարն և զթուղթն, և սկսաւ թուագրով այսինքն րախամով ըստ սովորութեանց իւրեանց գրել ընդ որդւոյն։ Իսկ միւս գրագիրք ի յեղերին, ի ժողովելն և ի բաժանելն բակլայով՝ յամեցան յոյժ։ Իսկ Թովմաճանն իսկոյն եղերեաց թէ՛ ի ժողովելն և թէ՛ ի գումարելն և իսկոյն ասաց թէ՛ է՛ այսքան այն, և ա՛յսքան այս եւայլն»։ Այս հաշուեքննութենէն կը պարզուի որ Սէլէֆ Ուստան թագաւորին կը պարտի «300 վաքիէ ոսկի որ առնէ 7500 դրուշ»։ Սէլէֆ Ուստային տունն ու հողերը կը ծախեն, բայց դեռ բացը չի գոցուիր, կը մնայ 70 վաքիէ որուն համար չղթայակապ կը բանտարկեն։

ԽՄԲ.

(«Յառաջ» 24 Նոյեմբեր 1937)

ՊԱՏՈՒՀԱՍ ՉԵՐՔԷԶՆԵՐԸ

Միքայէլ Վարանդեանի «Հայկական Շարժման Նախապատմութիւնը» երկին երկրորդ հատորէն (էջ 16) կ'արտագրենք չէրքէզներուն վերաբերող հատուածը, գաղափար մը տալու ըլլալու՝ 1860ական Թուականներուն Անատոլուի ներքին գաւառներուն մէջ կատարուած այն խժդժութիւններուն մասին որոնցմէ անմասն չի մնաց ո՛չ միայն Արաբկիր այլ իր շուրջի հայ գիւղերը: Այս հատուածը կը խօսի Ծագի մասին: ԽՄԲ.

Արաբկիրէն կը գրեն.

Անկից երեք-չորս ամիս առաջ 68 տուն չէրքէզ Արաբկիրու գիւղօրէից մէջ բաժնուելով, 3 անձէ և 2 ձիէ բաղկացեալ տուն մը չէրքէզ ալ Ծագ անուն 56 տնուոր հայաբնակ գիւղին բաժին կը հանուի: Գիւղացիք ալ յիշեալ անտանելի հիւրերուն ամէն ապրուստը անտրտունջ կը հոգային: Երկու ամիսի չափ անցնելէ ետև, Ագրին և Ազըն ըսուած երկու մեծամեծ տաճիկ գեղերը իրենց բաժին ինկած չէրքէզներուն հետ կռիւ ընելով, կը վռնտեն: Չէրքէզներն ալ չիտակ Ծագ գիւղը կ'երթան կը նստին և իրենց աւարառու բնաւորութեամբը գիւղացւոց այգիները, արտերը, պարտէզները կը կողոպտեն: Վա՜յ այն մարդուն, որ կը համարձակի բան մը ըսելու, անմիջապէս կը սպաննուի: Գեղացիք կ'երթան Միւտիրին և այս անտանելի փորձանքը հասկցնելով, պաշտպանութիւն կը խնդրեն: Միւտիրը պատասխան կուտայ, որ Խարբերդու փաշային երթան: Խեղճ գեղացիք ալ առաջնորդին կը դիմեն, ան ալ բան մը չը կրնար ընել: Նոյն միջոցին բոլոր միւս գեղերուն չէրքէզներն ալ Ծագ գիւղը կը լեցուին 200 ձի և 400 մարդ և խեղճ գեղացւոց բոլոր հողերը կը գրաւեն, ոչ արտ կը թողուն ոչ ցորեն, ոչ այգի, ամեն ալ կը չորցնեն և ծառի ճիւղ մ'անգամ չեն թողուր: Անկից զատ՝ կըսկսին գիւղացւոց կանանցն և տղայոցը ետեւէն իյնալ և զանոնք ալ բռնաբարել:

Միւտիրը փոխանակ գիւղացւոց գոյքն ու անձը պաշտպանելու 6 զինուոր կը ղրկէ գիւղը և իրենց տուրքին վրայ յաւելուածը կը պահանջէ որ անմիջապէս վճարեն: Գեղացիք տուներէն դուրս չեն կրնար ելնել չէրքէզներուն վախէն... ուտելու հաց չունին, ուրկէ վճարեն այն տուրքը, մանաւանդ որ արդէն խեղճերը 300,000 ղուրուշ ալ պարտք ունին: Գեղին տասանորդը 6000 ղուրուշ հազիւ կը բռնէ, իրենք ամեն տարի 13,000 ղուրուշ տասանորդ, 4500 ղուրուշ սալեան և 4500 ղուրուշ զինուորական տուրք կը վճարեն: Գեղացիք յուսահատուած Միւտիրին ոտքը, ձեռքը կ'իյնան, կուլան, կ'ողբան, բայց ան մտիկ չ'ըներ, կըստիպէ, որ տուրքն շուտով հատուցանեն:

ԿԵԱՆՔԸ ԱՐԱԲԿԻՐԻ ՄԷՋ (*)

1890 - 1896

Գրեց՝ ՄԻՆԱՍ Ց. ՊԷՊԻՐԵԱՆ

Սիրելի Պ. Բախտիկեան, Ձեր գիրքը կարդալէս ետք, Ձեզ կ'ուղարկեմ իմ յուշերս, խորհելով որ կրնան անոնք Ձեզ օգտակար ըլլալ օր մը։ Իմ կարողութեանս ներած չափով և աւելի մանրամասնութիւնով հոս պիտի ներկայացնեմ այն անցուդարձերը որոնք տեղի ունեցան մեր ծննդավայրին մէջ 1890-1896 թուականներուն։

1890 - 1896 *թուականներուն, արաբկիրցիներուն համար ԵՆԻ ՉԷՐԻական օրերը վերյիշեցնող շրջան մ'եղան։ Այդ ատենները Արաբկիրի առաջնորդը Եզնիկ Եպիսկոպոս Ապահունին էր։ Ան ազգանուէր, կորովի, քաջ յեղափոխական անձնաւորութիւն մըն էր։ Ժողովուրդէն ջերմապէս սիրուած էր։ Ժողովուրդը ամենայետին յարգանքն իսկ չէր զլանար իրեն։ Ան յարգանք կը պարտադրէր նաև թուրք ժողովուրդին. որոնք իսկապէս իրմէ կ'ակնածէին։*

Եզնիկ Եպիսկոպոսն էր որ հետզհետէ, իր տուած քարոզներով, Արաբկիրի ժողովուրդին մէջ ցանեց, արթնցուց սէր դէպի ազատութիւն։ Ան պայծառ հեռատեսութեամբ ապագան կը գուշակէր, գալիք օրերու մխուր պատկերներու տեսիլքը կ'ունենար ուստի բացէ բաց աներկիւղ զէնքի, զինուելու մասին կը խօսէր։ Իր ճիգը, դէպի ազգային վերազարթնումը այնքան մեծ էր որ, անգամ մը, Վարդանանց պատերազմը ներկայացուցին եկեղեցիին մէջ, որուն մէջ Ղեւոնդ Երէցին դերը, եթէ չեմ սխալիր ինք կատարեց։

Եզնիկ Եպիսկոպոս Արաբկիրի դպրոցները լաւ մակարդակի հասուց. Ուսումնարանը, Աղջկանց դպրոցը, Մայր Վարժարանը։ Այս երեք դպրոցները արդէն առաջնորդարանին շուրջ կը գտնուէին որով ենթակայ էին իր անմիջական հսկողութեան, ազդեցութեան և այդ իսկ պատճառով այդ շրջանին դուրս եկան կարգ մը յեղափոխական տղաք. այդ տղաքն էին Զարմար, Ապահ Կէկիչեան, Եղիա Աբգարեան, Կարապետ Տիրատուրեան, Տրդատ Բարունակեան, Միսաք Զանթիկեան նաև շատ մը ուրիշներ։

Առաջնորդը դպրոցներէն ետք անոնց հասոյթին վրայ սկսաւ մըտածել օժանելու կանոնք մնայուն եկամուտներով։ Արաբկիր վարի շու-

(*) *Յօդուածները դասաւորած ենք ժամանակագրական կարգով։ ԽՄԲ.*

կայ մ'ունի, հոն նախապէս եկեղեցին հազիւ թէ քանի մը խանութ ունէր, Առաջնորդին ջանքերուն շնորհիւ շուկան ամբողջութեամբ գրեթէ եկեղեցիին սեփականութիւնը դարձաւ։ Այդ շուկային մէջ կար Արաբկիրի միւս բաղնիքները գերազանցող բաղնիք մը որ Այմասիկանց կը պատկանէր, այդ բաղնիքը գնեց։ Անկէ ետք, Մայր Ժամուն առջեւ, գետափին ափ մը լքուած գետին կար, Առաջնորդը հոն ալ ջաղացք մը կառոյց որ տարեկան հարիւր յիսուն ոսկի հասոյթ մը սկսաւ ապահովել ազգային սնտուկին։ Ահա քանի մը խօսուն, շօշափելի պատճառներ որոնք Առաջնորդը մեծին ու փոքրին սիրելին կը դարձնէր եւ իբրեւ փաստ առոր, ժողովուրդը սկսաւ ԵԶՆԻԿ անունը շատ գործածական անուն մը դարձնել իբրեւ նշան սիրոյ Եզնիկ Եպիսկոպոսին։

1892ի տարիները, Հնչակեան եւ Արմենական կուսակցութիւնները, ինչպէս ծանօթ է, թէ արտասահմանի եւ թէ Թուրքիոյ կեդրոն քաղաքները մուտք գործեր էին, իսկ գաւառներուն մէջ դեռ կուսակցութիւն գոյութիւն չունէր։ Գաւառներուն մէջ ամենէն առաջ Արաբկիրն է որ իր պանդուխտները ունեցեր է. անոնք պարզ պանդուխտներ կամ նշանաւոր վաճառականներ, տարածուեր էին Թուրքիոյ կեդրոն քաղաքները. ահա անոնց երթեւեկը միացած Եզնիկ Եպիսկոպոսին ջանքերուն Հնչակեան կուսակցութիւնը մուտք գործեց Արաբկիրի մէջ։ Կային նաեւ քանի մը Արմենականներ, արժէք չէին ներկայացներ, տկար էին։ Հնչակեան գաղափարախօսութիւնը վարակած էր ամբողջ Արաբկիրը, բնակչութեան մեծ տոկոսը արդէն կուսակցական էր որուն գլխաւոր պարտականութիւնն էր նախ զինուիլ։ Մեծ ամօթ էր զէնք չունենալը ուստի անոր տիրանալու համար միջոցներու մէջ խտրութիւն չէին դներ՝ գողութիւն, կողոպուտ, յափշտակութիւն. կար նաեւ այլ գործ մը, հարուստները ահաբեկելով կամ ծանր սպառնալիքներով անոնցմէ դրամ կորզել։

Այս այնքան ելեքտրականացած մթնոլորտին մէջ կը հասնի Կովկասահայ Շմաւոնը(*) որ Հնչակեան կեդրոնի որոշումով Մարաշէն, Զէյթունէն անցնելէ վերջ իբրեւ գործիչ Արաբկիր եկաւ Ուսումնարանի տեսուչի անուան տակ։ Շմաւոնի Արաբկիր գալով նոր շրջան մը սկսաւ. հասնելուն պէս դպրոցները բարեկարգեց, նախ այն ուսուցիչները որոնք պահպանողական տիպ էին, կրթական հաստատութիւններէն հեռացնելով անոնց տեղ յեղափոխական, կորովի, երիտասարդ ուժեր բերաւ. ապա տղոց միօրինակ հագուստ հագցնել տուաւ ինչ որ աւելի տպաւորիչ դարձուց երբ մանաւանդ դպրոցներէն ներս մտցուց մարմնամարզը։ Բոլոր դասարաններու պատմութեան ուսուցիչը ինքն էր, ինք կը կարդար ու կը բացատրէր Րաֆֆիի

(*) Կովկասահայ գործիչ Շմաւոն Կաֆեան։ ԽՄԲ.

երգերը որոնք հայ տղուն զգացումները կ'արթնցնէին: Դպրոցին հասակաւոր տղաքը առած լեռները պտոյտի կը տանէր ու հոն ազատօրէն անոնց կը խօսէր հայուն անցեալէն, կը խօսէր ներկայէն ու կը ձաղկէր թուլամորթութիւնը, կը խրախուսէր չի վախնալ երբեք Թուրքէն որ մեզի պէս մարդ էր, աւելի ոչինչ: Շատ անգամ տղաքը Թուրքերու պարտէզները կը ղրկէր, երբ պարտիզպանը վրայ հասնէր կը թելադրէր որ փոխանակ փախչելու կանգնին և ծեծեն: Այս գործնական ձեւը լաւ արդիւնք տուաւ, տղոց մէջ բարձրացուց ինքնավստահութեան ոգին, անոնց մէջէն հեռացնելով սարսափի, համակերպողի հոգեբանութիւնը: Թուրք երիտասարդները իրենք սկսան վախնալ, անոնք առաջուան նման համարձակ քայլերով հայ թաղերէն չէին կրնար անցնիլ, ծեծ կ'ուտէին. այս ձեւով անոնց անկաշկանդ բարբարոսութիւնները հետզհետէ սկսան կաշկանդուիլ: Եւ այս արդիւնքէն գոհ էին թէ Առաջնորդ Սրբազանը և թէ յեղափոխական տեսուչը:

Այդ օրերուն Արաբկիրի Ուսումնարանէն ներս և դուրս Շմաւոն, Աչըգպաշեան խնդիր մը ծագեցաւ: Պատմեմ. Շմաւոնը չեկածի, Ուսումնարանին տեսուչն էր Գրիգոր էֆ. Աչըգպաշեան: Երբ Շմաւոն անոր աթոռը գրաւեց այս վերջինը իր ընթացքը փոխեց Շմաւոնին հանդէպ: Աշակերտութիւնը Շմաւոնը կ'ուզէր և ատոր համար ալ Աչըգպաշեանին դէմ դասադուլ ըրին: Աչըգպաշեան ատոր մէջ Շմաւոնին դրդումը տեսնելով աւելի կատղեցաւ, մինչդեռ իրողութիւնը բոլորովին տարբեր էր, Շմաւոն ի նպաստ իրեն քանիցս միջնորդեց, անօգուտ: Աչըգպաշեանը չէր հանդուրժեր իր նոր դիրքին, պարզ ուսուցիչ էր թուրքանութեան ու ֆրանսերէնի. Թէև Աչըգպաշեան կարող էր, կրթուած էր ֆրանսական գոլէճին մէջ, իր թերութիւնը այն էր որ կուսակցական կազմակերպիչ մը չէր, իսկ անդին Շմաւոնը որ այդ նպատակով եկած էր, միայն տեսուչի անուան տակ կարող էր Արաբկիր մնալ:

Աչըգպաշեան չի հանդարտեցաւ, յառաջացաւ, յառաջացաւ այնքան որ կառավարութեան հաշւոյն սկսաւ մատնութիւններ ընել. անոր կատարեալ մարդը, գործիքը դարձաւ: Ժողովուրդը այս մարդը ուսուցչութենէ արձակեց: Ատեն մը Արաբկիրի մէջ իր մատնութեան գործը շարունակելէ ետք, կառավարութեան կողմէ, նոյն պաշտօնով կը ղրկուի Սեբաստիոյ կողմերը: Ատեն մը հոն մնալէ ետք կ'անցնի Մարզուան: Հոս կուսակցութեան ղեկավարներուն կը ներկայանայ որպէս Արաբկիրի լիտօր. բարեբախտաբար Արաբկիրի մէջ իր մատնութիւնները անոնք իմացած կ'ըլլան. Մարզուանի մէջ մէկ քանի անգամ կուսակցական ժողովներուն կը մասնակցի: Ղեկավարները կը կասկածին: Օր մը կրկին ժողով կը գումարեն և զինքն ալ կը հրա-

ւիրեն, այս անգամ սակայն Մարզուանի շրջակայքը ապրող զինեալ խումբին լուր կուտան որոնք կը հասնին: Աշըգպաշեան հարցաքննութեան առարկայ է, իր քաղցր լեզուն շատերուն վրայ կ'ազդէ որպէս անմեղ մարդ, ուրիշներ կ'ընդդիմանան ու կ'որոշեն վրան խուզարկել: Ինք կ'աղաչէ որ հրաժարին այդ գաղափարէն: Անդրդուելի կը մնան: Գրպանէն կ'ելլէ թուղթ մը անուանացանկով, կուսակցականներու անուններով, ղեկավարներունը կարմիր մելանով գծուած. Թուղթը կառավարութեան պաշտօնական թուղթն է եղեր: կ'որոշեն անիծեալը մաքրել, կաշիէ գօտիներ աստառացին կ'անցնեն ու կը խեղդեն, փոս մը կը փորեն մօտերը ու իր հագուստովը, ոսկի ժամացոյցովը, իր մատանիովը այդ ճիւաղը կը թաղեն: Ահա վերջաւորութիւնը մատնիչին: (1)

ՄԻՆԱՍ Ց. ՊԷՊԻՐԵԱՆ

Շմաւոնը իբրև տեսուչ իր պարտականութիւնները կատարելէ ետք, անշուշտ իբրև գործիչ ալ կուսակցութեան հանդէպ իր դերը կը կատարէր խղճմտօրէն: Կազմակերպեց սուրհանդակները զէնքի փոխադրութեան համար, զինագործութիւնը քաջալերեց, երկաթագործներուն ռումբ շինել սորվեցուց, շարքերը խմբակներու վերածեց. այս բոլորին հետ սակայն անտեսեց բան մը, ամենէն կարևորը զի-

(1) Գրիգոր էֆ. Աշըգպաշեանի մասին եղած յայտարարութիւններուն մէջ թիւրիմացութիւն մը կը գտնենք: «Շատ լսած եմ Արաբկիրցի Հնչակեան գործիչ Գրիգոր էֆ. Աշըգպաշեանի մասին, ան քաջ էր ու նուիրուած յեղափոխական մ'էր, որ իր հայրենակից, գրեթէ պատանի Եկաւեանի հետ Պոլսոյ քսան կախաղաններուն թիւը կը լրացնէր» (Գ. Միրանշահեան, Հայրենիք Օրաթերթ, 1939 Դեկտ. 3): Այս անուան շուրջ տեսնել նաև ՔՍԱՆ ԿԱԽԱՂԱՆՆԵՐԸ: Արդեօք նոյն անունով երկու տարբեր անձե՞ր գոյութիւն ունեցեր են: Այս պարագան պէտք է լուսաբանուի: ԽՄԲ.

նավարժութեան հարցը որ մեծագոյն պակասն էր, բան մը որմէ մեծապէս պիտի տուժէր ժողովուրդը 1895ի ջարդին։

Այս շրջանին հայը լաւ տրամադրութիւն ունէր, ամէն բան հայ էր կարծէք, երգ, խաղ, խօսք, ուրախութիւն բոլորէն ալ հայութիւն կը բուրէր։ Այս երեւոյթին ի դէպ Թուրքերը ներքնապէս գոհ չէին, և կուզէին խանչտկել, և գտան միջոցն ալ՝ հայ մանուկները, որոնք անհատական խնդիրներով առաջնորդուած մանկութեան արարքին դիմեցին վնասելու սակայն ընդհանուրին։

Կառավարութիւնը հայերը նեղելու պատրուակ կը փնտռէր, և հայ մանուկները դիւրացուցին գործը։ Կառավարութիւնը սկսաւ տուներու խուզարկութեամբ։ Շատ մը տուներէ զէնքեր կը գտնուէին։ Այն տունէն որ զէնք գտնուէր, տան աչքի զարնուող երիտասարդը կը բանտարկուէր, կը ղրկուէր Խարբերդ 10-15 տարի բանտարկութեան, երիտասարդ կեանքը հոն փճացնելու, իսկ եթէ բախտը ունենար գալու, արդէն առողջութիւնը վրայ տուած կ'ըլլար։ Ահա մանուկներու տխուր դերը և այդ ձեւով քանիներուն տուները քանդեցին։ Մանաւանդ այս տեղի կ'ունենայ քաղաքապետի մը օրով որ Արապ Ղայմաղամ կը կոչուէր, հայատեաց մը, իր հետ ունէր գօմիսէր մը և բօլիս Հիւսնի որ լաւ հայերէն գիտնալուն պատճառաւ տուներէն թուղթեր, գրքեր, թերթեր կը բանէր։ Արաբկիր, զէնքերը, ներածուող ապրանքներու հակերուն միջոցով կուգային, այս գաղտնիքն ալ կառավարութեան հաղորդուեցաւ որմէ յետոյ հակերը սկսան գրգռել, պատահեցաւ որ զէնք ալ գտան։

Մանուկներու ցուցմունքով կառավարութիւնը իր հալածանքը խստացուց։ Ասկէ առաջ եթէ քաղաքին մէջ մէկ երկու հարիւր զինուոր կը պահուէր, այժմ անոնց թիւը կը հասնի վեց-եօթ հարիւրի որոնք կազմ ու պատրաստ զօրանոցի մէջ կը սպասէին։ Շատ անգամ, խուզարկուելիք տան մը որոշ եթէ դիւրութեամբ ձեռք ձգելիք տեսակէն չէր, յիսունէ աւելի զինուորներով թաղը ամբողջ կը պաշարէին և ապա տան կը մօտենային, ներս կը մտնէին։ Այսպէս եղաւ երբ ուզեցին ձերբակալել Ռուբէն Երզնկացեանը։ Ռուբէնը ՉԻԼԻՆԿԻՐ էր և լաւ արհեստաւոր. յաջող զէնքեր, դանակ ու սուր կը շինէր։ Կառավարութիւնը կորոշէ զինք ձերբակալել, Ռուբէն կը պահուի, մանուկներու օգնութեամբ իր թաքստոցը կը գտնեն, մեծ ուժով կը պաշարեն թաքստոցն ու կը ձերբակալեն։ Տասը-տասն և երկու տարի բանտ մնաց։

Ձերբակալուածները, նախ քանի մ'ամիս Արաբկիր կը պահէին, հոս ծեծ ու խոշտանգումէ ետք որ կը կատարուէր ընդհանրապէս գիշերները, կը ղրկէին Խարբերդ, դարձեալ գիշեր ատեն և անորոշ օր

մը որ չըլլայ թէ ճամբան յեղափոխականներ յարձակին ու ազատեն։ Այսպէս կը շարունակուէր ձերբակալութիւնն ու ծեծը։ Եղաւ տուն մը որ Խարբերդի բանտը Արաբկիրցի քաղաքական հայ բանտարկեալներով լեցուեցաւ երեսուն-քառասուն հատը անպակաս կ՚ըլլար։ Եթէ պատահէր որ անոնցմէ մէկ երկուքը օրերնին լրացուցած դառնային փոխարէն երեքը, չորսը կը ղրկէին։ Կը պատահէր նաև որ այդ արձակուողները կրկին պատրուակով մը կը ձերբակալուէին ու Խարբերդ կ՚ուղարկուէին։ Այսպէս եղաւ պ. Գագիկ Տէմէճեանը. տասն և հինգ տարի բանտարկուելէ ետք, երբ ազատուեցաւ ու Արաբկիր դարձաւ կրկին ձերբակալեցին ու տասն և հինգ տարի ևս օր տուին. նոյն դժբախտութեան արժանացաւ պ. Տրդատ Բարունակեանը, Բէչիրու Օհաննէսը, Զանթիկեան Միսաքը, պ. Զարմարը, պ. Ասլանը (Զէյթունի Ասլանը) և ուրիշ շատեր։ Կառավարութիւնը երբեք ձեռքէ չէր հաներ կասկածելիներուն օձիքը։ Եւ որպէսզի ասոր առաջքը առնէ կուսակցութիւնը այս տղաքը խումբերու վերածեց ու լեռները հանեց. ասոնցմէ խումբ մը Հաճի Գէորգ Եկաւեանին ղեկավարութեան տակ սկսան գործել Սեբաստիոյ շրջանին մէջ կարճ ժամանակի մը համար։ Ուրիշ խումբ մըն ալ պ. Կարապետ Միրէչեանի ղեկավարութեան տակ կը ղրկուի Զմշկածագ, անկէ ալ Տէրսիմ անցնելու համար։ Տղաքը ճամբան, կ՚իջևանին Հազոր հայկական գիւղը, կառավարութիւնը լուր կ՚ունենայ, կը հետապնդէ, գիւղացիները կը թելադրեն տղոց որ մօտի անտառին մէջ պահուին, տղաքը գիւղը ձգած անտառ կը բարձրանան ուր բոլորն ալ անուշ քունի կ՚իյնան, երբ, երկու Տէրսիմցի քիւրտեր, արդէն քնացողներու զէնքերը գրաւած, կ՚արթնցնեն։ Հազորի կը տանին, կը յայտարարեն որ ասոնք ֆէտայիներ են և կառավարութեան պիտի յանձնեն։ Գիւղացիներու զօրաւոր միջամտութիւնը, և 60 ոսկիի կաշառքը տղաքը կ՚ազատեն վրայ տալով իրենց զէնքերը։ Ահա քեզ լաւ խմբապետ և լաւ հերոսութիւն. իսկ հալածանքը նոյն թափով կը շարունակուի։ Այլևս Արաբկիրի անունը ամենուն բերանն էր, Համիտ անգամ դժգոհանքով կը լսէր այդ անունը։

Այդ օրերուն կուսակցութիւնը կ՚որոշէ Տէրսիմի հետ յարաբերութիւն մշակել, տղաքը հոն ղրկել թէ ազատ մնալու և թէ զինավարժութեան համար։ Այս ձևով նաև քիւրտերու հետ համագործակցութեան առաջին քայլը պիտի առնուէր։ Այս հարցին լուծման համար Զմշկածագու կողմը յանձնախումբ մը ղրկուեցաւ։ Նախաքայլը պիտի առնուէր Զմշկածագու մօտ գիւղի չէխերէն Պէտիմով և հետզհետէ ներսերը թափանցել։ Կ՚երթան Ցաղթակ հայաբնակ գիւղը, կ՚որոշեն տեսակցիլ էգերէկցի աշիրապետ Տիէպին հետ։ Սակայն միջնորդի մը պէտքը կը տեսնուի։ Այդ տեղէն կը ճարեն Կորթօ անունով

քիւրտերուն լաւ ծանօթ, քաջ հայ մը որ Տիէպին կը հաղորդէ խնդիրը: Տիէպ հաւանութիւն կուտայ և յանձնախումբը աշիրաթապետին կը ներկայանայ իր տեսակէտները պարզելու որոնք Տիէպին կողմէ բոլորն ալ կ'ընդունուին: Փոխադարձ հաւատքով ու գեղեցիկ խօսքերով, լաւ հեռանկարներով կը բաժնուին: Կորթօ սակայն, կը թելադրէ տղոց որ Տիէպին վրայ շատ հաւատք չի դնեն. Տիէպ Թրքասէր էր: Տղաք կարեւորութեան չեն տանէր այս կէտը:

Այդ օրերուն ամենէն ցնցիչ դէպքը Բօլիս Հիւսնիի սպաննութիւնն էր: Ոստիկան Հիւսնի հայերը շատ կը նեղէր. ասոր վրայ աւելցուցէք նաեւ Մալումենց Զաքարին կնոջ հետ ունեցած սիրային յարաբերութիւնը ալ, պատկերը լրիւ կ'ըլլար: Կուսակցութիւնը կ'որոշէ ահաբեկման ենթարկել ոստիկանը: Մեծ պահուց Երկուշաբթին լուսցող գիշերը, ոստիկանը գիշերապահներուն հետ պտըտելու պարտականութիւն կ'ունենայ. Նոյն օր ԽՎԶԻՆԻԿԱՆՑ (*) տունը ուրախութեան հրաւիրուած կ'ըլլան կառավարական կարգ մը պաշտօնեաներ որոնց կարգին նաեւ Հիւսնին: Ուրախութեան վայրը բաւական ատեն մնալէն ետք, պահակներով շրջագայութիւնը կը վերսկսի: Երբ իր սիրածին տան կը մօտենայ, վարի շուկայի մօտ, Զուռնաճենց տան կից, պահակներուն կը հրահանգէ որ շարունակեն իրենց պարտականութիւնը իսկ ինք Զաքարին դուռը կը թխկրցնէ: Այդ ատեն զինք հետապնդող ահաբեկիչները, կը մօտենան, Հիւսնին դրան ԷՇԻԿԻՆ վրայ ոչխարի պէս կը մորթեն:

Ասով չի վերջանար: Առաւօտուն կառավարութիւնը գործի վրայ էր: Թուրք ժողովուրդը իրար անցած է, իսկ հայը սարսափած: Մեծերը ասոր հետեւանքը լաւ չէին նկատեր: Կասկածելիներով բանտը լեցուեցաւ: Կային սակայն փնտռուքի ենթականեր՝ Էքմէքճենց Դանիէլ, Շմաւոն, Գագիկ Տէվէճեան: Ասոնք և ուրիշներ, զինուած, քաղաքէն կը հեռանան ու շրջակայքի քարայրներուն մէջ քանի մը օր ապրելէ ետք կ'երթան ՕՎԱՑԻ հայաբնակ գիւղերը: Ասոնք լաւ կազմակերպուած էին ու քաղաքացիներուն հետ միշտ կը համագործակցէին: Խումբը երբ Անջրդի հայաբնակ գիւղը կը հասնի, անջրդեցիք տղաքը Եփրատին միւս կողմը կ'անցնեն որոնք ճամբանին շարունակելով կ'երթան Էգրէկ՝ Տիէպին քով: Տիէպ լաւ ընդունելութիւն կ'ընէ, ճաշ կը պատրաստէ ու կը հրաւիրէ, տղաք կ'ուզեն իրենց զէնքերով ճաշի նստիլ, Տիէպ կը հաւատացնէ որ պէտքը չկար այդ երեւոյթին, իրենք ապահով վայրի մը մէջ կը գտնուին: Տղաք կը համոզուին: Ճաշի հազիւ նստած, Տիէպ դուռը կը գոցէ, իր մարդոց լուր կուտայ, սենեակը կը պաշարեն: Տիէպ Խարբերդ

(*) Այս անունը գրուած է նաեւ ԷԶՎԻՆԻԿԱՆՑ: Խմբ.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
1670-2011

լուր կուտայ, ՍՈՒՎԱՐԻՆԵՐ կուգան կը ձերբակալեն, կը տանին։ Դատավարութենէն ետք, Դանիէլ և Գագիկ Տէվէճեան տասն և հինգ տարի բանտարկուելու վճիռ կը ստանան իսկ Սուլթան Համիտ կ'ուզէ որ Շմաւոնը Պոլիս ղրկեն։ Խարբերդէն ՍՈՒՎԱՐԻՆԵՐու հսկողութեամբ ճամբայ կը հանեն. ճամբան Մարզուանի ընկերներուն շնորհիւ սուվարիներու ձեռքէն փախուստ կուտայ ու Կովկաս կ'անցնի։

Կառավարութիւնը իր ձերբակալութիւնը կը շարունակէր։ Մօտ քառասուն հոգի Խարբերդ ղրկուեցան որոնք ատեն մը բանտ մնալէ ետք վերադարձուեցան։ Ուրիշներ մեղսակիցներ՝ Գրիգոր Մբըրեան, Վարդան Պօյաճեան տասն և հինգ տարի բանտարկութեան դատապարտուեցան։

Հակառակ այս ձերբակալութիւններուն, հակառակ մատնիչներուն և կառավարութեան խիստ հսկողութեան Արաբկիրցի յեղափոխականը չի դադրիր գործելէ, ընդհակառակը Արաբկիրէն դուրս գալով իր գործի դաշտը կ'ընդարձակէ մինչև Տիվրիկի և Եղնիկ եպիսկոպոս քանի մը ընկերներով հոն եւս կուսակցութիւնը հիմնելէ ետք կ'անցնի Շապին Գարահիսար, որմէ ետք կը դառնայ Մալաթիա. այս վերջնոյն մէջ շատ յաջողութիւն չի գտներ։ Այդ օրերուն արաբկիրցիք օրուայ մարդն էին, ուր որ երթային կազմակերպութեան մասին կը խօսէին փոխադարձ յարգանք կը վայելէին ու իրենք ալ մօտակայ քաղաքներէն փախստական քաղաքական յանձառուներուն թաքստոց կը յատկացնէին ու ամիսներով կը պահէին. այսպէս Տիվրիկցի Զըլըշեան Միսաքը, Ակնցի Ղուկասը։ Բոլոր այն փախստականները որոնք Արաբկիր եկած են, ապահով դուրս ելած են միևնոյն ատեն գործակցելով տեղւոյն խումբերուն։

Կառավարութիւնը իր ընդհանուր մաքրագործումը կատարելու համար օրը նոր հնարք մը, նոր պատրուակ մը կը մտածէր ազդեցիկ անձնաւորութիւնները ձերբակալելու, այդ ազդեցիկ ձերբակալուած մարդոց մէջ կային և մտաւորականներ և առևտրականներ, անոնք էին՝ Երամեան Յակոբ սեղանաւոր, Ճանճիկեան Գրիգոր վաճառական, Սաաթճին, Տէր Ներսէս քահանան, Եղնիկ եպիսկոպոսը և ուրիշներ։ Պիտի ձերբակալէին նաև Շաղշատաին հաճի Յակոբն ալ եթէ կուսակցութեան գանձէն դրամ առնելով Եգիպտոս չի փախեր։ Իսկ ձերբակալուածներէն մաս մը Սթամպուլ կ'աքսորեն, Տէր Ներսէսը Խարբերդու վանքերէն մէկը, Եղնիկ եպիսկոպոսը աքսորուելէ առաջ, սակայն հնարք մը մտածուեցաւ որը քիչ մը ուշացուց։ Կուսակցականները շուն մը սատկեցուցած, պոչին վրայ խաչ մը կապած, վրան ալ թուղթ մը՝ եօթը լեզուով հայհոյանքով, նետած էին եկեղեցիէն ներս. այս տղայական արարքին թաքուն նպատակը թէև լաւ չի լուսաբանուեցաւ, սակայն, յաջորդ օրերուն քաղաքը խառ-

վայրայր կեանք մ'ապրեցաւ, կրկին ձերբակալութիւններու տեղի տուաւ։ Այս վերջին ձերբակալուածներէն մաս մը Արաբկիրի մէջ բանտարկեցին, մաս մըն ալ Խարբերդ ղրկեցին։ Երբ ամիսներ վերջ լուր առնուեցաւ որ Խարբերդի ձերբակալուածները ազատ արձակուեր են ու կը վերադառնան, բաւական թիւով տղաք մինչեւ Կիւմիշ Մատէն դիմաւորելու գացին։ Գիշերը կը հասնին Տէնիզլի կոչուած Թըրքաբնակ գիւղը։ Պարտէզներուն մեծ վնասներ կը հասցնեն։ Գիւղացիները ոտքի կ'ելլեն։ Մեր տղաքն ալ հաճի Նազիկ Գազանճեանի ղեկավարութեամբ լեռ կը բարձրանան զէնքի դիմելով։ Արաբկիր լուր կ'երթայ, սուվարիներ կուգան, բոլորն ալ քաղաք կը վերադարձնեն։ Հաճի Նազիկ միայն քանի մը օր կը բանտարկուի։

Բոլոր աչքի ինկող անձերու աքսորէն ետք, ալ որոշ էր որ կարգը Եղնիկ Սրբազանինն էր։ Բաժանման Տեսարանը սրտաճմլիկ էր։ Ամբողջ ժողովուրդը մեծով պզտիկով առաջնորդարանին առջեւ լեցուած էր ու կ'արտասուէր։ Առաջնորդը զանոնք կը քաջալերէր, «Մի նեղուիք, կ'ըսէր, ես նորէն պիտի գամ, իմ գերեզմանս Արաբկիր պէտք է ըլլայ»։ Այս խօսքէն ետք իր ձեռք բարձր բռնեց, ձին նստաւ, հագած էր եւրոպական տարազ, մէջքին կապած ՀԱՐՈՒԽԱՇԸ, իրեն կ'ընկերանային երկու սուվարիներ։ Ժողովուրդը մինչեւ Քէչիչլէր իրեն հետեւեցաւ։ Քէչիչլէր Մովսէս աղային խանին առջեւ ալուճներին տակ ձիով կեցաւ, վերջին յորդորը տուաւ ժողովուրդին։ Հոն ժողովուրդին արցունքին խառնուեցաւ նաեւ մեծ Առաջնորդին արցունքը. ատկէ ան ա՛լ բաժնուեցաւ։ Ժողովուրդը երգ մը հիւսեց իր անսեթեւեթ բառերով.

Քահանաներ իս պատեցին
Սեւ զգեստներս հագցուցին,
Ճերմակ ձիուս նստեցուցին
Տիգրանակերտ ուղարկեցին։

Ալուճին տակը կայնեցայ
Դէպ Արաբկիր ես հայեցայ,
Արցունքով լուացուեցայ
Արի Եղնիկ, հայ քաջ Եղնիկ։

Որ պիտի գայ վերադառնամ
Ժողովուրդիս հետ միանամ,
Նոր եռանդով քարոզ մը տամ
Արի Եղնիկ, հայ քաջ Եղնիկ։

Մնաք բարեաւ նորէն կուգամ,
Վատ թուրքերուն սարսափ կուտամ
Նոր եռանդով քարոզ կուտամ
Արի Եղիկ, հայ քաջ Եղնիկ։

Եզնիկ Սրբազան Տիգրանակերտ տարին, անկէ ալ Պոլիս։ Պաշտօնէ զրկուած էր, ամէն օր պէտք էր կառավարութեան ներկայանար։ Մօտ տասը տարի այդ վիճակին մէջ մնալէ ետք օր մըն ալ փախելով Եգիպտոս կ'ելլէ։ Հոն արաբկիրցիները ամէն կարգի հոգ տարած են իրեն։ Եգիպտոսէն Պարսկաստան կ'երթայ իբրև առաջնորդ։ Չի սիրեր։ Չի մնար։ Ամերիկայի առաջնորդ ընտրուելով 1901ին Ամերիկա եկաւ։ Հոս ալ չի սիրեց։ 1908ին սահմանադրութեան ներումէն օգտուելով Պոլիս գնաց։ Շատ չանցած կաթուած կ'ունենայ ու կը խընամուի Ազգային Հիւանդանոցին մէջ։ 1909ին խումբ մը արաբկիրցիներ զինքը տեսնելու կ'երթանք, աչքերը չէին տեսներ, ձեռքով մեզ շօշափեց։ Լացաւ. լացինք։

Ըսեր էի վերը թէ աքսորուածներուն մէջ կար նաև Տէր Ներսէս քահանայ Պալթաեանը։ Այժմ քանի մը տողերով տամ անոր վերադարձը։ Սուլթան Համիտ ներում տուած էր իրեն և շնորհ ըրած որ Արաբկիր դառնայ։ Վերադարձած օրը ամբողջ Արաբկիրը շարժման մէջ էր։ Ժողովուրդը ժամերով ճամբան դիմաւորելու ելած էր, ճամբուն երկայնքին մրջիւնի նման ժողովուրդը շարքի կեցած էր ու ինք, Տէր Ներսէս, ձիուն վրայ փառաւորապէս բազմած, ժողովուրդը օրհնելով կը յառաջանար։ Որքան որ հայերը կ'ուրախանային նոյնքան և աւելի թուրքերը կը տրտմէին ու դժգոհութիւնով կը դիտէին բոլոր այս երևոյթները, իրենց ականջին հաճելի չէր գար ազգային երգերու մարտահրաւէր եղանակները որոնցմէն օդը կը թնդար։ Ահա այսպէս, մեծ խանդավառութեամբ ու մեծ ցոյցով Տէր Ներսէս կ'առաջնորդուի Մայր ժամ։ Քահանան հետը միասին Ս. Միւռոն ալ բերուած էր։

Տէր Ներսէս, Եզնիկ եպիսկոպոսին աջ բազուկն էր։ Ան նոյնիսկ գործակցած էր ու նոյնիսկ մասնակցած կուսակցական խումբերուն։ Իր եղբայրը, որ Դ.Օ.ՃԱ. Պապա կը կոչէին, նմանապէս քաջ մարդ մըն էր, ան կուսակցութեան սուրհանդակն էր ընդ մէջ Մալաթիոյ, Խարբերդի, Արաբկիրի, Տիվրիկի և այլ վայրերու։

Այդ դէպքերուն զուգընթաց թուրքերն ալ կը կազմակերպուէին ու դաւեր կը լարէին։ Բանտարկուած տղոց թղթածրարները կը գըտնուէին անշուշտ դատարանի շէնքին մէջ, գիշեր մըն ալ հոն կրակ ինկաւ։ Թիւրք, հայ գիշերանց վազեցին։ Այդ վազվզուքին մէջ, ահա իրար անցում մը, ծեծ ու կողոպուտ։ Եղելութիւնը սա էր. հազարապետը որ զինուոր բերեր էր հրդեհը մարել տալու, անոնցմէ մաս մը շուկան կը ցրուէ և կը հրամայէ որ հանդիպած հայը ծեծեն ու կողոպտեն։ Իսկ դատարանի շէնքի հրդեհն ալ հայերուն վերագրեցին պատճառաբանելով որ նպատակ ունէին այդ ձևով բանտարկեալներուն ԷՎՐԱԳները փճացնելու։

Եղնիկ Սրբազան Տիգրանակերտ տարին, անկէ ալ պոլիս։ Պաշտօնէ զրկուած էր, ամէն օր պէտք էր կառավարութեան ներկայանար։ Մօտ տասը տարի այդ վիճակին մէջ մնալէ ետք օր մըն ալ փախելով Եգիպտոս կ'ելլէ։ Հոն արաբկիրցիները ամէն կարգի հոգ տարած են իրեն։ Եգիպտոսէն Պարսկաստան կ'երթայ իբրև առաջնորդ։ Չի սիրեր։ Չի մնար։ Ամերիկայի առաջնորդ ընտրուելով 1901ին Ամերիկա եկաւ։ Հոս ալ չի սիրեց։ 1908ին սահմանադրութեան ներումէն օգտուելով Պոլիս գնաց։ Շատ չանցած կաթուած կ'ունենայ ու կը խը-նամուի Ազգային Հիւանդանոցին մէջ։ 1909ին խումբ մը արաբկիրցիներ զինքը տեսնելու կ'երթանք, աչքերը չէին տեսներ, ձեռքով մեզ շօշափեց։ Լացաւ․ լացինք։

Ըսեր էի վերը թէ աքսորուածներուն մէջ կար նաև Տէր Ներսէս քահանայ Պալթաեանը։ Այժմ քանի մը տողերով տամ անոր վերադարձը։ Սուլթան Համիտ ներում տուած էր իրեն և շնորհ ըրած որ Արաբկիր դառնայ։ Վերադարձած օրը ամբողջ Արաբկիրը շարժման մէջ էր։ Ժողովուրդը ժամերով ճամբան դիմաւորելու ելած էր, ճամբուն երկայնքին մրջիւնի նման ժողովուրդը շարքի կեցած էր ու ինք, Տէր Ներսէս, ձիուն վրայ փառաւորապէս բազմած, ժողովուրդը օրհնելով կը յառաջանար։ Որքան որ հայերը կ'ուրախանային նոյնքան և աւելի թուրքերը կը տրտմէին ու դժգոհութիւնով կը դիտէին բոլոր այս երևոյթները, իրենց ականջին հաճելի չէր գար ազգային երգերու մարտահրաւէր եղանակները որոնցմէն օդը կը թնդար։ Ահա այսպէս, մեծ խանդավառութեամբ ու մեծ ցոյցով Տէր Ներսէս կ'առաջնորդուի Մայր Ժամ։ Քահանան հետը միասին Ս. Միւռոն ալ բերած էր։

Տէր Ներսէս, Եղնիկ եպիսկոպոսին աջ բազուկն էր։ Ան նոյնիսկ գործակցած էր ու նոյնիսկ մասնակցած կուսակցական խումբերուն։ Իր եղբայրը, որ Դ.ՕԾԱ Պապա կը կոչէին, նմանապէս քաջ մարդ մըն էր, ան կուսակցութեան սուրհանդակն էր ընդ մէջ Մալաթիոյ, Խարբերդի, Արաբկիրի, Տիվրիկի և այլ վայրերու։

Այդ դէպքերուն զուգընթաց թուրքերն ալ կը կազմակերպուէին ու դաւեր կը լարէին։ Բանտարկուած տղոց թղթածրարները կը գըտնուէին անշուշտ դատարանի չէնքին մէջ, գիշեր մըն ալ հոն կրակ ինկաւ։ Թիւրք, հայ գիշերանց վազեցին։ Այդ վազվզուկին մէջ, ահա իրար անցում մը, ծեծ ու կողոպուտ։ Եղելութիւնը սա էր. հազարապետը որ զինուոր բերեր էր հրդեհը մարել տալու, անոնցմէ մաս մը չուկան կը ցրուէ և կը հրամայէ որ հանդիպած հայը ծեծեն ու կողոպտեն։ Իսկ դատարանի չէնքի հրդեհն ալ հայերուն վերագրեցին պատճառաբանելով որ նպատակ ունէին այդ ձևով բանտարկեալներուն ԽՎՐԱԳները փճացնելու։

Կառավարութիւնը իր ճնշումը աւելի խստացնելու մտօք, Թաղերուն մէջ, պահականոցներ կը հաստատէ։ Ան ընդհանրապէս կը վախնար Տէրպէտէրպէն որովհետեւ զուտ հայաբնակ թաղ մ'էր։ Եւ-տոր համար ալ առաջին առիթով, Կալուկը, Տէր Աւետիսենց Հաճի Զաքարին տունը չնչին վարձքով մը պահականոցի վերածեց ու հոն զետեղեց 8-10 ոստիկան՝ հսկելու համար հայերու շարժումներուն։ Երկրորդ պահակատունը Պասմաճիլէրը հաստատեց, Թանտուրենց Պաղտասարին տունը, իսկ Վարի Շուկան արդէն ունէր։ Միւս Թաղերուն համար ալ պահակներ նշանակեց. ասոնց ամսավճարները Թաղեցիները պարտաւոր էին վճարելու։ Այս կարգադրութիւններէն ետք արգիլեց ժամը 9-10 էն վերջ, լապտերով կամ առանց լապտերի, ոեւէ մէկուն դուրս ելլելը։ Անսաստողները երկու օր բանտարկութեան եւ տուգանքի կ'ենթարկուէին։ Այս կարգադրութիւնները միայն եւ միայն հայկական թաղամասերուն եւ հայ բնակչութեան համար էին։ Երբ կացութիւնը այս ձեւով կը գիշանար, հարուստները սկսան գաղթել Թուրքիոյ այլ եւ այլ քաղաքները ինչպէս Տէրպէտէրեան Պօղոս եւ Մինաս աղաները, Այմասիկանք, Եկաւեանները, Ճիկերճեանները եւ ուրիշ շատեր. ասոնք վաճառական եւ կալուածատէրներ էին, իրենց հարստութիւնները՝ ապրանք եւ կալուածք, չնչին գիներով ծախելով կը մեկնէին։ Այս ձեւով Արաբկիրը կը պարպուէր, մանաւանդ այս գաղթով, ու բանտարկութիւններով ան կը զրկուէր իր ղեկավար տարրէն։ Ասոր զուգահեռ կառավարութիւնը տենդագին զինուորական պատրաստութիւն կը տեսնէր։

Կը տեսնուէր որ մեծ զօրանոցին զինուորները կը փոխադրէր Պէրէնկէն Տէպօ բռնուած տեղը, կամ ասկէ զինուորը զօրանոց կը տանէր, ու այլ քաղաքներէ ռազմամթերք կը բերուէր։ Այս շարժումները մեր ժողովուրդը կը դիտէր ու միամտօրէն կը խորհէր թէ կառավարութիւնը հայոց պիտի յանձնուէր. վա՜յ, որ այդ օրերուն արտասահմանէն շնորհաւորութեան նամակներ գային, այդ պարզ շնորհաւորական խօսքերուն ներքեւ ազատութեան գաղափարներ կ'ուզէին տեսնել, ու բերնէ բերան ալ խօսիլ։ Այսպէս էր ե՛ւ ղեկավարը ե՛ւ ղեկավարուողը,

Այստեղ չեմ ուզեր մոռնալ քանի մը խօսք ալ Տաչճենց Մկրտիչին մասին գրելու։ Մկրտիչը շատ քաջ եւ յանդուգն տղայ մըն էր։ Ան միշտ քիւրտերուն մէջ կ'ապրէր։ Յեղափոխութեան գործօն ազդակներէն մէկն էր։ Կառավարութիւնը կ'ուզէր զինք ձերբակալել։ Մկրտիչը օձիքը ձեռք չէր տար։ Ան փախստական մըն էր։ Կառավարութիւնը ինը տարի շարունակ զինք հետապնդեց ու չի կրցաւ ձեռք ձգել. հակառակ անոր որ, ուր որ, զարնելու սպաննելու գործ կար ինք հոն էր։ Տարի մըն ալ ձմեռը շատ սաստիկ կ'ըլլայ, Մկրտիչ

չի գիմանալով լերան ձիւն ու փուքին՝, քաղաք կ'իջնէ, ուղղակի իրենց տունը կ'երթայ։ Բայց, տասնեակ մը մեր հայ մատնիչներէն մէկը, որուն անունը միւսներուն հետ կը խնայեմ արձանագրելու, կը տեսնէ զինքը և անմիջապէս կառավարութեան լուր կուտայ։ Երկրորդ օրը գիշերապահները կուգան ու դարան կը մտնեն անոր տուն մտնելը լրտեսելու։ Մկրտիչ կուգայ։ Տան տանիքը քար մը կը նետէ։ Քոյրը դուռը կը բանայ։ Եղբայրը ներս կը մտնէ։ Դարանակալները կը վախնան յարձակիլ։ Լուր կուտան։ Նոր ուժ կուգայ։ Տունը կը պաշարեն։ Դուռը կը զարնեն։ Մկրտիչին մայրը դուռը կը բանայ։ Ոստիկան ու զինուոր ներս կը մտնեն։ Մկրտիչ զէնքը կը քաշէ ու ոստիկանը կը վիրաւորէ, սակայն ուրիշ ոստիկան մըն ալ որ իր ետեւը կեցած է եղեր, իրեն վրայ կը կրակէ ու կը վիրաւորէ։ Դագաղի մը մէջ կը դնեն ու կառավարութիւն կը տանին։ Ճամբան զինուորներ, նիզակներով մարմինը մաղի կը վերածեն, այնպէս որ կառավարութիւն չի հասած, այս քաջ տղան իր հոգին աւանդած կ'ըլլայ...(*)

Հոս, կ'ուզեմ փակագիծ մը բանալ ու քանի մը խօսք ըսել Արմըտանցի Արխանեան Գալուստին մասին որ այդ ատենները առանձին խումբ մ'ունէր։ Գալուստ կ'ուզէ որ յարաբերութիւն մշակէ Արաբկիրի կազմակերպութեան հետ, և կ'ուզէ նաև որ Արաբկիրցի տղաք ալ իր խումբին մաս կազմեն՝ գործելու Ակն, Արաբկիր, Քէմախ ու Արմտանի շրջանին մէջ։ Կուսակցութիւնը կը դրկէ Զանթիկեան Միսաքը և Քէչէլու Օհաննէսը։ Դժբախտաբար իրենց նպատակին չեն հասնիր։ Այդ ատենները, Սարը Չիչէքի կողմերը Թուրք մը սպաննուած կ'ըլլայ և կառավարութիւնը հրաման կը հանէ քիւրտերուն որ երբ այդ շրջաններուն մէջ անծանօթ մը տեսնեն ձերբակալեն։ Այս երկու տղաքն ալ կը ձերբակալուին ու կ'ենթարկուին չարաչար խոշտանգումի։ Ձիու պոչին կը կապեն, օրերով անօթի կը թողուն, կը ծեծեն։ Այդ օրերուն, ինչպէս կ'ըլլայ, ակնցի պանիր հաւաքող Թիւրք մը այդ կողմերը կ'ելլէ, կը հանդիպի այս տղոց «բանտ վրան»ը, տղաքը իրենց վիճակը կը յայտնեն ու կը խնդրեն որ երբ Ակն վերադառնայ կառավարութեան լուր տայ, բարի Թուրքը խոստումը կը կատարէ։ Երկու օր ետք, կառավարութեան դրկած երկու սուվարիները տղաքը Ակն կ'իջեցնեն։ Հարց ու փորձէ ետք, Արաբկիր կ'ուղարկուին։ Այսպէսով Գալուստին ծրագիրը կը վիժի։

Այս օրերուն տեղի կ'ունենայ նաև ուրիշ դէպք մը Նավարին Շէքիրը և Էհթիզապին Մանուկը և քանի մը ընկերներ, Վերի Շու-

(*) Այս պատմութիւնը շատ կը նմանի Տէրպէտէրենց Թաղի ԳՈՂԵՆՑ տղուն պատմութեան որ մեր օրերուն հէքեաթի նման մեզի կը պատմէին մեծերը։ Արդեօք նոյն անձե՞րն են։ Խմբ.

կան պտըտած տեղերնին, կը տեսնեն որ ՕՎԱՑԻ գիւղերէն Թիւրք գիւղացի մը բաւական գնումներ կ'ընէ և քովն ալ բաւական դրամ կայ։ Կը լրտեսեն, կը հասկնան որ այդ դրամը գիւղացիներուն է և Պոլսէն եկած, ուրեմն հետը պիտի տանի, ուստի կերթան կը ծպտուին ու կուգան գիւղացուն ճամբուն վրան, քաղաքէն դուրս, դարան կը մտնեն։ Կը սպասեն։ Գիւղացին ձին նստած քաղաքէն դուրս կուգայ, երբ տղոց կը մօտենայ, ասոնք կ'ազդարարեն որ անձնատուր ըլլայ։ Կ'ընդդիմանայ։ Զէնքը զինքը ձիէն վար կ'իջեցնէ։ Տղաքը մարդուն մատին մէկը կը կտրեն, վրայէն 60 ոսկիէն աւելի դրամը կ'առնեն ու կը թողուն։ Այս դէպքին լուրը կայծակի արագութեամբ քաղաքին մէջ կը տարածուի։ Կառավարութիւնը ձերբակալութեան կը սկսի։ Կը հաստատուի որ ասոր հեղինակներն են Նավարին Շէքիրն ու Էհթիզապին Մանուկը(*)։ Կը ղրկուին Պոլիս ուր տասն և հինգ տարի շըղթայակապ բանտարկուելէ ետք Արաբկիր կը դառնան։

Այսպիսի տղայական խնդիր մ'ունեցաւ նաև Բաց Գլխոց Փիլիկը։ Փիլիկը հարբած կ'ըլլայ։ Այդ ատեն, ինչպէս կ'ըլլայ, իրենց դռնէն կ'անցնի գիւղացի կին մը իր աւանակով, Փիլիկ կնոջ ձեռքէն էշը կ'առնէ, վրան կը նստի ու աջ ու ձախ կը «չափցնէ»։ Թաղաքապետը որ մօտը կը բնակի եղեր, պատուհանէն կը գիտէ անցուդարձը։ Կը հրամայէ որ Փիլիկ էշը վերադարձնէ։ Փիլիկ ականջ չի կախեր։ Թաղաքապետը ոստիկանատուն լուր կը ղրկէ։ Ուժ կուգայ։ Փիլիկ տուն կը մտնէ ու դուռը գոցած, պատուհանին առջև դիրք կը բռնէ։ Երբ նեղը կը մնայ փախուստ կուտայ, սակայն հայ մատնիչներու օգնութեամբ հետքը կը գտնեն ու օր մըն ալ ՊԵԽԵՐԸ ԱԾԻԼՈՒԱԾ վիճակով դուրս կը բերեն իր թաքստոցէն... քանի մը տարի բանտ մնալէն ետք ազատ կ'արձակուի։

Հոս չի մոռնամ նկարագրելու Արաբկիրի գլխուն եկած, այդ օրերուն, մեծագոյն աղէտը։ Զատկուայ, Արաբկիրի յատուկ զատկուայ, ուրախութեան օրերը սուգի ու լացի վերածուեցան։ Այդ զատկուայ թուականը (*) յիշողութեանս չի գար։ Բայց գիտեմ որ այդ զատկուայ աւագ շաբթուն սաստիկ, յորդառատ անձրև եկաւ. կայծակ ու որոտում, նման օրերուն, մեր Արաբկիրին սովորութիւնն էր որ երկրաշարժի ցնցումներ կ'ունենար։

Հաւանաբար դարերու սովորութիւն էր որ չատեր, Աւագ Շաբթուն, բան չէին բաներ այլ կը հաւաքուէին եկեղեցիին բակը կամ

(*) Այս մարդը արաբկիրցիներուն մէջ ծանօթ է մանաւանդ ԲՐՈՒՑՁԻ ՄԱՆՈՒԿ անունով իր արհեստին հետևանքով։ Հակառակ մեր փափաքին, տակաւին իրեն չի կրցանք հանդիպիլ Սուրիոյ սեւէ անկիւնը, իր յուշերէն օգտուելու համար։ Խմբ.

(**) Այս չարաղէտ դէպքը տեղի կ'ունենայ 1894 ին։ Խմբ.

կ'իջնեն անոր ներքեւ, ԽԷՑՐԷԹ Թթենիներու տակ հաւկիթ «գլերնելու»։ Այս խաղի մոլիները շատ էին, շատեր առտուն կանուխ արեւուն հետ կը սկսէին մինչեւ որ մութը կոխէր կը շարունակէին։ Այդ վայրը, զատկուայ քանի մը օրերուն համար, արեւելեան կատարեալ ՊԱԶԱՐԻ մը երեւոյթը կ'առնէր, հարիւրաւոր մարդիկ զիրար կը հրմշտկեն, զիրար կը կանչեն, հաւկիթներ զարնելու, կուրացնելու կերպերուն շուրջ կը սակարկեն ու կը սկսին զարնել — տալ, առնել։ Այդ Ուրբաթ օրը, երբեմն կ'անձրեւէր, երբեմն օդը կը բացուէր։ Որպէսզի ՍՐԱ խաղերը պարբերաբար տեղացող անձրեւով չի ընդհատուէին, ժողովուրդը կը լեցուի ճամբուն ներքեւ գտնուող ազգապատկան խանին երկրորդ յարկը որ մետաքսի գործարան մըն էր, տակի յարկն ալ գրաստներու համար սոսկական ԽԱՆ մը։ Սաստիկ անձրեւի մը հետեւանքով, բոլորն ալ հոն կը լեցուին, նոյնատեն ցնցում մը տեղի կ'ունենայ, խանը կը փլի... լացն ու կոծը կը փրթի։ Եկեղեցին որ լեցուն էր քիթն ու բերանը հոն կը թափի, ժողովուրդը օգնութեան կը փութայ, շատեր անվնաս դուրս կը հանուին, հաւանաբար շատեր տակաւին չի վնասուէին, եթէ, չար բախտէն վար չի գար տակաւին կանգուն մնացած պատ մը։ Հակառակ այս պատին փլելուն, ուրիշ ողջեր դուրս բերել կարելի պիտի ըլլար եթէ կառավարութիւնը զինուորով չի հասնէր, ժողովուրդը չի ցրուէր ու չ'արգիլէր օգնութեան հասնող ոեւէ տեսակի աշխատանք։ Կառավարութիւնը շատ ուշ արտօնեց դիակները հանել։ Հոս պատկերը աւելի սրտաճմլիկ էր։ Դիակները բոլորովին անճանաչելի կերպով դուրս կը հանուէին։ Հանուած դիակները եկեղեցիին բակը շարեցին ու յաջորդ օր եկեղեցիին ետեւի մասը, գերեզմանատան մէջ, խոշոր փոս մը փորեցին ու այդ աղէտին զոհ գացած ԹԱՌԱՍՈՒՆ(*) երիտասարդները մէկտեղ թաղեցին։ Երիտասարդ էին բոլորն ալ, շատեր նոր նշանուած կամ ամուսնացած, ուրիշներ պանդուխտ երթալու թուղթերնին գրպաննին։ Տուներ կային որ մէկէ աւելի զոհեր ունէին, օրինակ խանի մետաքսի գործին տէրերը երկու եղբայր և մէկ զաւակ. այդ ընտանիքը Անանեան կը կոչուէր։

(*) Այս աղէտը Արաբկիրցին ոտանաւորով նկարագրած է։ Մեր քով կը գտնուին հետեւեալ երեք տուները։

Աւագ Ուրբաթ եղաւ այս բանը
Կ'ըսեն թէ փլեր է Մայր ժամուն խանը.
Հողին տակէն կուգայ որբերուն ձանը
Աման ողորմած Տէր դուն ըրէ ճար մը
Ասոր չի դիմանար քարեղէն մայր մը։

Ես եմ Պօղոս Ճանճիկեանը
Զարմիկս է Կայծակ Ճանճիկեանը։
Մօրս գացէք ըսէք թող գայ այս տեղը
Աման ողորմած Տէր դուն ըրէ ճար մը։

Սկիզբէն հանեցին Կապուտեանը
Ըսէք եղբօրը թող գայ այս տեղը
Թառասուն եւ մէկ են այս կորիճները
Աման ողորմած Տէր դուն ըրէ ճար մը
Ասոր չի դիմանար քարեղէն մայր մը։

Հայրենակիցներ որոնք կը յիշեն ոտանաւորին մնացեալը հաղորդեն մեզի Խմբ.

Արդէն մօտեցեր ենք ՁԱՐԴի կամ ԹԱԼԱՆի թուականին։ Այս մասին խօսելէ առաջ, կ'ուզեմ քանի մը խօսքով վեր առնել արժանիքը այդ շրջանի ամենէն յանդուգն ու քաջ կուսակցականին որ հակառակ այս իրողութեան ինք մնաց կամ աւելի եւ մնացեր էր մութին մէջ ու իր տեղ կը փայլէին Էքմէքճեանց Դանիէլ և ուրիշներ։ Այդ տղան Խզարճեանց Սեդրակն էր։

Սեդրակ կազմով նիհար, մանտրտիկ էր ու սրտոտ։ Սեդրակին հայրը բաւական հարուստ էր, ինքն ալ արհեստով խաղախորդ։ Հօրը մէկ հատիկ արու զաւակն էր, ատոր համար ալ հայրը զինք շատ պզտիկուց ամուսնացուցեր էր։ Սեդրակ հօրը ոչ մէկ օգտակարութիւն չունէր, որովհետև շատ փոքր տարիքէն արդէն կուսակցական գաղափարներով լեցուած էր ու ինքզինք նուիրած անոնց իրագործման։ Ատոր համար ալ հօրը գանձը կը պարպէր կուսակցութեան հաշւոյն։ Սեդրակ այսքանով ալ չի բաւականացած, իրեն համար սովորական բան էր Թուրքերուն տուներէն զէնք գողնալը, այս շատ սովորական երեւոյթին առաջքը առնելու համար կառավարութիւնը սկսաւ հետապնդել զինքը, քանիցս ձերբակալուելով բանտ առաջնորդուեցաւ ու կրկին դուրս ելաւ չարունակելու համար աւելի յանդուգն կերպով իր գործը։

Արաբկիրի կեանքը այսպէս օր մը պաղ, օր մը տաք կ'ընթանար երբ արդէն կը թեւակոխենք 1893 - 1894 *տարեշրջանները, ու, կը սկսին լսուիլ կոտորածի շշուկները՝ Սասունէն, Վանէն։ Շատ չանցած սասունցի մաս մը գաղթականներ Արաբկիր հասան։ Անոնք սկսան պատմել ահաւոր կոտորածի մանրամասնութիւնները՝ մանուկներու ողջ ողջ այրուիլը, հորերուն մէջ լեցուիլը։ Ասոնք Արաբկիրցիներու անհաւատալի կը թուէին որովհետև Արաբկիրի մէջ Թուրքը հայէն սկսեր էր վախնալ, նոյն իսկ հայեր սկսեր էին Թուրքերուն սպառնալ։ Թուրքը կը լռէր։ Ասկէ հայերը միամտօրէն աւելի քաջալերուելով կը գոռոզանային, մինչդեռ իրողութիւնը այն էր որ Թուրքը գիտէր համբերել, սրտին վրայ քար դնել։ Ան վախկոտ չէր այլ գազանը իր որսը աւելի լաւ ծուղակը ձգելու համար ինքզինք սուտ քուն կը ձեւացնէր, անդին լռութեան մէջ որսին փոսը խորունկցընելով։*

Եւ եկաւ 1895 *թուականը։*

Այդ տարուայ առաջին շրջանին Թուրքերուն քաղաքականութիւնը հայերուն հանդէպ սկսաւ փոխուիլ։ Հայերէն առնելիքնին կը ջանային գանձել․ նոյն ատեն ճիգ կ'ընէին հայերէն ապառիկ ապրանք առնել, արհեստաւորները ապառիկ աշխատցնել, իսկ կառավարութիւնը իր կարգին տուրքերը գանձելու մեծ աշխատանք կը թափէր։

Եկաւ Աշուն: Ծառերուն տերեւները սկսան դեղնիլ ու թափիլ: Հայը ձմրան պարենաւորումին պակասը կը լրացնէր: Կառավարութիւնն ալ այլ կերպ պատրաստութեան մէջ էր: ԲԷՏԻՖ կը հաւաքուի: Ծանօթ շատ մը թուրքեր զէնքի տակ կ'առնուին: Հազարի չափ զինուոր պատրաստ է՝ զօրանոցին առջեւ, վրաններուն ներքեւ: Հայերը մտքերնուն ոեւէ չար մտածում չեն անցներ: Հետզհետէ կատարածի մասին շշուկներ կը լսուին, փսփսուքով կը խօսուին, սակայն, ազգին, տակաւին կը տրամաբանեն՝ ինչ որ ալ ըլլայ քանի մը խանութի գլխուն պիտի գայ, զանոնք պիտի կողոպտեն, և թերեւս ալ եկեղեցիին վրայ յարձակին ու լմննայ: Ահա, հոս էր կուսակցութեան մեծ թերութիւնը որ կ'անգիտանար անցուդարձը ու ճիգ չէր թափեր գալիքը դիմագրաւելու համար:

Եկաւ Հոկտեմբեր ամիսը: Լեռներուն գագաթները զինուորներ լեցուեցան: Գիւղացիները զինուած վիճակով քաղաք կը լեցուին, ու մեծահարուստներուն տուներուն մէջ կը տեղաւորուին: Լեռներուն վրայ դիրքեր կը պատրաստեն ու լերան ճամբայով շուկայ գացող Թանսուխին Տէփէն դիրք բռնողները կը կեցնեն, կը խուզարկեն ինչպէս որ պատահեցաւ մեր դրացի Մըսըրեան Պ. Խաչատուրին ու Բախտիկեան Պ. Մինասին: Առաջինին քով չէրքէզի դաշոյն մը կը գտնեն և զօրանոց կ'առաջնորդեն իսկ Պ. Մինասը ազատ կ'արձակեն: Նոյնը կը պատահի նաև Քէնտիկեանց Աղիկիյին որ մսագործ էր ու բաւական աչքառու մէկը: Այս մարդը ամէն տարի գիւղերը կ'երթար ԴԱՎՈՒՐՄԱՅՈՒ ոչխար բերելու: Այս անգամ վերադարձին, Կէօրտագի մօտ կը կողոպտեն ու մերկ վիճակով քաղաք կ'ուղարկեն: Նման դէպքեր յաճախադէպ դարձան մինչև Նոյեմբեր 25 Չորեքշաբթի օրը մթնելուն: Կարծէք բնութիւնը այդ օր աւելի տխուր էր. իսկ մարդիկ ա՛լ աւելի: Այդ իրիկուն, թաղեցիները փողոցը լեցուեր էին, բան մը կը գուշակէին, գալիքի մասին ոեւէ գաղափար չունէին: Մենք փողոցէն ներս քաշուեցանք ընթրիքի նստեցանք: Շուները ամէն դիէ հաչել սկսան, հայրս առանց տեղէն շարժելու, ըսաւ որ օտար մարդիկ կը մտնեն քաղաք: Լսուեցաւ նաև թուրքերու խառնաձայն աղմուկը՝ ԷԶԷՆԻՆ կանչը, ու Թանսուխին Տէփէէն փող մը հնչեց, ջարդի նշանը տրուած էր: Ես, Ոստուրամենց Եաղուպը հետս առած, եկեղեցի երթալ ուզեցի գիտնալու համար թէ կուսակցականները ի՞նչ ջուրի վըրայ էին:

Երբ ՊԷՆՏ իջանք, լսեցինք որ Ծապոյենց Արթին աղան «գէրկին», «գէրկին» պոռալով կուգար: Մօտեցանք: Գլխէն արիւն կը հոսէր: Մէջքէն պարսկական գօտին ու ժամացոյցը առեր էին: Մեր հարցումին պատասխանեց որ շուկան մեծ կողոպուտ ու ջարդ կար: Մեծ իրարանցում կար, մեզ թելադրեց որ դառնանք: Մենք չ'անսացինք, ճամբանիս շարունակեցինք: Երբ առաջնորդարանին առջև հասանք տե-

սանք որ մարդ չկար, քեոխս, Միրիճանենց Համբարձումը հանդիպեցաւ, թելադրեց որ դառնանք: Դարձանք: Հրացանաձգութիւն, շուներու ոռնոց, խուժանին գոռում, կոչում իրար խառնուած էին: Ժողովուրդը համախմբուիլ սկսաւ. չորս հինգ անուոր մէկտեղ հաւաքուեցան: Մենք ալ Մուրատիկանցը գացինք: Տարեցներուն հետ տանիք ելայ անցուդարձը դիտելու: Տեսանք որ Մանթուրենց թաղը, Թիւրք Չըլըճոնց տան կից գտնուող Խահուէճի Խաչուկին տունը հրդեհ ինկեր կը վառի: Խաչիկ օգնութեան աղաղակներ կ'արձակէ դրացի թիւրքին, ոչ մէկ օգնութիւն: Բաւական առեն Խաչուկին ձայնը լսուեցաւ, յետոյ կտրեցաւ: Տունը կքեցաւ: Կէս ժամուայ մէջ արդէն մոխիր էր: Քիչ վերջ Խաչուկը մեր քով էր: Հրդեհի պահուն, թիւրքերը խորհելով որ ա՛լ անհնարին էր անձի ազատումը կը թողուն կերթան. Խաչիկ տան կից խնձորենիին վրայ կը ցատկէ, անկէ վար պարան կը կախէ ու թէ ինք և թէ ալ տնեցիները կ'ազատէ: Ան զոհ կուտայ միայն կինը կամ զօքանչը:

Խուժանը տարածուած էր: Կազմակերպուած ընդդիմութիւն չըկար: Ամէն ոք իր տան մէջ դիրք բռնած կը կրակէր...:

Նոյն օրը, Շէփիկէն սուրհանդակ ղրկած էին առաջնորդարան իմացնելու որ գիւղը պաշարուած էր: Օգնութիւն կ'ուզեն: Կուսակցականները ժողով կը գումարեն, կը վճռեն, կը խօսին և արդիւնքը այն կ'ըլլայ որ կը մերժեն դիմումը: Իսկ քաղաքին համար կ'որոշեն անհատական ինքնապաշտպանութեան ձեւ: Այդ որոշումով Արաբկիրի կուսակցականները իրենց անունները արատաւորեցին ու վարկաբեկուեցան

Հրդեհը չորս կողմը բռնեց: Այդ գիշեր ուժգին հրացանաձգութիւն կար: Եթէ կազմակերպուած դիմադրութիւն ցոյց տրուէր, թիւրքերը այդքան սանձարձակ չպիտի կրնային գործել մանաւանդ որ անոնք այն գաղափարը ունէին թէ հայերը զինուած են: Անոնք կը սարսափէին մեր ռումբներէն, մինչդեռ մէկ հատիկ իսկ չի պայթեցաւ... կազմակերպութիւնը այս օրուան համար էր, ղեկավարը իր հասակը հոս պէտք էր ցուցնէր, մինչդեռ ան ամենէն առաջ թաքստոց մտաւ...

Հինգշաբթի առաւօտ, բարձրացող ծուխերէն, արեւը բռնուած էր: Թիւրք խուժանը, քիւրտը, զինուորը, ամէնն ալ իրենց ուժերը թափած էին Տէրպէտէրին վրայ: Թշնամին միացած ուժով և ամէն գնով կ'ուզէր այդ թաղը ընկճել: Առաջին օր ամէն ջանք իզուր անցաւ: Հոն քաջ երիտասարդներ, թիւով քիչ թէև, միացած, կուրծք կուտան հազարներէ բաղկացած թիւրք խուժանին որ քանիցս կը պարտաւորուի նահանջել: Աշիրաթապետ Պատթայը որ իր մարդոցմով այս կռուին կը մասնակցէր, իր մարդոց գետին տապալիլը տես-

նելով, կը սպառնայ հազարապետին որ ինք իր մարդիկը եա պիտի քաշէ այդ գիւղին որս կարծուած թաղէն եթէ իրեն չի թոյլատրուի այլ կերպ տնօրինել։ Կամքը կը կատարուի։ Պատթալ, հայերուն պատուոյ խօսք կուտայ որ եթէ կռիւը դադրեցնեն թաղը անվնաս պիտի մնայ և հակառակ պարագային ինք պիտի պաշտպանէ զիրենք. այս խոստումը անձամբ կուտայ՝ ներկայանալով Ենովքեան Սեդրակին(*) տունը։ Հայերը Պատթալին խօսքը գետին չեն ձգեր։ Մինչ ինք Պ. Սեդրակին տան մէջ կը հիւրասիրուէր, թաղերուն մէջ իր պահակ կարգած մարդիկը տուներուն կրակ տալ կը սկսին։ Հայերը Պատթալին կը գանգատին։ Պատթալ կ'երթայ ստուգելու։ Հայերուն ձեռքէն կ'ազատի։ Խուժանը կը տիրէ թաղին։ Ամբողջ Տէրպէտէրպ մոխիրի կը վերածուի։

Բէչիւչլէր թաղին կոտորածը աւելի սարսափելի եղաւ։ Ամբողջ ղամարդիկ կը հաւաքեն, կը տանին Բէչիւչլէրի ներքեւէն անցնող գետին ձորը ու հոն կը գնդակահարեն։ Բէչիւչլէրի Առաջնորդն ալ չարչարանքով կը սպաննեն։ Թաղը անապատի կը վերածեն։ Մէկ երկու այր մարդիկ թրքանալով կ'ազատին։ Պօյաճըներ տուները կային 15-20 տղամարդ, հազիւ մէկ երկու հատը մնացին։ Այդ կողմի գլխաւոր ջարդարարները եղան ԷՋՈՆ և ՉԱՓՈՒԹ ՄԷՀԼԷՄ կոչուած գողանները։ Այդ թաղին մէջ բռնաբարումներ ալ պակաս չեղան։ Բէչիւչլէրի կոտորածին մասնակցեցան նաև Պօստանճուղցիները և Սառաճուղցիները։

Խաղաղութիւնը վերահաստատուելէ ետք, միայն քանի մը տուներ վերաշինուեցան։ Վերապրողները շատ քիչ էին։ Մինչեւ նախապէս իրենց առանձին եկեղեցին ունէին Ս. Յակոբ անունով և իրենց առանձին Առաջնորդն(**) ու դպրոցը. բոլորին ծախքերն ալ թաղեցիները կը հոգային։

Ղազանճիլէր թաղէն մինչև Վարի Շուկան, քիւրտ ու թիւրք միացած քար քարի վրայ չեն ձգեր։ Այդ թաղին գլխաւոր ջարդարարները եղած են ԴԱՍՕ կոչուածը և հաճի ԱՍԼԱՆին տղաքը։ Թաղի թիւրքերը կ'աշխատէին որքան կարելի է շատ տուներ հրդեհել որպէսզի հայերը կրկին հոն չի հաւաքուէին։ Հրահանգուած էր կեանքի

(*) Դժբախտաբար հոս կուռող տղոց անունները չեն յիշուիր։ Կ'արժէր որ այդ երիտասարդներուն անունները կարելիի սահմանին մէջ արձանագրուէին։ Առնցմէ միայն մէկը ծանօթ է որպէս զեկավար, Գէորգ Մինաս Բախտիկեան, որ զոհ կ'երթայ կռուի ընթացքին։ ԽՄԲ.

(**) Մենք չենք գիտեր տակաւին այս թաղին պատմութիւնը։ Իր անունը՝ ԵՐԷՑՆերու Թաղ յատկանշական է։ Ունեցեր է ՎԱՆՔ։ Վերջին վանահայրը՝ Չէյթունցի Աբրահամ վարդապետ, ջարդին կը սպաննեն ու վերջ կուտան այսպէսով վանքին ու դպրոցին։ ԽՄԲ.

երբէք չի խնայել։ Ես ականջովս լսած եմ՝ ՄԱԼԱ ՊԱԽՄԱ, ՃԱՆԱ ՊԱԽ։ Կառավարութիւնը Թիթեղներով քարիւղ բաժնած էր։ Տունը կողոպտելէ ետք քարիւղ կը լեցնեն, զէնք մը կը պարպեն ու կը հեռանան, տունը ժամերու մէջ մոխիրի կը վերածուի։

Շահրող — Սրա Կեավուր — Թաղն ալ մեծ Թաղ էր։ Այդ Թաղին տղաքը աւելի քաջ էին։ Զորեքշաբթի իրիկունը երբ կոտորածը սկսաւ, այդ իրիկուն, Շահրողի Տէր Լուսիկ Քհյ. Քաջունիին տունը հրդեհեցին։ Թաղին վերև երկարող բարձր լեռներէն Թիւրքերը խոշոր քարեր գլտորելով տուները քանդեցին, տանիքները ծակծկեցին։ Հոդ ալ, Թաղին Թիւրքերը, դիմացէն, Ղուլու Պէկ լսուած գազաններուն կողմէն կրակ բանալով, Թաղը երկու կրակի մէջ առին։ Այդ Թաղէն Երամ Պալա Պըլոեանը իր դիմադրութեամբ առաջինը հանդիսացաւ։

Շահրողն ալ իր դպրոցն ու եկեղեցին ունէր։ Հոդ ալ մեծ Թուով այր մարդիկ սպաննուեցան։ Թաղը վերէն վար աւերակոյտի վերածուեցաւ։

Կոտորածի ենԹարկուած այս Թաղերէն փախչողները կ՚ապաստանէին ազատ մնացած Թաղերը։ Պասմաճիլէր Թաղը այս վերջիններէն էր։ Հոն լեցուեցան զինուած և անզէն երիտասարդներ։ Այս Թաղին ոճրագործն էր ՖԱՏԸԼԼՈՒԻՆ ՄՍՏՈՆ։ Ուրբաթ լոյս, Թաղեցիները պատուիրակ ղրկեցին որ երԹան ու խնդրեն որ Թաղը պաշտպանէ։ Կ՚երԹան։ Կը խօսին։ Հաւանութիւն կու տայ պայմանաւ որ զէնքերը հաւաքէն ու իրեն տան հետն ալ 50 ոսկի։ Զէնքերը կ՚առնէ, դրամը կը վերադարձնէ առարկելով որ ինք անկարող է Թիւրքերը զսպելու։

Մենք որ Ֆատըլլուին ճիշդ վարը, Ամանաթենց տունը կը գտնուէինք, այն վստահութիւնը ունէինք որ մեզ գոնէ պիտի պաշտպանէր։ Ընդհակառակը։ Շաբաթ առաւօտ, կանուխ, խուժանը Ֆատըլլուին տունէն ելլալով, եկաւ ու Ամանաթենց վերի դրանը առջև կեցաւ կացինով հարուած իջեցնելով կը պոռային՝ ԻՍԼԱ՞Մ ԷՎԻ ՄԸ, ԿԵԱՎՈՒՐ ԷՎԻ ՄԸ։ Թէև տան հարսը տանիքէն ԻՍԼԱՄ ԷՎԻ ձայնեց բայց օգուտ չունեցաւ, հարուածներ իրար կը յաջորդէին։ Հոդ կենալը յիմարութիւն պիտի ըլլար։ Առանց ծնողքիս նայելու, երեք տարեկան Տաճատ եղբայրս չալկեցի, վարի դռնէն դուրս ելայ, ուրիշներ ալ ինծի հետևեցան։ Գացինք Ամանաթենց խիտ ԶԷԼԻԿը մտանք, բարտիները նոր կտրուած էին, նորաբոյսները հազիւ մարդու հասակ կային, բոլոր Թաղեցիները այդ նորաբոյս պուրակին մէջ ապաստան գտան։ Հայրս, Ամանաթենց կինը, դրացի Թիւրք Զէյիկանցը ղրկեց խնդրելու որ մեզ պահեն։ Կինը լուր բերաւ որ եթէ իսլամանանք կրնանք երթալ։ Տակաւին որոշում չի առած, Զիլիկանց կողմէ զէ-

ղի մեր ապաստանարանը կրակ բացին: Անկէ վար իջանք: Հոն երիկ մարդիկ տեսայ որ կուլային, դժուարիս գնաց: Այդտեղ ուրիշ Թաղեցի զինուած լաւ երիտասարդ մը կար, քովի փամփուշտները պարտէզ նետեց, Ուստուրամենց Սէնէքերիմ ըսի, հաւաքենք, վաղը նորէն կուսակցութիւն կը կազմենք:

Գետը ծուխով ու վառօդի հոտով բռնուած էր: Ծնողքս կորսընցուցի: Եղբայրս չոլակս գետը անցայ, Թումիկանց պարտէզը, Զափուտճեան Ջաղացքին վերի կողմը: Հոն, այրեր, կիներ սէքուներուն տակ կծկուեր նստեր էին: Կրտսեր քոյրս ալ անոնց մէջն էր: Անկէ Մուրտիկանց պարտէզը լաւ կը տեսնուէր ուր սոսկալի ջարդ մը տեղի կ'ունենար՝ լաց, կոծ, հրացանի պայթում, իրար անցում: Խուժանը գետը անցաւ, մեր վրայ եկաւ: Առջեւէն մէկը, թեւերը բարձրացուցած կուգար ու ՍԷԼԱՎԱԹ ԿԷԹՈՒՐՆ կը պոռար: Վրանիս յարձակեցան: Առջեւս այր մարդ մը կար, ձեռքը դէմ դրաւ, մարդուն մատները թութի պէս թափեցան: Իրար անցումը սկսաւ: Եկող անցնողը վրանուս բան մը կ'առնէր: Թումիկանց Միսաքը քովս նստած էր, նայեցայ որ ՍԷԼԷՎԱԹ կը բերէ՝ ԼԷ ԻԼԷՀԷ ԻԼԼԱԼԱ....: Երբ խուժանը կուգար բոլորս միասին կը կրկնէինք նոյն յանկերգը: Բաւական հոդ մնալէ ետք, գետ իջայ: Գետինը հաց գտայ, վրան ալ աղ, հետն ալ փոքր Աւետարան մը, առի ու գրպանս դրի: Քիչ վերջ քիւրտ մ'եկաւ, ձեռքը գրպանս խոթեց, գիրքը առաւ նետեց, ասնամանս հանեց ու հեռացաւ: Ուրիշ մը վրայ հասաւ, անդէն էր, խուզարկեց: Հաւաքած փամփուշտներս գտաւ — մենք ալ քեղիպէներս կը փնտռէինք — ըսաւ ու քրտերէն «յօ վարա, յօ վարա» ձայներով ընկերներուն կանչեց: Այդ պահուն ուրկէ ուր, մայրս մէջտեղ ելաւ: Քիւրտին պաղատեց որ զիս ձգէ: Անօգուտ եղաւ: Քիւրտը այդ պահուն ապուշ կտրած, բերանը բաց, աչքերը հեռաւոր կէտի մը սեւեռած կը նայէր: Առիթէն օգտուեցայ: Բաւական հեռանալէս վերջ ետ դարձայ որ մարդը դեռ իր դիրքը փոխած չէր: Ուզեցի Թումիկանց տանը քովէն Շապոյենց տան առջեւ ելլել: Տեսայ որ ծեր քիւրտ մը քանի մը հայեր առջեւը խառներ կը տանէր Շօթիկ Պաթթալին քով, սպաննելու մտօք: Ես ալ խառնուեցայ: Մինչեւ Շապոյենց տան կողմերը, գիտեցի որ տուները լաւ մը քննուեր էին: Այդ տեղէն անցնիլ կարելի չէր: Ետ դարձայ: Գետ ուղղուեցայ: Քիւրտը ձայն տուաւ: Թելադրեց որ գետ չիջնամ կը զարնուիմ: Մտիկ չըրի, ճամբաս շարունակեցի, գետը իջայ ուր մայրս գտայ: Քոյրս ու եղբայրներս հարցուցի: Մեծ պաղարիւնութիւնով յայտնեց որ անոնք Շապոյենց տան առջ, կրակին մէջ մնացին: Բարկացայ ու գետէն ի վար իջայ: Գացի ու Հէճինենց դիմացի Պէպիրենց պարտէզը, պարտէզին մէջ առանձին նստեցայ: Հոնկէ տեսայ որ քիւրտ Հասանը և ՔՕՐ ԹԷԼԱԼ Մստոյին տղան, երկուքն

ալ զինուած, Բանջարճոնց պարտէզը կանգնած էին։ Այդ պահուն քիւրտ մ'եկաւ, գլխարկս գլխէս խլեց ու անցաւ։ Ես անց ու դարձը կը դիտէի։ Տեսայ դպրոցէն ծանօթ Մինաս Ամանաթեանը կը հալածուէր քիւրտերուն կողմէ. հրացանը անընդհատ իր ետեւէն կ'արձակուէր, ինք գետն ի վար զիկ զակ կը վազէր։ Վերջապէս վիրաւորուեցաւ, շատ չանցած մեռաւ։ Անկէ Պաղտոյին կամուրջը իջայ, Տէր Աստուրենց պարտէզը. հոն ալ երկու վիրաւորներ տեսայ մէկը Աղնաւորենց հաճի Աղբօր տղան իսկ միւսն ալ Պէպիրենց Նազարէթը, ասոնց հոգ կը տանէր Տուտուչ անունով կին մը և ինծի կը ստիպէր որ ես հեռանամ, իմ ներկայութենէս քիւրտերը կրնան վերադառնալ ու բոլորն ալ բս-պաննել։ Չի գացի։ Վրայ հասաւ փեսաս, Ուստուրամենց հաճի Շահանը, մերկ վիճակով հետն ալ քիւրտ մը։ Իմ հարցումիս թէ ի՞նչ կ'ընես, պատասխանեց որ այս մարդուն երկու ոսկի տուեր եմ մեզ Կայուկ պիտի տանի Պատթային քով։ Այդ մարդուն հետեւեցանք։ Ապահով Կայուկ հասանք։ Հոն հազարաւորներ կային։ Պատթայը հոն պահակներ կարգած էր բազմութիւնը խուժանին դէմ պաշտպանելու։ Մայրս, քոյրս, եղբայրներս գտայ, հայրս չկար։ Փնտռեցի, գտայ։ Անկիւն մը նստած ՍՈՒՃՈՒԽի կտոր մը կը կրծէր։ Չորս կողմը չէր նայեր։ Ձայն տուի։ Պիչ պիչ նայեցաւ ու ըսաւ — ո՞ւր ենք, ի՞նչ եղանք։ Ընտանիքը մէկտեղ հաւաքեցի։ Ընդհանուր պատկերը շատ տխուր էր։ Ամէն ոք լաց մ'ունէր լալիք, ամէն տունէ կորուստ մը կար։

Հոդ բուսական մնալէ ետք, հազարապետը զինուորներով եկաւ։ Հրամայեց զինուորներուն որ մեզ կողոպտեն, մանաւանդ քիւտերը որոնք հայերուն ապրանքները լերան վրայ դիզած գրաստները բեռցընելով գիւղ կը փոխադրէին։ Իբր անցումէ։ Այդ չփոթութեան մէջ հայերն ալ սկսան քիւրտերը կողոպտել, մենք բաւական ցորեն գընեցինք, ինչ որ ամենէ էական էր ուտելու բան մնացած չէր։ Այդ գիշեր, ժողովուրդը բաց օդին, լերան գագաթը անցուց վախով ու դողով։ Յաջորդ օր մեզ Շապոյենց պարտէզը իջեցուցին ու ոստիկաններ պահակ կարգեցին։ Ասոնք ալ օրուայ մէջ քանի մը անգամ մեզ նեղեցին, դրամ հաւաքեցինք ու տուինք որ ձայներնին կտրեն։ Չի տալու պարագային կը սպառնային մեզ խուժանին կողոպուտին ենթարկելու որ վոհմակ, վոհմակ մեր չուրջը կը դառնային։ Այդ օրն ալ իրիկուն եղաւ։ Օդը պաղ էր ու ծածկուելիք ձեռք մը լաթ չկար։ Հայրս ըսաւ որ եթէ գետին կամ տան կողմը երթանք թերեւս բան մը կրնանք ճարել։ Գացինք։ Անցանք Մուրտիկենց պարտէզը։ Տեսարանը հոս իսկապէս սրտաճմլիկ էր։ Տասնեակներով դիակներ ու անոնց հետ վիրաւորուածներ, ո՞ր մէկուն կրնայինք օգնել։ Հոն, ակ-քուի մը կրթնած կանգնած էր Գործակատարենց Կարապետ աղան,

ճակտէն զարնուած, առաւօտէն ի վեր այդ վիճակով մնացեր էր։ Հայրս ուզեց զինք տուն մը փոխադրել։ Շալակը առաւ։ Կարելի չեղաւ։ Ուսերը չէին բռներ, հոգ անկողին բերինք ու պառկեցուցինք։ Հայրս գետնէն չաքար գտաւ, Կարապետ աղային բերանն ալ մաս մը դրաւ, չի կրցաւ ուտել։ Շատ չ'անցած հոգին աւանդեց։ Այդ տեղէն անցանք։ Տեսանք պահակ զինուոր մը, մեզի բան չըսաւ։ Վիրաւորուածներուն ձայները յստակ կը լսէինք։ Բոլորն ալ ծանօթ էին մեզ թաղեցիներ, վիրաւորուածներն էին՝ Սարգիսեան Սիմոն, Սարգիսեան Սարգիս, Տէր Աստուածրենց Օհաննէսը, Դեղինենց Մելքոնին տղան Օհաննէսը։ Մենք աւելի վերերը չելանք, զինուորը ազդարարեց որ հեռանանք, կը սպաննուինք։ Սարգիսեան Սիմոն աղան, Մուրտիկանց աղբիւրին ճիշդ քովիկը պառկած էր, ֆէսը ցոյց տալով ջուր ուզեց խմելու, մօտեցայ տամ բայց զինուորը չի թողուց առարկելով որ կը մեռնի եթէ ջուր խմէ։ Իրեն ըսի։ Ցօժարեցաւ չի խմելու։ Մարդը տակաւին ապրելու յոյսը ունէր։ Սարգիսը թէ գրնդակով և թէ դանակով վիրաւորուած էր, իսկ Պեխլուենց Մելքոնը, մեր պարտէզին մէջ բութ դանակով մորթեր էին։ Մեր թաղին Ոսատուրամենց Սահակը, մօրը մէկ հատիկը, երբ սպաննելու կ'ըլլան, մայրը տղան գիրկը կ'առէ, սպաննիչները մօրը գրկին մէջ տղան կը սպաննեն։ Մայրը երկու տարի այդ ֆիստանով պտըտեցաւ։ Մեր թաղին ջարդարարներն էին Չէլիկանց Պէքիր, Ֆատտուլլուին փոքր տղան Բեհնի, Ֆէզիկանց Ահմէտ, Մըլէրմէտենց Ալի։

Այս վիրաւորներն ու դիակները տեսնելէ ետք, մինտէր ու ուտելիք ճարեցինք ու Շապոյենց պարտէզը դացինք։ Կէս գիշերին, Թանսուխին Տէփէի դիրքերէն մեր ուղղութեամբ կրակ բացին։ Գնդակը կարկուտի նման տեղալ սկսաւ։ Ժողովուրդը նորէն սարսափի մատնուեցաւ։ Մենք պատի մը տակ քաշուեցանք։ Մէկ ժամուայ հրացանաձգութիւնը շատ գործ չի տեսաւ։ Այդ գիշերն ալ լուսցուցինք։ Առտուն կը լսենք որ Պէքիրը, գիշերանց կ'երթայ ու մեր թաղի վիրաւորուածներուն փորերը դանակ խոթելով բոլորն ալ կը մեռցնէ։ Նոյն օրը, մեզ Բախտիկլէր թաղը տարին, այդ առեն դեռ այդ թաղը վառած չէր։ Իւրաքանչիւր սենեակի մէջ մէկէ աւելի ընտանիքներ թխմեցին։ Մէկ երկու օր մնացինք։ Հիմա ալ թրքացնելու խնդիր հանեցին։ Հայրս, Կէկիչենց հաճի Սարգիսը և ուրիշներ ընդդիմացան։ Հայրս մօրս պատուիրեց որ երբ ինք ընդդիմանալուն համար սպաննուի, զաւակները թիւրք չի թողու, խաղաղութենէ ետք արտասահման զրկէ։ Թրքացնելու հարցը մէջտեղ չելած, մեզ թաղէն դուրս հանեցին ու ամբողջ թաղին կրակ տուին։ Թաղը մոխիրի վերածուեցաւ ու ժողովուրդին մէջ ջարդի սարսափը կրկին ինկաւ։

Բայց մեզ չի ջարդեցին այլ քշեցին։ Ժողովուրդը կը պնդէր թէ մըզկիթ կը տանէին, իսկ ոստիկանները կ'ըսէին թէ եկեղեցի կ'երթային։ Ժողովուրդը մըզկիթին մասին կը պնդէր, եկեղեցի երթալուն մէջ ջարդ կը տեսնէր, ահա այդ պահուն մէջտեղ ելաւ Երամեան Պ. Տիգրան երկու զինուորներով որ ժողովուրդը խրախուսեց առանց վախնալու եկեղեցի երթալու համար, այդ օգուն խօսքերուն շնորհիւ եկեղեցի գացինք ու թրքանալէ զերծ մնացինք։

Մեր ճամբուն վրայ բազմաթիւ դիակներ տեսանք, գնդակահարուած, յօշոտուած կամ քարիւղով այրած։ Մինչև Մար ժամ գրեթէ դիակներու մէջէն քալեցինք։ Մեզմէ առաջ այլ Թաղերէն ալ հայեր բերեր ու լեցուցեր էին եկեղեցին իսկ աղջկանց վարժարանն ալ գօրանոցի վերածեր ուր բաւական թուով զինուոր տեղաւորեր էին։ Հոն տարեր էին Շահրող Թաղի քահանան Տէր Լուսիկ Բաջունին որ Եզնիկ եպիսկոպոսին փոխանորդն էր և մեծ չարչարանքներու կ'ենթարկէին՝ կ'ապտակէին, մօրուքը կը փրցնէին, զէնք կը պահանջէին։ Բանի անկէ ստորագրութիւն կ'ուզէին, որ այս կոտորածին պատճառները հայերն էին իսկ ան կ'ընդդիմանար։ Եկեղեցիին մէջ պահուած զէնքը կը պահանջէին, տօսր համար ալ պաշտօնեայ ու զինուոր եկան խուզարկութեան, բայց բան չի գտան։ Զինուոր մը սակայն, մեծ խորանին ետև, սնտուկի մը մէջ գրպանէն փամփուշտ լեցուց. պաշտօնեաները գտան. հոն գտնուող այրերէն ձերբակալեցին՝ Փիտկիւլիին Պէօսը, Տէր Միքայէլենց Կարապետ, Սուլթանենց Մկրտիչը և քանի մը ուրիշներ։ Փամփուշտ ու ձերբակալուած կը տանին Ծիկէրճօնց Նիկոլին տանիքին վրայ ու այս ականատես մարդիկն ալ հոն կը սպաննեն։

Եկեղեցին լաւ մը կողոպտած էին ու եկեղեցիին Թաղը, բացի քանի մը տուներէ, մոխիրի վերածած։ Թաղեցիները եկեղեցի կը լեցուին, դռները լաւ մը կը գոցեն, խուժանը անկարող կ'ըլլայ զանոնք բանալ, զինուորները իրենց հրացաններով դուռը իր կամարով վար կ'առնեն։ Եկեղեցին կը կողոպտեն, մէջինները կը ջարդեն։

Ութը օր հոն մնացինք, հազարաւոր ժողովուրդ կայ լեցուած՝ Մայր Վարժարանը, առաջնորդարանը, աղջկանց վարժարանը։ Նեղ օրեր ապրեցանք, խուժանը քարիւղի թիթեղը ձեռքը այս շէնքին շուրջ կը դառնար, նոյնիսկ կ'ըսէին որ եկեղեցին պիտի այրեն մէջիններով։ Ժողովուրդը դաղտնի կ'աղօթէր։ Կ'աղօթէին նաև յայտնի կուսակցականներ՝ Աճէմեան Օհաննէս, Զանթիկեան Միսաք, Բէչէլու Օհաննէս որոնք կանացի հագուստ հագած պահուած էին ժողովուրդին մէջ։ Զինուորականութիւնը միշտ կուգար փնտռտուքի ու աչքի զարնուող այր մարդիկ կը տանէր ու կը սպաննէր։ Եկեղեցիին բակէն կը

դիտէինք դիմացի անցուդարձերը։ Կը կողոպտէին տուները, կը հըրդեհէին ու կը գնդակահարէին բնակիչները, անոնք որ կ՚ապաստանէին եկեղեցիին բակը ազատուած կը նկատուէին։ Դիակներ կ՚երեւէին կամուրջին վրայ, կամուրջէն վար նետուած, ուրիշներ հոս ու հոն ինկած։ Նոյն պատկերը Վարի Շուկային կողմը։ Տեսանք երկու մերկ մարդիկ կուգային, խուժանը յարձակեցաւ, մարդիկ տապալեցան, ամբոխը անցաւ, մեր պահակ զինուորը մարդ ղրկեց գացին ու երկու վիրաւորները բերին։ Անոնցմէ մէկը Միսաքենց Փիլպոսին եղբայրն էր որ ժամուն մէջ մեռաւ իսկ միւսը չեմ յիշեր։

Ութը օր մնացինք եկեղեցիին մէջ։ Ուտելիքի մեծ նեղութիւն կրեցինք։ Կալուկէն մեր բերած ցորենը մեծապէս օգնեց, հայրս կը խաչէր ամէն օր մաս առ մաս, թէ մենք կ՚ուտէինք եւ թէ ժողովուրդին կուտայինք։ Ութը օր ետք լուր եկաւ որ Վերի շուկայի թաղը պիտի երթանք։ Ամէն ոք ինչ որ ունէր՝ վիրաւոր, հիւանդ, անկողին, ուտելիք՝ շալկած ճամբայ ելանք զինուորներու հսկողութեան տակ։ Անցանք ժամուն շրջակայքէն ու մտանք Միրեչենց թաղը։ Այս թաղը բաղդատաբար անաղարտ մնացած էր, տուները այրած չէին, սակայն այր մարդիկը սպաննած։ Ասոր պատճառը այն էր որ ՏԷՊՊՕ ՄԷՄՈՒՐին որ այդ թաղը կը նստէր, կնութեան կ՚առնէ Միրեչենց Գրիգորին աղջիկը որուն սիրուն կը պաշտպանէ թաղը։ Ճամբանիս շարունակելով հասանք շուկայ։ Ամբողջ շուկան աւերակ դարձեր էր։ Հայու թէ թիւրքի խանութի չէր խնայուեր նոյնիսկ մզկիթին խանութներուն ու թիւրք խօճաներուն դպրոցին, բոլորն ալ կուլ գացեր էին հրդեհին։ Մեզ այս աւերակներուն մէջէն առաջնորդելով կառավարութեան առջեւ հանեցին ուր խուժանը լեցուած մեզ կը դիտէր, իսկ զինուորները մեզ կը պաշտպանէին մեր չուրջ շղթայ կազմելով։

Մեզ մէկիկ մէկիկ աչքէ անցուցին ու աչքի զարնող չորս հինգ հարիւր մարդիկ զատեցին ու բանտարկեցին իսկ մնացած կիներըն ու երախաները կառավարութեան մօտերը գտնուող պարապ տուները լեցուցին։ Ան, այդ տուները պահեր էր ինքնարդարացնելու թէ իր մօտը գտնուելնուն կրցեր էր պաշտպանել։ Նեղ կացութեան մատնուեցանք այդ տուներուն մէջ, նեղուածք ու սով։ Փոքրերս, գողտուկ, փլատակ խանութներուն մէջ ցորեն կամ այլ ուտելիքներ կը փնտռէինք, կը բերէինք ու անոնցմով օրերնիս կ՚անցնէինք։

Անգամ մը, Ուստուրամենց Եաղուպին հետ, ուտելիքի համար կաթոլիկներու եկեղեցին գացինք։ Դուռը բաց էր ու կողոպտուած։ Հոն էին Միւֆթիին տղան, թիւրք մը եւ Ղազանճոնց հաճի Նազիկը։ Բոլորն ալ զինուած էին, Նազիկ գլխին կանանչ փաթթոց ունէր։ Հոն կար նաեւ կին մը որ կուլար... Հաճի Նազիկ զիս կը ճանչնար թելադրեց որ հեռանանք։ հեռացանք։

Բէօսէնց Թաղի կոտորածը չի սկսած, Ճին Ղազարենց Նաղուպը, Գ. Զարմարը, Գ. Եղիան և ուրիշ երիտասարդներ Թաղին մէջ յարմար դիրք բռնած կը սպասեն։ Այդտեղէն, ձիով կ'անցնի Զօպան Օղլին։ Տղոցմէ մէկը զէնքը կը քաշէ սպաննելու, միւսները արգելք կ'ըլլան. ան հանդարտ ու ազատ կ'անցնի ու իրեն կը յաջորդէ խուժանը։ Կռիւը կը սկսի։ Խուժանը այն ժամանակ կը յաղթէ երբ զինուորներ օգնութեան կուգան։ Խժդժութիւնները կը սկսին։ Թաղը քար ու քանդ կ'ընեն։ Նաղուպը անկարող դիմադրելու, քանի մը ընկերներով, գիշերուայ մթութենէն օգտուելով կը փախի Խողլուխի ձորերը, հոն կը պահուի մինչև որ խաղաղութիւնը վերահաստատուի և ապա քաղաք կուգայ իր ընկերներով։

Բէօսէեան Թաղի կոտորածի ատեն, Ս. Գէորգ Թաղն ալ պաշարուած էր Զօպան Օղլուին ղեկավարութեամբ։ Այն տեղի ջարդը երբեք խտրութիւն չունէր, մեծ, փոքր, կին չկար։ Ամբողջ Թաղը հրդեհի մէջ էր։ Ի տես ասոր, Գ. Եղիա Աբգարեանը, դուրս կուգայ իր դիրքէն ու կը փութայ Ս. Գէորգ Թաղին օգնելու։ Հազիւ Զօպան Օղլուն արտը իջած, քիւրտերու կողմէ զինաթափ կ'ըլլայ, տակաւին չի սպաննուած վրայ կը հասնի քիւրտ ազդեցիկ անձնաւորութիւն մը և արգելք կ'ըլլայ ու Գ. Եղիան մահուընէ կազատէ պատճառաբանելով որ քաջերը պէտք է ապրին։ Ս. Գէորգ հիմնայատակ կ'ըլլայ։ Իր ուխտատեղի վանքը, Ս. Նշան եկեղեցին, դպրոցը բոլորն ալ հրոյ ճարակ կ'ըլլան։ Զօպան Օղլին, հինուց ծանօթ հայատեաց մը կը գրաւէ ամբողջ Թաղը, նոյնիսկ իր բնակարանին տեղը կը պատկանէր Ս. Գէորգ ուխտատեղիին։

Բոշադար Թաղը զօրանոցին մօտ ըլլալուն հրդեհուած չէր թէև թալանուած ու աչքի ինկող մարդիկը սպաննուած. այսպէս Նալպանտ Ղազարենց երեք չորս եղբայրները, Սատաեան Պետրոսը, Ցունիկանց Գրիգորը և ուրիշներ։ Այս Թաղին բաղդատաբար ապահով վիճակը պատճառ կ'ըլլայ որ այլ Թաղերէ երիտասարդներ ապաստան գտնեն հոս, կառավարութիւնը այս խաղը գուշակելով խստացուց իր քննութիւնը ու բազմաթիւ տղաք բռնուելով տարուեցան ու գնդակահարուեցան։ Ասոնցմէ մէկը, Պարսումեան Սարգիսը որ Պասմաճիլէրի իր տունէն երեք օր ամբողջ կռուած էր խուժանին վրայ, կուգայ Բոշադար, օճիքը ձեռք կուտայ, կը տանին Ղանարային Տէփէն ու չարչարելով կը սպաննեն։

Կառավարական շէնքին, դատարանին ու սուվարի խանէի մէջ բանտարկուածներուն վիճակը անտանելի էր։ Անոնք աւելի քան 500 հոգի, այդ նեղ շէնքերուն մէջ, առանց կարենալ նստելու, օրերով ոտքի վրայ կ'անցնէին անօթի, ծարաւ։ Կառավարութիւնը դիակներ թաղելու պատրուակին տակ օրական տասնեակներով դուրս կը հա-

ներ, կ'աշխատցնէր ու ապա կը գնդակահարէր։ Այսպէսով անոնց թիւը կը պակսեցնէր։ Միւս կողմէ, ուրիշներ ներսի զրկանքներուն չի տոկալով կը մեռնէին։

Արաբկիրի մօտիկ հայաբնակ գիւղերէն Շէփիկին կոտորածը շատ ծանր կ'ըլլայ։ Տակաւին քաղաք կոտորած չի սկսած, թիւրք ու քիւրտ այդ գիւղը կը պաշարեն։ Երիտասարդները առեն մը կը դիմադրեն բայց ի վերջոյ անձնատուր կ'ըլլան։ Ութսուն տուներէ բաղկացած այդ գիւղը քար ու քանդ կ'ըլլայ։ Այր մարդիկը բոլորը կը սպաննուին ու մնացած քանի մը կիներն ու փոքրիկները շունչերնին Խաղուայի քարայրները կ'առնեն։ Մենք երբ չուկային Թաղը Դեղինենց Արթին աղային տանիքն էինք, տեսանք հեռուէն ժողովուրդի մը գալը։ Երբ հասան տեսանք որ շէփիկցիներն էին, մերկանդամ ու թշուառ վիճակով, մէջերնին մէկ այր մարդ կար՝ Տէյու Օհաննէսը, մնացածները կին ու երախայ էին։

Արաբկիրի միւս հայաբնակ գիւղերը՝ Անջրդի, Ծագ, Մաշկերտ, Քուշնայ, Իննեցիք, Հասկնի, Վաղշէն, Աղն, Վանք, Խոռոջ և Սաղմըկայ բաղդատաբար աւելի քիչ կը վնասուին։ Այս կողմերու ոճրագործն է Սառաճուղցի հաճի Մէմմէտը, որ գիւղերը կը թալլէ, Մաշկերտի միայն քանի մը տուները կը հրդեհէ, ու ամբողջ Օվայի գիւղացիները կը թրքացնէ։ Անոնք բաւական առեն թրքացած մնացին մինչև որ Համիտ ներում կը շնորհէ ու ազատութիւն, ամէն ոք իր կրօնքին հետևելու։ Հայերը իրենց կրօնքին կը դառնան, ասկէ թիւրքերը կը դժգոհին, օրինակ Անջրդիի մէջ չեն թոյլատրեր զանգակի գործածութիւնը։ Բաւական ժամանակ շարունակուեցաւ այս դրութիւնը, մինչև որ Մուշեղ վարդապետ Արաբկիր եկաւ։ Ան Անջրդի կ'երթայ, ու իր ձեռքով կը հնչեցնէ եկեղեցիին զանգակը, ժամերով զանգակին ձայնը կը տարածուի գիւղին վրայ ու ոչ ոք կը համարձակի ձայն հանել։ Ժողովուրդը եկեղեցին կը լեցուի... Կոտորածէն քանի մը ամիս վերջ, հարիւրի չափ Տէրսիմցիներ, Անջրդի կուգան գիշեր առեն ձեռքերնին ջահերով։ Հայերուն կը թելադրեն չի վախնալ այլ միայն թիւրքերուն տուները ցոյց տալ, հայերու ցուցմունքով թիւրքերը լաւ թալանի կենթարկուին։

Իփէկճոնց Թաղը փոքր թաղ մըն էր թէպէտև բայց հոն դիմադրութիւնը զօրաւոր կ'ըլլայ որովհետև հոն էր Խըզարճոնց Սեդրակին տունը ուր ապաստան գտած էին թաղեցիները։ Սեդրակենց տան շուրջը մեծ կռիւը կը սկսի։ Քիւրտ ու թիւրք խուժանը Սառաճուխցի Մէմմէտին առաջնորդութեամբ կը յարձակի։ Սեդրակին գնդակները խուժանը կը սարսափեցնեն, մեծ թիւով քիւրտեր կ'իյնան։ Քիւրտերը կը յաջողին տան ետևի կողմը անցնիլ ու կրակ տալ։ Սեդրակը զէնքը կնոջը կուտայ որ կռիւը շարունակէ։ Ինք կնոջ հագուստ հագած

ներսի կիներով դուրս կուգայ, խուժանը կիներուն չի դպիր, անոնք անվնաս կը հեռանան։ Սեդրակին կինն ալ դիրքը կը թողու ու դուրս կուգայ։ Խուժանը կը խորհի որ Սեդրակը փախած էր։ Ան կոտորածէն ետք ալ թուրքական տան թաքստոցներուն մէջ մնաց։ Կառավարութիւնը թէեւ կը փնտռէր։ Վերջապէս կ'որոշէ անձամբ Խարբերդ Վալիին ներկայանալ ու յանձնուիլ անոր։ Կանացի հագուստով ծպտուած ճամբայ կ'ելլէ։ Ճանապարհին կը ձերբակալեն ու Արաբկիր կը բերեն ու կը ծեծեն և միւսներուն հետ կը բանտարկեն։

Պէրէնկէ թաղին կոտորածն ալ սարսափելի եղած է հակառակ անոր որ բոլոր ազդեցիկ թիւրքերը այդ թաղը կը բնակէին։ Անոնք ոչ մէկ միջամտութիւն ըրին։ Բանի մը տուներ միայն խնայուած էին, միւսները, մէջը ըլլալով նաեւ բողոքականաց ժողովարանն ու դպրոցը մոխիրի վերածուած էին։ Իսկ երիտասարդները, թուով մօտ վաթսուն—եօթանասուն հատ սպաններ էին Շէխին արտը բռնուած տեղը։ Սպանդիչներուն մէջ գտնուած է նաեւ Հաճի Նազիկը։ Այդ հաւատուրացին գնդակով ինկեր էին՝ Իփէկճոնց Կարապետը, Սէմէրճոնց Գէորգը, Աղապէկը, Կէկիչենց Պետրոսը և ուրիշներ։

Մենք Եկաւենց թաղը, Դեղինենց Արթին աղային տունը տեղաւորուած էինք։ Հայրս բանտարկուած էր։ Անոնք ուտելիք չունէին։ Եղբօրս հետ փլատակ խանութները գացինք։ Ցորենի մթերանոց խանութ մը գտանք, գամով փորելով բաւական ցորեն հանեցինք, այդ ատեն իրարանցում մը կար, ծերուկ թուրք մը երբ մեզ տեսաւ թելադրեց որ հեռանանք, նորէն ջարդ կայ ըսաւ, մենք տուն վազեցինք մեր ցորենով։ Գացինք որ մեծերը տանիքը ելեր են կառավարութեան առջեւ հաւաքուած ճերմակ փաթթոցաւոր ամբոխը կը դիտէ որ կառավարութենէն բանտարկեալները կը պահանջէ զանոնք սպաննելու համար։ Այդ ատեն աչքերնիս Զօրան Տիւղին դարձուցինք որ հողն ու փոշին իրար խառնած ձիաւորներ կուգային։ Եկան ու կանգ առին կառավարութեան առջեւ։ Ասոնք Երզնկայէն կուգային։ Արաբկիրի կառավարութիւնը կը հեռագրէ որ Հայերը անձնատուր չեն ըլլար, ուստի օգնութեան կը փութայ Երզնկան, իսկ երբ եկողները քաղաքին վիճակը կը տեսնեն, խուժանին մէջ կը մտնեն ու խարազանով զանոնք կը հեռացնեն որոնց աչքերուն մէջ դեռ արեան ծարաւը կար։ Այս զինուորներուն շնորհիւ բանտարկեալները կ'ազատին, ու տակաւին ապրող խլեակներն ալ երկրորդ ջարդէ մը։

Այդ զինուորները երկու ամիսի չափ Արաբկիր մնացին, խաղաղութիւնը վերհաստատեցին։ Արաբկիրի մէջ կոտորածը մօտ ամիս մը շարունակուեցաւ։ Նիւթական անհաշուելի կորուստներէն զատ մարդկային կորուստը կը գնահատուի 1000—1500 հոգի ամէն տարիքէ, երկու սեռէն։

Կոտորածէն ետք եկաւ երկրորդ ջարդը՝ հիւանդութիւնն ու թըշուառութիւնը։ Անմիջապէս որ խաղաղեցաւ, տանտէրերը՝ շուկայի թաղի, որոնք կոտորածի առեն սիրով դուռ կը բանային իրենց տուները փրկելու կրակին կլափէն հիմա արդէն կը տրտնջան, գոյքերը դուրս կը նետեն։ Դեղինենք ալ մեզի նեղեցին ու մենք գացինք Լօլիկանց ջաղացքին քով թուրքի մը լքուած տունը տեղաւորուեցանք պայմանաւ որ պարտէզին պիտի նայէինք։ Ապրուստի հարցը կարեւոր խնդիր էր։ Եղբօրս հետ փլատակներէն փայտ կը հաւաքէինք շուկան կը ծախէինք ու հասոյթը մեր միակ ապրուստը կ'ըլլար։ Այդ ալ երկար չի տեւեց։ Հայրս բանտէն ելաւ ու հիւանդ ինկաւ, մենք ալ հիւանդացանք, միայն մայրս ոտքի վրայ էր։ Հիւանդութիւնը ընդհանուր երեւոյթ եղաւ. տուն չկար որ հիւանդ չըլլար նոյնիսկ մէկէ աւելի։ Ասոր վրայ աւելցուցէք նաեւ վիրաւորուածները որոնց հետեւանքով շատեր դեռ կը մեռնէին, չկար դարման, չկար անունդ, եթէ ձեռքերնիս հանէր կերածնիս էր՝ այրած ցորեն, այրած պըլղուր, այրած սոխ ու խոտ։ Կառավարութիւնը իբր թէ նպաստ կու տար, քանի մը անգամ տուն գլուխ կոտիկ մը ցորեն. այդքան։ Բարեբախտաբար արտասահմանէն օգնութիւնը շուտ հասաւ միսիօնարներու միջոցաւ։ Արաբկիրի մէջ Պօղաճոնց տունը նպաստի կեդրոնատեղի եղաւ։ Հագուստ, ցորեն հոն լեցուցին եւ սկսան տունէ տուն արձանագրել ու մարդ գլուխ 3—4 մէճիտէ տալ ու հագուստ։ Հոդ ալ կողմնակալութիւնը մեծ դեր կը խաղար, շատեր օրերով կ'երթային կը սպասէին ձեռնունայն կը դառնային։ Հարուստն էր որ կ'օգտուէր, թշուառին կարեւորութիւն չէին տար։ Նոյնիսկ վերակեցուները ժպրհած էին ըսելու որ աղքատները անօթութեան վարժուած են կրնան տոկալ, իսկ հարուստը անվարժ է ուստի նախ անոր պէտք է օգնել։Այս նպաստէն կ'օգտուէին նաեւ գեղեցիկները... և անկասկած Բողոքականները։(*)

(*) Այս դէպքն ալ Արաբկիրցի բանահիւսին ուշադրութենէն չի վրիպիր. ահա Պլոյենց Սըման կը քննադատէ.

Պատուելի հայրիկն ալ չգտուած ճան է,
Գիտեմ չար մշակը որոմ կու ցանէ.
Կ'ըսէ թէ ես չիտեմ Հրանդը գիտէ
— Լիրան խալըսողին տուէք օր ուտէ։
— Լիրան խալսողն ալ թերանը գիտէ
Պատուելի հայրիկը ժողվարան է մտեր
Ջէնկինը Պլոյենց Սըման է գտեր
Զիյտեմ յինչ էմ ըրեր օր իս է ատեր
Մի՛ տար հայրիկ, մի՛ տար թող ըլլի քեզի
Աստուած իր խաղնայէն շատ կուտայ մըզի։
Ջոճախը դպրոցը կ'ընէնկու պէյլէ,
Կուշտը անօթիէն յէռէջ կու քալէ։
Ցէմ օր լսէ Սուրբ Աւետարանին խօսքը
Հօր Աստուծու փառքը ան տի վայելէ։

(Տես Արաբկիրցի Աշուղներ, Ս. Բախտիկեան, էջ 29, Պէյրութ 1943)

Նպաստը բաւական ատեն շարունակուեցաւ։ Եւ հետզհետէ աւելի կանոնաւորուեցաւ, միսիոնարները տեսան որ տեղական մարդոցմով թերի կ'ընթանայ ուստի ուղղակի իրենք ձեռք առին այս գործը և իսկապէս կանոնաւորեցին, մանուսա գործելու տուֆաններ շինել տուին ու ձրի շնորհեցին գործողներու, այլ արհեստաւորներու դարձեալ գործիք տուին իսկ ուրիշներու դրամագլուխ հայթայթեցին, Վերջապէս ժողովուրդը սկսաւ ինքզինք գտնել։ Այս շրջանին ամենաէական հարցը բնակարանի խնդիրն էր։ Միսիոնարները այս հարցին լուծման համար տուն գլուխ 6-7 օսմ. ոսկի տուին, անիկա պատճառ կ'ըլլար որ քիչ մըն ալ պարտք ընելով մէկ երկու աչք տուն շինէին։ Միսիոնարները մեծ դրամագլուխով մանուսայի գործ բանալով գործ հայթայթեցին։ Այս բոլորին հետ գաղթը ծայր առաւ դէպի Խարբերդ, Մալաթիա, Սեպաստիա, Երզնկա, Կարին, ուրիշներ ալ Եգիպտոս, Պոլիս, Իզմիր ու Հալէպ։ Արաբկիր որ դէպքէն առաջ 3000 *տուն հայութիւն կը հաշուէր այժմ հազիւ թէ* 2000 *ըլլար։*

Առեւտուրը մէկ երկու տարիէն հայերուն ձեռքը անցաւ։ Թուրքեր կային որոնք հայերուն ապրանքներով հարստացած էին ու մանուսայի գործին ձեռնարկած։ Անոնք չյաջողեցան և այդ այնքան շահաբեր գործը դարձեալ հայերուն մնաց։ Կողոպուտով հարստացած Թուրքեր, շատ չանցած, նորէն հայերուն կարօտ եղան,

ԼՕՐԷՆՍ, (*Ամերիկա*) 20 *Յուլիս* 1936

ՆՈԹԵՐ

Արաբկիրի Մայր ժամը երկու հատ գորգ ունի եղեր որոնք զոյգ ուղտերով բերուած են։ Գորգերը դրսի դռնէն մինչեւ մէջտեղի խորանը կ'երկարին։ 1895*ի դէպքին Թիւրքերն ու քիւրտերը այդ գորգերը կտոր կտոր ընելով կը տանին։ Կտորածէն ետք, Գ. Կարապետ Մալումեան, Շօթիկ գիւղին մէջ, քիւրտի մը մօտ կը տեսնէ, կը գնէ ու Առաջնորդարանին կը նուիրէ, Մուշեղ Վարդապետը իր սենեակը կը պահէր։*

Ժամուն աղբիւրը Հեճինենց Մամաս աղան շինած է։

— Քարը քարոք պատ կ'ըլլի։

ՋԱՐԴ

Այս գրութիւնը մեզ տրամադրեց, Հալէպի մէջ, 1932ին, հայրենակից Պ. Եղնիկ Պօղաճեան։ Մեզի յանձնուած տետրակին մէջ ոեւէ յիշատակարան չկար ըստուգելու ձեռագրին որո՛ւ պատկանիլը, նոյնիսկ ոտանաւորը խորագիր չունէր եւ որովհետեւ արաբկիրցիք որակած են 1895ի կառավարական գործը՝ ՋԱՐԴ, ԿՈՏՈՐԱԾ, ԹԱԼԱՆ, ԴԷՊՔ. մենք խորագրեցինք ՋԱՐԴ։

Տետրակը կը պարունակէր 234 տուն, նոյնութեամբ ընդօրինակեցինք։ Եւ ըստ Պ. Պօղաճեանին, գըտնուածը ամբողջութեան կէսն է, միւս մասը Հայաստան տարեր են եղեր։ Ձենք գիտեր թէ արտասահմանի մէջ այս ոտանաւորին ամբողջութիւնը ունեցող կա՞յ. եթէ կայ պիտի ուզէինք որ մեզ հաղորդէին։

Ոտանաւորին հեղինակն է Կոմնակ Կարապետեան, Գալոնց Թաղէն, Ուսումնարանի ուսուցիչներէն, Հընչակեան ու գործակից Շմաւոնին։ Մենք առանց ոեւէ ՎԵՐՀՊՈՒՄԻ ոտանաւորէն մաս մը կ'արտատպենք։

ԽՄԲ.

Ցամի Թուականին Հայոց Փրկչին,
Հազար ութը հարիւր ինըսունը հինգին
Եւ ամսուն Նորայ տասներորդին
Բընիկ քաղաքն ի Արաբկիրին,
Տարակուսեալ է պատմել ամենայն
Ինչ որ դիպեալ է Հայ ժողովուրդին
Ներումն խնդրեմ իմ թերութեան
Որ եմ ես Կոմնակ Կարապետեան։
Այս օրերուս մէջ արհեստաւորներ
Գիւղեր ցրուած էին, ինչպէս սովոր էր
Ով որ յաճախորդ և բարեկամ ունէր
Աշխատութեան մեծապէս կը դիմէր։
Հայ արհեստաւոր քաղաք վերադառնար,
Բանի որ գիւղացւոց չարժումը կը տեսնար.
Այլ եւ աշխատիլ բնաւ չէր հնար
Երբ արհեստաւորը ինչքը ձրի պիտի տար։

Մանր ու խոշոր բոլոր գիւղացիներ,
Մեր գլխուն վրայ բռնաւոր էին դարձեր,
Գաղտնիքը, միայն նոքա են հասկըցեր
Բայց գործելու ժամանակը դեռ չէր հասեր։
Գիւղի գործաւորներ քաղաք կուգային,
Թէ շահած բան մը հետերը ունէին
Անպատճառ կէսը ճամբան կողոպտուէին
Թիւրք կամ քիւրտ բարեկամներէ որ զինք գիտէին։
Շատեր վիրաւոր, ծեծուած, կողոպտուած
Շատ մեծ նեղութիւնով քաղաք են հասած,
Այս մասին կառավարութեան են դիմած
Բայց իւրեանց ձայներ բնաւ չեն լսած։
Կար նաեւ ուշադրութեան արժանի,
Մէկ կէտ այս օրերուս մեզ կը տեսնուի.
Այն տեղեր որ փայտ, ցորեն վաճառուէր
Վաճառող գիւղացին զէնքով կը տեսնուէր։
Այս բոլոր շարժում տարակուսանք տուին,
Մեր ժողովուրդը հետաքրքիր ըրին.
Իւրաքանչիւր հայեր Թիւրքերու խօսքին
Ուշադրութեամբ ունկընդիր լինէին։
Նոյն ամսուն հինգ եւ տասներրորդի
Բերեալ պայուսակն սուրհանդակի,
Նամակներէն ամենայն քաղաքի,
Լսուէր գուժերն այդ անցքերի։
Ոմանց կողոպտուիլն իւրեանց գոյք,
Եւ միուսին անձի կորուստ
Եւ մի ուրիշի տունն հրդեհի,
Տար, եւ այս ամենայն սարսափ Հայ Ազգի։
Սովոր յաղթանակ տարեալ էին քիւրտք,
Միացեալ էին կանոնաւոր զօրք եւ Թիւրք
Հրդեհելով հայոց գեղեցիկ շէնքեր
Սպաննելով կանայք մանուկ եւ ծեր։
Լսեալ զայս գործ ի մէջ ժողովրդեան՝
Դիմել գունդ առ գունդ Առաջնորդարան
Յայտնել նոյնանման խօսք ամէն բերան
Որ կար ի մէջ ժողովրդեան։
— Կառավարներ դուք պէտք է սպաննուիք
«Մի քանի օրեր հայք պիտի գիջանիք»,
Փոխանորդ հօրմէն խնդրեցինք
Պատրիարք Սրբազան Հօր խօսէին։

Նախ փոխանորդ Հայր Նամակու,
Վերջը սաստիկ նեղեալ հեռագրաւ
Յայտնեց մեր ապագան սրտագրաւ
Թէ դարման գտէք շտապաւ։
Մեր ցեղակցած եղածները լսուած,
Անգութ ազգի այլեւս չի վստահած
Բոլոր խանութպան խանութնին գոցած
Կ՚սպասէին վայրկեանին՝ շուարած։

Այս տեսեալ գազանաբարոյ եղեռն
Կառավարութեան թիւրք պաշտօնեայք,
Զինուորաց բոլոր հրամանատարք,
Լաւագոյն համարէին իւրեանց վարք։

Ժամէ ի ժամ վայրագնանար ազգ,
Կամէր ցոյց տալ իւր սովորական ժանգ,
Մեծ ու փոքր զինուած էին փառք,
Պատրաստ էին ջախջախել մեր կեանք։
Ժողովուրդը մեր համայն դիմեցին,
Ազգային վարչութեան ցաւ յայտնեցին,
Խնդրելով դարման այս չար գործին,
Երթալ խօսիլ քաղաքիս տեղակալին։
Երբ մեր ազգային ժողովք հաւաքուած
Խառըն ժողովով ալ խորհրդակցած,
Յայնժամ հայ գիւղացիք վիրաւորուած
Քաղաք մտան շունչերնին կըտրած։
Հասան դուռն Առաջնորդարանի,
Կոչելով մեզ ի սէր Քրիստոսի՝
Հանել օգնութեան հայոց գիւղի,
Որ անկեալ էր ձեռն վատ գազանի։
Տեսեալ զայս ազգային խառն ժողով,
Գնացին կառավարութեան փութով.
Յայտնել գիւղերու վիճակը ցաւով.
Չի վերջանար եղածն պատմելով
Յառաջ ընթացեալ մեր փոխանորդ հայր,
Նաեւ Պատուելի Սիրականեան հայր,
Ժողովուրդ ամէն իւրեանց ետին կար,
Խօսէին տեղակալին կէս մը շուար։
Տեղակալն եւ համայն պաշտօնեայք,
Այս ամէն բանէն իբրեւ անգիտակ,
— Այդ ի՞նչ խօսք մեզ է շատ դարմանք
«Վստահեցէք դուք տունք կը բանանանք»։

Երեք օրուան մէջ երկու հազար զօրք,
ՐԷՏԻՖ ԷՀՐԻԵԱԹ հազուեցան բոլորք·
Հազարապետ Իլիաս Զէրքեզի խումբք,
Ըսաւ, հիմա վերջացնեմ ամէն գործք։
Այս խօսում է հայ ազգապետաց,
Զեր ժողովուրդեան քով զէնք կայ պահուած,
Պէտք է ամբողջ տաք մեր զինուորաց
Որ ես վստահաց խօսեմ վատ քրտաց։
Այս առաջարկը ընդունեցին հայք,
Ու վերադարձան իւրեանց նախկին վարք՝
Քարոզել ժողովրդաց եղեալ վարք
Թէ կայ զէնքեր բերէք Իլիասին տանք։
Մի ժամ վերջ տեսանք զօրքերը զինուած
Քաղաքին ամուր տեղերը բռնած։
Դիտել աստ եւ անդ աչքերը տընկած
Տեսնել քիւտերը մեր վրայ թալած։
Այն ատեն իբր թէ պիտի փախչին քիւրտեր,
Երբ տեսնեն կանգնած իւրեանց դէմ զօրքեր
Զէրքեզ Իլիասը այս կարգադրած էր
Եւ մեր ազգը վստահացուցած էր։
Ասոնք լաւ թուէր թորգոմեան զարմին,
Անարատ սրտեր իւրեանց զէնք բերին
Կառավարութեան առջեւ յանձնեցին
Յուսալով խնդիրը վերջացուցած էին։
Բոլոր հայ քաջեր վստահ արքային,
Եւ նորա չէրքեզ հազարապետին
Կեցած զէնքերը յանձնել կ'ուզէին
Զինեալ քիւրտերը պատած տեսնէին։
Երբոր թուրքերը զէնքերը առին,
Փողոցներուն մէջ քիւրտեր տեսին
Մերին ազգապետք դարձեալ դիմեցին
Երկրի խարդախ քաղաքապետին։
Բազում խօսքերով վիճաբանեցին
Թիւրք պաշտօնեայք վերջին խօսք ըսին,
Զեր յեղափոխականք պէտք է յանձնուին
Եթէ կայ, շատ լաւ, ազգապետք՝ ըսին։
Յետոյ փոխանորդ հայրիկ խնդրեցին
Թրքաց զէնքերը առնել որոշեցին
Այս նպատակաւ դէպի շուկայ գնացին
Ուր բոլոր խանութները դիտեցին։

Պտըտող մէկ երկու մասի բաժնուեցան
Շուկայի մէջտեղ վեր ու վար նստան
Տէր Լուսիկ Հայր և Զէրքեզ մէկ ելան
Ղաչղաչ Օղլուն խանութը բազմեցան։
Որոշեցին անցնող քիւրտերուն,
Բոլոր զէնքերը առնել ձեռքերնուն,
Որով ժողովուրդը վստահելով
Պիտի բանար դռները խանութներուն։
Մի քանի վայրկեան վրայէն անցան,
Քիւրտերը սկսան խումբ, խումբ գալ՝ զինուած,
Նոքա բոլորովին վայրենի դարձած
Անցուդարձ կար — բնաւ չի տեսնուած։
Այս ալեկոծում երբ տեսաւ մեր հայր,
Հայ ազգի խաբուիլը շուտով կ'ըզգար·
Դէպի հազարապետին կը դառնար
Որպէսզի պիտցած որոշումը տար։
Տուած որոշումը կարծես մոռցած էր,
Տէր Լուսիկ հօր դարձած կ'ըսէր,
Ձեր ազգին ունեցած թնդանօթներ,
Սիրմէնիներ, սուրեր և մարթինիներ
Պէտք է բերեն շուտով իւրեանց յանձնեն,
Թէ ոչ քիւտերը յարձակում պիտի գործեն
Քաղաքը բոլոր պիտի խանձեն
Չար նպատակները պիտի գործ դնեն։
Արքունիքէն հրաման եղած էր,
Հայ Ազգը ջախջախել խօսուած էր,
Ուրախութիւններ շատ լսուած էր
Հայոց ազգին որոգայթ լարուած էր։
Այճեան Մարտիրոս մատնիչապետ էր,
Գափլաքեան Կարապետ ընկերացած էր,
Զէրչի Պետրոս լրտես կարգուած էր
Միխալեան Մամաս ընկերացած էր։
Անխելք մարդիկ շատեր յարած են,
Լրտեսապետաց խօսքին խաբուած են,
Անձնական կիրքեր յառաջ քաշած են
Հայոց արիւն շուտով մարած են։
Այս չար ու վատ մարդկային հրէշներ,
Իւրեանց ամէն օրուայ գործած գործեր,
Դիտել Առաջնորդարանի գործեր,
Առնել տեղակալէն իւրեանց վարձքեր։

Երբ այս Իլխասը ամէնը պատմեց
Մատնիչաց պետին ցուցակը հանեց
Սպանալիօք ամբողջը պահանջեց
Երբ լմնցաւ գործի գլուխ վազեց։

Ասոր վրայ կրօնական հայրեր,
Դէպի Առաջնորդարան են քալեր,
Եղածները չուտով նկատի են առեր
Եւ այս գործուն դարման են նայեր։

Ամէն ժողովուրդ իրենց տներն քաշուեր
Ահ ու դող ելած դռներն են փակեր՝
Թիւրքերը գլուխնին ճերմակ են կապեր
Կառավարութեան դուռն են լեցուեր։

Խումբ, խումբ են կանգնած ՄՈՒԼԼԱ կը կանչեն
Բոլոր տեսակ չէխեր իրար կը կանչեն
Երբ մեր գլխաւորք դարձեալ կը դիմեն
Ու խնդիրը վերջացնել կ'ուզեն։

Երբ կառավարութեան մօտեցան,
Բազում ժողովուրդ զէնքերով տեսան,
Ինչ որ պէտք էր Իլխասին խօսեցան
Բայց չընդունուելով վռընտուեցան։

Գանք, օրն եղաւ Չորեքշաբթի,
Ժամը ութը ամսուայ Հոկտեմբերի,
Քաղաքն բոլոր կեցան կողմերի
Թիւրքեր ու քիւրտեր սկսան գործի։

Տեսանք մեր դիմաց տասնեակներ կը վըխտան
Տանց մէջ կէսէ աւելի զօրք կան
Հրացաններէն գնդակներ սկսան
Տեղալ մեր վրայ կարկուտի նման։

Ամիս մ'առաջ կարգադրուած էր,
Շրջակայ ամէն գիւղեր ցրուած էր,
Վաթսունէ աւելի պէկ կանչուած էր
Այս բոլորը կարգադրուած էր։

Ժամը ինը հասաւ, լեռ, դաշտ սեւցան,
Քսան հազարի չափ թուրք, քիւրտ լեցուեան
Զօրանոցէն փողեր հնչուեցան
Հայ թաղերու վրայ յարձակեցան։

Զինուորականք գործի վրայ ելած,
Արաբկիր քաղաքը լաւ լրտեսած,
Քիւրտ պէկերու հետ ձեռք ձեռքի տուած
Ամբողջ Թիւրքերն են խրախուսած։

Երբ այս տեսան հայոց քաջեր
Հաւաքեցին եուրեանց թուլամորթներ
Պատմեցին հայոց դիւցազանց գործեր
Այսպէսով ամէնը կը խրախուսուէր։
Բայց պէտք է գիտնալ թէ մեծ թշնամին
Կատղած գայլերու պէս եուր դէմն ունի
Նման ալեկոծեալ ովկիանոսի,
Վերա տատանի իբր նաւակ մի։
Այս լաւ իմաստասիրած հայ քաջեր,
Աչքի առջեւ առնելով եղած էր,
Ցրուելով երկ, երկ ամենուն թաղեր
Կոչելով տղերք առէք ձեր զէնքեր։
Տեսնել էր արժանի թէ ինչպէս չուտով
Հայք պատրաստուեցան փայտով ու քարով
Հարուրին երկուքը հազիւ մարթենիով
Յիսուն երեքն ալ չեչխանայով։
Սա քաղաքը չորս բլրակներու
Վրայ շինուած է հայոց թաղերու,
Ամէն թաղ պատրաստ է իր դէմ դիտելու
Տեսան թշնամին սպաննելու։
Այսպէսով հասաւ ժամ տասնեւմէկ,
Գնացինք տեսնել Շահրօղ թաղի դէպք,
Բէքէզ ղայա լաւ մ'էր թշնամեաց բերդ
Կեցած մեծ քարեր ըրին իրենց զէնք։
Ահագին ժայռը սկսան գլորել,
Յատակի տուները տալով փլցնել
Ասոր ալ ո՛չ ոք կարող դիմադրել
Հարկ էր տուներ ձգել ու ելլել։
Տանց տանիքներ սկսան փլան
Պատեր գետնի հաւասար եղան
Շահրօղի անձինք երբ այդ տեսան
Զաւակնին առած աստ եւ անդ ինկան։
Այս ապառաժներու չի դիպած տուներ
Հոն ժողուող անձը կը դիմադրէր
Թշնամին տեսնելով ասկէ կը սարսէր
Ջրհանով տանց վրայ կազ կը սրսկէր։
Թշնամի զօրքը հինգ դասակարգ էր,
Առաջին կարգին ընելիքն էր
Կազի սնտուկը ձեռքերնին առներ
Կազ սրսկել տուներուն ամէն կողմեր,

Երկրորդ կարգին հրաման տրուած էր,
Կացինն ի ձեռին կոտրել տանց դռներ
Կահ ու կարասին ինչ որ տանց մէջ էր
Երրորդ դասակարգը խռնուած առներ։
Տանց ամէն գոյքեր երբոր հատցուցին,
Ներկայ եղող անձաց հարցուցին
Կանխիկ ստակներուն տեղերը ուզեցին
Թէ ոչ հիմա պիտի մեռնիք ասացին։
Այս խօսքերը երբոր ներկայք լսեցին
Պահած գանձերնին առջեւնին բացին
Կեանքերնին խնայել խնդրեցին
Շատ լաւ, ըսին ստակը առին ու գացին։
Նոքա դեռ չ'ելած չորրորդ կարգը եկաւ,
Աչքին հանդիպածը գերնել սկսաւ
Զարնուողը հրացանի գնդակաւ
Վրէժ կոչելով գետին փռուեցաւ։
Իսկ ով որ սուրով հարուած ստացաւ
Ինկաւ գետնի վրայ աղաղակաւ
Շատեր ալ կացինով ճեղքուեցան
Դիակներ իրարու քով դիզուեցան։
Անկէ վերջ հինգերորդ կարգը եկաւ,
Պատրոյգն վառած դուրս ելաւ,
Բոլոր սենեակներն լուսով ծածկուեցաւ
Այսպէսով տունն բռնկեցաւ։
Քանի որ տուներ իրարու մօտ էր,
Եւ երբ բռնկած տունն կրակ կտրէր
Քովի տունն արդէն ինքնին բռնկէր
Այս ալ թշնամուն մեծապէս կ'օգնէր։
Սա վերջի թշնամին գերագանցեց
Չարիքներ բոլոր ու ամէն տեղեաց
Ով որ ադկէ ալ ինքզինք ազատեց
Դարձեալ մի ուրիշ վշտի մէջ ձգեց։
Երբ այս ամէնը կատարուէին,
Նուրեանց դէմ կեցած թագէն կ'օգնէին,
Այսպէս ալ թիւրքեր վնաս ունէին
Քիւրտ ու թիւրք անձիք կը զարնուէին։
Թիւրքեր երբ տեսան կրած հարուածներ
Գիտցան ալ նախ թէ ուրիշ թաղ էր,
Այսպէս դիւրութեամբ չեն կրնար մտնել
Ադկէ ազատման ճար կը փնտռէր։

Ելնենք Լուսաւորիչ Եկեղեցին,
Երիտասարդք փութով գնացին,
Մէկ երկու խմբակ կարգի շարեցին
Քաջութեամբ անոնց դիմադրեցին։
Հայ քաջեր, քիւրտ իրարու դիմաց
Ելած կռուէին աչքերնին վառած,
Նահատակուէին ի սէր հայրենեաց
Նախ սպաննելով քիւրտերը կատղած։
Վերջապէս մեր խումբը մինչեւ մութ տոկաց,
Սուր չունեցածով շատ լաւ յաջողած
Զարնելով միշտ եուր աչքին հանդիպած
Քիւրտերն ու թիւրքերը մեր վրայ քալած։
Քիչ մ՚ալ անցաւ հրդեհը շատցաւ,
Մինչեւ որ աղոց վայրին մօտեցաւ
Խմբապետը երբոր հրդեհը տեսաւ
Տղաքները առած անկէ դուրս ելաւ։
Տղերք՝ կոչեցին պէտք է մեռնինք մենք,
Պատրաստ ձեռքերնին եուրեանց պաշտպան զէնք,
Թշնամուն վրայ անվախ քալենք մենք,
Զարնենք, ջախջախենք ամբոխը ճեղքենք։
Հազիւ մի քանի քայլ էին առած,
Տեսաւ խմբակը քիւրտերէ պաշարուած
Երկու կողմէն զէնք զէնքի եկած
Մէյմալ տեսանք Բախտիկ թաղը վնասուած։
Ինչպէս գրեմ ես այս պարագային,
Ոմանք կիսամեռ ինկած ճուային,
Շատ հարսներ ու կիներ ուժով վազէին
Ոմանք հրդեհէն դուրս ելեր էին։
Այս ժամանակին քաջք համարուէին,
Որք փայտով ու քարով զիրենք պահէին,
Կամ զէնքով ինքզինքնին պաշտպանէին
Եւ քաջութեամբ նահատակուէին։
Սուրբ Լուսաւորչաց թաղի հայ տուներ,
Երկու հարիւր յիսունէ՝ աւելի էր․
Բոլոր տունն ալ կաղի պէս կը վառէր
Այլեւայլ գոյնով մուխ ու բոց փայլէր։
Այն ամէն կանայք որք յղի էին,
Դուրս ելլելու զօրութիւն չ՚ունէին,
Ծերեր այս ատեն աղօթք կ՚ընէին
Աշխարհի Տէրը կը փառաբանէին։

Նորածին մանկունք լացը չատցուցին,
Ծերերու հետ տան մէջ մնացին,
Անզգայ հիւանդք աչքերն բացին
Երբ թշնամիները իրենց մօտ գացին։
Անգութ թիւրքը ականջ չի կախեր
Ոտքը ինկած կոյրը՝ իրեն կ'աղաչէր,
Կամ մանուկ մ'էր ինքզինք կորսնցուցած էր
Սուրով, գնդակով գետին կը ձգէր։
Մի քանի ժամ վերջ քիւրտ ա՛լ չերեւիր
Քանի որ բոլոր թաղը կը վառէր·
Եւ ոչ մէկ բանով մարել հնար էր
Ահագին թշնամին հոն կը տիրէր։
Այս տեսարանը ով որ ալ տեսնէր,
Հոգին նեղանար և սիրտը կը մարէր
Մէկ կողմէն վառուած տուները փլչէր
Կէս այրած մանկանց ալ ճիչը կը լսուէր։
Երբ Լուսաւորիչ թաղը կը վառէին,
Տէրպէտէրեան թաղը զէնքերնին առին
Դիմադրելու քիւրտ էշիրէթ պէկին
Որք բազմութեամբ թաղին վրայ կը քալէին։
Երբ խռովութեամբ՝ քիւրտեր կը քալեն,
Քաջ երիտասարդք դիմացնին կելլեն·
Առաջին անգամ մեծ հարուած տուին
Քիւրտեր սարսափած ետ ետ գնացին։
Երկուստէք կողման զէնքեր արձակէին,
Բայց հայոց քաջեր անվախ քալէին·
Մինչ ազգային երգեր երգէին
Անգութ թշնամուն սիրտը խոցէին։
Հայկազեան ցեղին հարազատ որդիք,
Արամեան զարմին արիւնն ունէք
Կուչէին միմիանց ե՛կ պատերազմինք
Եւ չը բերենք մեր անուան նախատինք։
Երբոր թշնամին ինք պարտուեցաւ,
Նուրեան դիակներ հոս ու հոն տեսաւ,
Պատթալ պէկ իւր ցեղին առաջն անցաւ
Արդեօք մեր աշիրէթը հիմա՞ կորաւ, բաւ։
Երբ մի քանի պէկեր ասոնք տեսան,
Ստորակարգ քիւրտերու բարկացան
Շուտով ամբոխին առաջն անցան
Կոչերով կեցցէ Սուլթան Համիտ Խան։

Տեսան զայս քիւրտեր քաջաւորեցան,
Անոնց ետեւը շուտով դիզուեցան
Մեծ թէ փոքր ամէնը հետեւեցան
Հնծանակ գիւղին թաղը թափեցան։
Որչափ որ հայը գերի ժողովուրդ էր,
Սիրմէլի և մարթէնի իր ձեռքը չունէր․
Քանի որ Վարդանայ արուն կը կրէր
Վատ գազաններէն չի պիտի երկչէր։
Բրդաց ու թրքաց զէնքեր փայլէին,
Խառն բանակը տեսնողը կը սարսէր,
Քաղաքը բոլոր ձայնով էր լեցուեր․
Մեր դէմ տեսնուէր կրակի բոցեր։
Թէ ներկայ լինէիք կը համբերէիք,
Քաջերու ճակատ ձեռք ձեռքի տայիք
Զէնքեր ձեռք առած դիմադրէիք
Թշնամուն խումբը դարձեալ խանգարէիք։
Յուսահատ պէկեր ետ, ետ գնացին
Ընկերակիցներ ի մի ժողվեցին
Զինուորականաց խորհուրդ հարցուցին
Քանի որ հայ քաջք իրենց յաղթեցին։
Ամբողջ գիշերը հայերը կռուեցան․
Բոլոր թաղի շուրջը պտտեցան․
Մեծին ու փոքրին բոլորին խօսեցան
Քաջութեամբ բոլորը զինուեցան։
Երբ թուրք պէկեր Իլիասին դիմեցին,
Գիշերն ի բուն եղածն պատմեցին․
Թէ՝ հայեր քաջութեամբ դիմադրեցին
Ու իրենցմէ շատեր ալ վիրաւորեցին։
Սպասեցէք ըսաւ հազարապետ,
Շուտով ժողվեց ամէն խմբապետ,
Կանչելով քաղքին քաղաքապետ
Ընտրեց շուտով իրենց լրտեսապետ։
Շուտով ձեռք առաւ թուլամորթ անձիք․
Ազատ պիտի մնան ըսաւ ձեր թաղեցիք,
Քանի որ քիւրտերուն դէմ դուք զէնք չի բացիք
Ու կառավարութեան գլուխ ծռեցիք։
Զօրքը, քիւրտին հետ սրտով միացած,
Սուլթան Համիտ Խան հրաման ըրած․
Բոլոր գործերը շատ լաւ կատարած
Քիւրտեր փախցնելու են սկսած։

Թրքասէր հայեր ի մի հաւաքուած
Թրքաց խօսքերուն շատ լաւ վստահած
Անմիջապէս ամէն թաղ գացած
Այս լուրը տարածել են սկսած։
Այս ամէն գործեր չինծու է եղեր,
Այս նպատակաւ պիտի խաբեն հայեր
Տէրութեան հրաման այսչափ է եղեր,
Ջարդել, սպաննել, վերջ պիտի գտնէր։
Քիչ մը վերջ, քաղաքին թուրք մեծեր,
Որ կառավարութեան մէջ գործ ունէր
Կանչեցին հայ թաղերու հարուստներ,
Թէ զօրքը զիրենք պիտի պաշտպանէր։
Երկու ժամ վերջը բոլոր հայ թաղեր,
Իլխաս հազարապետ զօրք պիտի ղրկէր
Այսպէս նա մեզ պիտի պաշտպանէր,
Յարձակող քիւրտերուն զօրքը պիտի զարնէր։
Միւս կողմանէ արդէն քիւրտ անձեր,
Գտան թաղերու դիւրահաւատներ
Որ հարուստը որ ստակ վճարէր
Ինք միւսներուն հետ թող չի խառնուէր։
Այսպիսով իր տուն չի պիտի վառէր
Նաև կողոպտուելէ ալ պիտի ազատէր
Քիւրտեր այսպէս մի քանի մարդ են գտեր
Որք իւրեանց գործին լաւ են ծառայեր։
Զօրաւոր դասակարգը երբոր այս լսէր
Յայտնի էր թէ նա չուտով կ'ընդունէր
Հայու զօրութիւն չուտով ջլատուէր
Եւ այս թշնամուն մեծ փափաքն էր։
Գտան այս դասակարգի անձինքներ,
Նաև Տէրպէտէրեան թաղեցիներ.
Որք խարդախ խորհուրդքնին հետ ունէր
Իւրեանց զօրութիւն այսպէս են բաներ։
Տէմիրճիլէր թաղ միևնոյն ատեն,
Խարդախ թուրք և քիւրտ անձեր մտեր են,
Թաղին անձեր յեղափոխական չեն
Խօսելով թէ ազատ պիտի պահեն։
Այսպէսով խարդախներ մուտ գտին
Ամբողջ թաղեցուն զէնքը վար դրին
Մի ժամ վերջ ամբողջ թուրք և քիւրտ եկին
Ջարդել, վառելը դարձեալ սկսին։

ԱՐԱԲԿԻՐ

1897 - 1903

Գրեց՝ ՄՈՒՇԵՂ ՍԵՐՈԲԵԱՆ

Ա.

Արաբկիրի և Շրջակայքի Հայրենակցական Միութեան Պէյրութի Մասնաճիւղը դիմում կ'ընէ ինծ գրել Արաբկիրի և անոր առաջնորդական թեմի մասին առաջնորդութեանս օրերու պատմական, ազգագրական, տեղեկագրական եւ ընկերային դիրքի ու կացութեան մասին։ Անշուշտ ինծի համար դիւրին պիտի ըլլար այդպիսի աշխատութեան մը կատարումը, եթէ Իզմիրի հրդեհին մէջ կորսնցուցած չըլլայի պատմական—տեղեկագրական նօթերս հաւաքածոյս և կամ եթէ գոնէ աչքի առջեւ ունեցած ըլլայի այն ընդարձակ տեղեկագիրները, զորս տարուէ տարի Պատրիարքարան կը ղրկէի, իբր ուսումնասիրուած համարատուութիւն մեր տարեկան գործառութիւններուն։

Քառասուն եւ մէկ տարիներ անցեր են այն օրերէն ի վեր, երբ թողուցի Արաբկիրը 30 Մայիս 1903ի Շաբաթ օրը։ Բայց չկրնալով մերժել մեր անդրանիկ թեմականներու կողմէ եղած առաջարկը, պիտի ջանամ ամփոփ տողերու մէջ խտացնել այս մասին ունեցած տեղեկութիւններս, օգտուելով իմ ինքնակենսագրական նօթերէս և 901-903ի օրագրութիւններէս, որոնք բարեբախտաբար զերծ մնացին հրդեհի պատուհասէն։

* * *

Արաբկիրի առաջնորդական Տեղապահի ընտրութիւնս տեղի ունեցաւ բացառիկ հանգամանքներու մէջ։ 1897ի Յունիսի վերջերը Պատրիարքարանի Խառն Ժողովի միաձայն որոշումով Իզմիրի թեմին առաջնորդի օգնական նշանակուած էի պաշտօնապէս։ Պարագայ մը առիթ տուաւ ինծի որ ըմբոստանամ Պատրիարքարանի այս որոշման դէմ։ Յեղափոխականի հանգամանքովս յարաբերութիւններ ունէի Պոլիս Աշըգպաշեաններու և ուրիշ կարգ մը արաբկիրցի յեղափոխականներու հետ։ Մտքիս մէջ դեռ թարմ էին Աղասիի վերագրուած հերոսային գործերը, եւ Արաբկիրի ժողովուրդը հեռուէն կը դիտէի յեղափոխականի ակնոցով։ Օր մը Եղնիկ Եպ. Ապահունի, Արաբկիրի վերջին առաջնորդը ինծի ըսած էր. «Իմ առաջնորդական աթոռս կրակէ աթոռ մըն է, ինէ զատ ոչ ոք կրնայ հոն նստիլ»։ Ապահունիի

այս խօսքը գամուած կը մնար յիշողութեանս մէջ, և կը խորհէի թէ գուցէ ճշմարտութիւն մը կար անոր մէջ, քանի որ մէկ տարուան ընթացքին Պատրիարքարանի կողմէ ընտրուած առաջնորդական երեք տեղապահներն ալ մերժած էին ընդունիլ իրենց յանձնուած պաշտօնը, եւ ի զո՛ւր Արաբկիրի ջարդերէն արնաքամ ժողովուրդը կը սպասէր իր Հովիւին։ Եկեղեցականներու կողմէն ցուցադրուած այս մերժումը, եւ յոյսի ու մխիթարութեան կարօտ ժողովուրդի մը յուսահատ սպասումը բմբոստացուցին զիս։ Անմիջապէս կը ներկայանամ Պատրիարքին, և կը խնդրեմ որ Իզմիրի համար տրուած որոշումը փոխուի, և զիս նշանակեն, Արաբկիրի տեղապահ քանի որ եկեղեցականներէն ո՛չ մին կը յօժարի այդ պաշտօնին։

— Անկարելի է, քեզ Արաբկիր ղրկել, կ'ըսէ ինծի Օրմանեան, դուն արդէն յեղափոխական, Արաբկիր Եղնիկի օրէն կասկածելի, մանաւանդ որ դեռ երկրորդ ջարդի մը վախն ալ կայ Արաբկիրի համար։ Այս պատճառներով անկարելի է ընդունիլ առաջարկդ. ազգը դեռ պէտք ունի քեզի. մենք կրնանք հին վարդապետներէն մէկը գտնել և ղրկել Արաբկիր, առանց անոր կեանքին մասին խորհելու։

— Սրբազան, կ'ըսեմ իրեն, եթէ կը կասկածիք որ կրնայ երկրորդ ջարդ մըն ալ պատահիլ Արաբկիրի մէջ ալ ինչո՞ւ մենք հոս սպասենք, և անպաշտպան թողունք ժողովուրդը։ Եթէ այդ զոհողութեան ոգին պիտի չը խօսի մեզի, ալ ինչո՞ւ ուրեմն այս նուիրումը։ Ձեր այս խօսքերէն վերջ հիմա աւելի ուժով պիտի պնդեմ իմ Արաբկիրի ընտրութեանս համար։ Եթէ ժողովուրդը պիտի ջարդուի, հոգ չէ թող առաջնորդ մ'ալ սատկի իր ժողովուրդին հետ,

Օրմանեան անդրդուելի կը մնայ։

Քանի մը օր վերջ Խառն ժողովոյ գումարման օրն էր։ Պատրիարքարան կ'իջնեմ. այցեքարտս կը ղրկեմ ժողովի ատենապետին, խնդրելով որ զիս ներս հրաւիրեն։ Ժողովին կը յայտնեմ իմ տրամադրութիւնս նոյն այն բառերով, որով խօսած էի Օրմանեանին։ Բայց Օրմանեան Սրբազան անկարող էր ժողովի մը մէջ պաշտօնապէս արտայայտելու այնպէս, ինչպէս արտայայտուած էր ինծի հետ առանձինն գտնուած միջոցին։ Այն ատեն Պատրիարքարանի դիւանապետ Բ. Թէրեան սապէս կ'արտայայտուի. «Քառասուն տարիներէ ի վեր Պատրիարքարանի մէջ կը պաշտօնավարեմ, տեսած եմ շատ մը եկեղեցականներ որոնք անսաստած են Պատրիարքարանի որոշումներուն։ Այսօր առաջին անգամն ըլլալով կը հանդիպիմ երիտասարդ վարդապետի մը, որ կը մերժէ իրեն համար որոշուած լաւագոյն վիճակներէն մին և կը պնդէ որ զինքը ղրկենք աղքատացած, ջարդուած և հրդեհներէ աւերակ թեմ մը։ Պէտք է գոհացում տալ անոր փափաքին և առով

միանգամ ընդ միշտ Արաբկիրի Թեմին խնդիրն ալ կարգադրուած կ՚ըլլայ»։

Առաջարկս ընդունուած էր, և Պատրիարքարանի Խառն Ժողովը իր 1 Սեպտ. 1897 թուական պաշտօնագրով հետևեալը կը հաղորդէր ինծի. «Վարչական նախորդ տնօրէնութեամբ մը թէև Ձեր Սիրելութիւնն Զմիւռնիոյ վիճակին առաջնորդի օգնական փոխանորդ կարգուած էր, այլ սակայն Կեդրոնական Վարչութեան Խառն Ժողովը ինչ ինչ պարագայից առջև նոր՝ ընտրութեամբ առաջնորդական տեղապահ կարգեց զՁեզ Արաբկիրի վիճակին որ ժամանակէ մը ի վեր թափուր կը մնար...։ Քաջայոյս ենք որ... անձնուիրութեամբ և խոհականութեամբ պիտի հովուէք Ձեր խնամոց աւանդուած հօտն»։

Ահա թէ ի՛նչպէս յաջողեցայ ձեռք բերել Արաբկիրի առաջնորդական Տեղապահի պաշտօնս, հակառակ Օրմանեանի ԲԱՐԵԱՑԱԿԱՄ չկամութիւններուն, հոգ չէ թէ ան յետոյ, մոռացութեան տալով այս անցուդարձերը, օր մը գրէր իր ՅԵՏ ՄԱՀՈՒ հրատարակուելիք «ԽՈՀՔ ԵՒ ԽՕՍՔ»ին մէջ, թէ «ես էի որ Մուշեղը Արաբկիր ղրկեցի...»։

Բ.

Արաբկիր անունով երկու քաղաքներ գոյութիւն ունեցած են, հինն ու Նորը։ Դժբախտաբար երկուքին ալ հիմնարկութեան մասին պատմական տեղեկութիւններ կը պակսին։ Սա որոշ է, թէ հին Արաբկիրի (Էսկի Շէհիր) հիմնարկութիւնը պէտք է զուգադիպած ըլլայ Մեծն Աղեքսանդրի և կամ Հռովմէական արշաւանքներու օրերուն։ Հռովմայեցիները արդէն ապրած են այս շրջաններուն մէջ։ Անջրդիի մօտ և Եփրատի եզերքը կառուցուած հանքային ջուրերու բաղնիքներու աւերակները այդ ցոյց կուտան։ Այդ ատեններ ընդհանրապէս քաղաքները կը շինուէին վճիտ ջուրերու կամ գետակներու մօտիկ, և ժայռերու կուշտին։ Եւ այդ երկու պայմաններն ալ գոյութիւն ունին հին Արաբկիրի մօտ ու շրջակայքը, և ուր կը տեսնուին հին բերդերու և պարիսպներու մնացորդներ։ Իր բուն անունը պէտք է եղած ըլլայ Arauraca կամ Arabrakenoï, յիշուած ո՛չ միայն Լօրանի կողմէ՛, այլ և դրամագիտական (numismatique) ցանկերու մէջ, ուր ցուցադրուած են իւրաքանչիւր քաղաքի անունով կտրուած դրամներ։ Ժամանակին իմ ձեռքս անցաւ Arauraca-ի դրամներէն մին, մաշած և դժուարընթեռնելի, զոր շատ տարիներ առաջ նուիրած էի Յովսէփ Զայեանի, ուրիշ կարգ մը հնութիւններու հետ։ Հինէն ի վեր հաստատուած այս հին Արաբկիրն է, որ իրենց բնակավայր կընտրեն Սենեքերիմի հետ Վասպուրականէն գաղթող հայերէն մաս մը։ Սենեքերիմեան մեծ գաղթականութիւնը, իր ամբողջութեամբ, կը խորհիմ, թէ դէպի Սեբաստիա իր չուն կատարած է

Արաբկիրի վրայով։ Ժամանակին ջանացի մասնաւոր ուշադրութեամբ պրպտել այն ուղեցոյցը, որուն հետեւած է Սենեքերիմեան գաղթականութիւնը հասնելու համար դէպի Տիվրիկ և Սեբաստիա, Արաբկիրի լեռներու սարահարթին վրայ, դէպի Սարը Չիչէկ, հիմնուելով կարգ մը գիւղերու անուններու վրայ, սա համոզման եկայ, թէ Սենեքերիմ և իր գաղութը պէտք էր այդ ճամբէն անցած ըլլային, քանի որ այդ քրտաբնակ գիւղերուն և վայրերուն անունները, Չինէքեար, Սենէկներ, Չենէքեարիպ, Գուշլար Թառանը (թառելու տեղ), ամէնքն ալ Սենեքերիմի անունին հետքերը կը ցոլացնէին իրենց մէջ։ Դժբախտաբար այս ասթիւ կատարած տեղեկագրական ուսումնասիրութիւններուս նօթերը այրած ըլլալուն պատճառով պիտի չկրնամ մանրամասնութիւններ տալ այս մասին։

Անիի գաղթականներուն և Սենեքերիմի հետեւորդներուն դէպի Արաբկիր ժամանումը մեզի իրաւունք կուտայ մտածելու, թէ այդ շրջանակներուն մէջ ապրող հայութիւնը հոծ թիւ մը կը կազմէր, և այդ իսկ պատճառով պէտք է ունեցած ըլլայ իր կրօնական կազմակերպութիւնը, առաջնորդի մը ղեկավարութեամբ, որ իր շուրջ բոլորուած իշխաններուն հետ խորհրդակցելով կը կառավարէր ժողովուրդը։ Դժբախտաբար Արաբկիրի պատմական այս շրջանն ալ դեռ չէ ուսումնասիրուած պէտք եղածին պէս, աղբիւրներու չգոյութեան պատճառաւ։ Սերիչ գաւառներու մէջ վանքերու և դպրական մշակոյթի գոյութիւնը մեզի կտակած է ձեռագիրներու շարք մը, որոնց յիշատակարանները բաւական լոյս կը սփռեն այդ գաւառներու քաղաքական և կրօնական իրադարձութիւններու շուրջ։ Արաբկիր զուրկ գտնուած է այդ առաւելութենէն, չունենալով վանական և հետեւաբար դպրական գործունէութեան մը կեդրոն իր ծոցին մէջ։ Սա սոյգ է, թէ դարերու ընթացքին հայկական կեանքն ու կենցաղը իր կնիքը դրոշմած է հոն ամէնուրեք, և հայ անուններով է որ կը բնորոշուին ո՛չ միայն հայ, այլ և թուրք գիւղերէ շատեր ինչպէս նաև կարգ մը վայրեր։ Աշտակայ, Վանք, Հացկնի, Մաշկերտ, Անջրդի, Սաղմկայ, Վաղշէն, Աղըն, Դաշտօրայք (Տիւշաէրիք), Ամպրկայ, Խառօջ, Ծաղ, Վարդապետ Քար, Թորխանիկ Լեռ, Մխոռն Աղբիւր, Լուսաղբիւր, հայացի դիմագծով մը կը ներկայանան մեզի։

Արաբկիրի առաջնորդութեան պատմութիւնը պատմական ուսումնասիրութեան նիւթ կրնայ ըլլալ բոլոր անոնց, որոնք պիտի ուզէին պրպտել ազգային կազմակերպութեան ծագումները։ Արաբկիրի իմ առաջնորդութեանս օրերուն զբաղած վիճակին վերաշինութեան գործերով, տրամադրելի ժամանակ չկրցի ունենալ այդ ուղղութեամբ ալ պրպտումներ ընելու։ Հազիւ կրցի համառօտ տեղեկութիւններ քաղել իրարու յաջորդող առաջնորդներու մասին, և

հաւաքել կարգ մը անուններ, առանց կարենալ ճշդելու անոնց պաշտօնավարութեան շրջանն ու թուականները, և որոնց ամենահինը թերևս ԺԶ. դարէն անդին չանցնիր հաւանաբար։ Իմ հաւաքած տեղեկութիւններէս կը քաղեմ հետևեալ անունները, թողլով որ ուրիշներ պրպտեն պատմութիւնը, անոնցմէ իւրաքանչիւրին ապրած կեանքն ու պաշտօնավարած թուականները, կազմելու համար անոնց յաջորդութիւնն ու ժամանակագրութիւնը։

1. — Էջմիածնի նուիրակ Նաւում Պետրոս վարդապետ։ Սուրբ նկատուած է ռամիկին կողմէն, իր մաքուր և անբասիր վարքին և իր հրաշագործութիւններուն համար։

2. — Կարապետ եպիսկոպոս։ 3. — Յովհաննէս վարդապետ։

4. — Թադէոս և Ալեքսիանոս Թոգատեցի աթոռակից առաջնորդ վարդապետներ, որոնք վեց տարի պաշտօնավարած են։ Ասոնցմէ Թադէոս վարդապետ 30.000 դահեկան նուիրատուութիւն մը կընէ հին եկեղեցիին տեղ նոր մը շինելու առաջարկութեամբ։ Եւ այս նուիրատուութեամբ երկու վարդապետները կը ձեռնարկեն Մայր Եկեղեցիի շինութեան, որ կ՚աւարտի երկու ամսուան մէջ։

5. — Խաչատուր և Պետրոս վարդապետներ, որոնք առաջիններուն կը յաջորդեն, և կը պաշտօնավարեն կարճ ժամանակ մը միայն։

6. — Յակոբ եպիսկոպոս Թոգատեցի, որ երկար ատեն կը վարէ Արաբկիրի առաջնորդութիւնը։

7. — Գրիգոր վարդապետ Ջօրաքարէլեան, հաւանաբար Պոլսեցի ՍԻԽԱԼԻ մականուանեալ, ազդեցիկ և կարող մարդ, յետոյ Կարնոյ առաջնորդ ընտրուած։

8. — Յովհաննէս վարդապետ Կոպուտիկեան, պաշտօնավարած է գրեթէ վեց տարի։ Իր օրով է, որ հայ բողոքականութիւնը ծնունդ կ՚առնու (1840—50) Մատր Գլարք միսիոնարի քարոզութեամբ։ Յովհաննէս վարդապետ ահագին բանավէճեր և կռիւներ կ՚ունենայ բողոքականներուն հետ, նոյնիսկ ծեծի ենթարկած է անոնցմէ ոմանք։

9. — Իսրայէլ վարդապետ. հազիւ մէկ ու կէս տարի պաշտօնավարած։

10.—Աբրահամ և Առաքել վարդապետներ, որոնցմէ մին յետոյ բողոքական եղած է։

11.— Գրիգոր վարդապետ Մխթանճեան, յետոյ եղած եպիսկոպոս, արքեպիսկոպոս։ Պաշտօնավարած է 14 տարի. և միևնոյն ժամանակ հսկիչ նշանակուած է մօտակայ քաղաքներու առաջնորդութիւններու։ Իր օրով շինուած են թաղային երեք եկեղեցիները և բոլոր դպրոցները։ Դժբախտաբար ասոր անուանումի կոնդակին և յարակից

պաշտօնաթուղթերու թիւերն ու թուականները կորսնցուցած ենք։

12.— Տիմոթէոս վարդապետ (Սափրիչեան?), չորս տարի Տեղապահի պաշտօն վարած է, և յետոյ առաջնորդ ընտրուած։ Հաւանաբար այս առաջնորդական ընտրութիւնը առաջինն է, որ կատարուած ըլլայ ժողովուրդին կողմէ։

13.— Բառնաբաս վարդապետ, պատրիարքական փոխանորդ։ Ինքն է որ միասին կը բերէ պատրիարքական նոր օրէնքը, Սահմանադրութիւնը(?) և համաձայն օրէնքի ոգիին նոր կարգադրութիւններ կ'ընէ։

14.— Դաւիթ վարդապետ Ուլնեցի։

15.— Դանիէլ վարդապետ Կեսարացի առաջնորդական փոխանորդ։

16.— Գրիգոր վարդապետ Աբարդեան, առաջնորդական տեղապահ, 4 տարուայ պաշտօնավարութեան։

17.— Եզնիկ վարդապետ, յետոյ եպիսկոպոս Ապահունի, որ պաշտօնավարած է տասներկու տարի։

18.— Մուշեղ վարդապետ, նախ տեղապահ և յետոյ առաջնորդ (1897 Սեպտ. 1էն 1903 Մայիս 30*)

Գալով Արաբկիրի հայ բողոքականութեան, ան սկսած է 1840-1850 թուականներուն։ Անոր առաջին միսիոնարներն եղած են Մր. Գլարք. 1854էն, Մր. Տիւնմոր, Մր. Ուիչարտ և Մր. Պայէտ, որոնք կը հիմնեն բողոքականներու մեծ ժողովարանն ու դպրոցը։

1858էն տեղային հայ բողոքականներ կը շինեն Ս. Լուսաւորիչ թաղին մէջ փոքր ժողովարան մը։

1886էն պատուելի Մարտիրոս Սիրականեան (տեղացի) Ամերիկայէն վերադարձին Մկրտչականութիւն կը քարոզէ, և մեր գերեզմանատան մօտ տուն մը կը գնէ, վերածելու համար զայն ժողովարանի և դպրոցի(**)։

---

* Մուշեղ վարդապետէն ետք Արաբկիրի թեմին առաջնորդ եղեր են Մեհրուժան վրդ. Աշխարհունի և Գարեգին վրդ. Խաչատուրեան— Տրապիզոնի։ Խմբ.

** Որոշապէս չեմ կրնար ըսել թէ որ թուականին և ի՞նչ պարագաներու տակ մուտք գտած է Արաբկիրի մէջ, հայ կաթոլիկութիւնը(1)։

(1) Մենք այս նիւթին համար դիմեցինք Գերյարգելի Աշըգեանին որ կը գտնուէր Զմմառու վանքը։ Մեզի ղրկած բացիկով մը, Գերյարգելին կը յայտնէր որ հակառակ իր բարի տրամադրութեան փի-

* * *

Մեմֆիս շոգենաւով 1897 Սեպտ. 30ին կը մեկնինք Պոլսէն. Աբարկիր իմ գաւառական անդրանիկ պաշտօնատեղիս երթալու համար: Ինծի հետ առած եմ պզտիկ մատենադարան մը կազմելու չափ իմաստասիրական, ընկերաբանական և կրօնական հարցերու շուրջ ազատ մտածողութեան հատորներ: Մաքսատան մէջ երբ գրաքննիչ Այճեան գրքերս կը քննէր դարձաւ ըսաւ ինծի. «Բաւական տարօրինակ է որ այս գիրքերէն հաճոյք զգացող երիտասարդ վարդապետ մը կը յօժարի Աբարկիր երթալ»:

Առաջին անգամ էր, որ դէպի գաւառ կը ճամբորդէի պատասխանատու պաշտօնէի մը հանգամանքով: Սովորական և խաղաղ ժամանակներու մէջ հաւանաբար այդ պատասխանատուութեան բեռը ճնշող ոյժ մը պիտի չըլլար ուսերուս վրայ: Բայց ժամանակը, գաւառին մէջ տիրող քաղաքական հանգամանքը, Ջարդերու և Թալանի հետեւանքով ստեղծուած մտայնութիւնը, ժողովուրդներու փոխյարաբերութիւնները, գաւառական հոգեբանութիւնը, կառավարական կասկածն ու անվստահութիւնը, իմ երիտասարդութիւնս, վառվռուն և ըմբոստ, յեղափոխականի հանգամանքս, և գաղափարներուս ու համոզումներուս չափազանց ազատական հանգամանքը մտածել կու տային ինծի: Պատրիարքարանի պաշտօնագիրը «Անհականութիւն» կը թելադրէր ինծի: Մինչ իմ մէջս ընդվզումի ոգին ուժի թեւ կ'առնուր, որչափ մեր ճամբորդութիւնը կը շարունակէինք կործանուած գիւղերու, աւերակ փողոցներու, և ուժասպառ, յուսահատ ժողովուրդի մը վերապրողներու շարքերու մէջէն: Պէտք էր ճշդէի գործելու ուղղութիւնս դեռ պաշտօնատեղիս չը հասած: Կ'ուզէի օգտակար ըլլալ ամէն գնով, օգտակար ազգիս և ժողովուրդիս եւ օգտակար ըլլալ կարենալու համար պէտք էր միանգամայն ընդ միշտ հրաժարիլ սովորամոլներու հետապնդած ԲԱՆ մը (chose) ըլլալու գաղափարէն ՄԷԿԸ (quelqu'un) ըլլալու մտադրութեամբ: Էմըրսըն կ'ըսէ. «Սովորութեանց մէջ ապրիլը, վախի մէջ ապրիլ կը նշանակէ»: Բայց վախը մխտուածն է անհատական կորովի և ձեռներէցութեան ոգիին, եւ որ քու քայլերուդ առջեւ կը փակէ ազատութեան ու անկաշկանդ գործունէութեան դժուարին եւ վտանգաւոր ճամբաները:

Այդ ճամբորդութեան միջոցին վերջապէս պատրաստեցի իմ գործելակերպիս ծրագիրը: Պաշտօնիս պէտք էի ձեռնարկել ոչ միայն իբր ՄԱՐԴ մը, այլ եւ իբր ԱԿԶԲՆԱՏԻՊ ՄԱՐԴ մը, ուրիշներու համար

գիտական լուրջ պատճառներու հետեւանքով պիտի չի կրնայ գոհացում տալ: Խմբ.

անբնականոն գուցէ։ Այս հանգամանքով, ուրիշներու փափաքին կամ հասարակաց կարծիքին վրայ չէր որ պիտի հիմնէի կեանքիս և գործունէութեանս ուղղութիւնը։ Պիտի ուզէի ապրիլ ու գործել իմ համոզումներուս, իմ սկզբունքիս համաձայն։ Իմ գործունէութեանս կորիզը պիտի ըլլար ո՛չ թէ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՀԵՏ, այլ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՀԱՄԱՐ սկզբունքը։ Պէտք էր ժողովուրդի խաւերուն մէջ իջնէի, ո՛չ թէ հոն ապրելու համար, այլ զանիկա վեր բերելու համար նախապաշարումներու ցեխէն։ Եւ այս ուղղութեամբ յաջողելու միակ միջոցն էր վահանուելի անձնական արժանիքով բացարձակ անձնուիրութեամբ, անշահախնդիր ոգիով, կորովով, ի հարկին յանդգնութեամբ և խոհական յանդգնութիւն մը, արդարամտութեան միացած, պիտի պսակէր ջանքերս, ի նպաստ իմ ժողովուրդիս։ Եւ որովհետև, գաւառներու մէջ դարերու ընթացքին ՎԱԽով կառավարուած է ժողովուրդը, կը խորհէի, թէ պէտք էր վախցնել գիտնալ. նոյնիսկ ժողովուրդիդ հանդէպ սիրոյդ ամենաբուռն թափին, և անոր շահերու պաշտպանութեան նուիրումներու պահուն։ Ես տեղական քաղաքականութիւնս կը հիմնեմ այս համոզումներուս վրայ, ուրկէ մինչև վերջին վայրկեանը չի շեղեցայ, և որոնք իմ վրայ տարիներու գործունէութեանս առանցքը կազմեցին։

Միամսեայ ճամբորդութենէ մը վերջ կը թողունք Կիւմիշ Մատէնը. 1897 Նոյ. 4-ին, և կը մեկնինք դէպի Արաբկիր։ Ձիւն ու փուք ամէն կողմ։ Տիւզէրիքի սարահարթին վրայ կատաղի ձիւնամրրիկ մը կայ։ Մեր ձիերուն քայլերը դանդաղել կուտամ, որպէսզի իրիկուան մութին մտնենք Արաբկիր, դիմաւորող ցոյցերու տաղտուկը չունենալու համար։ Կը հասնինք «Կէօլ Տաղ»ի առջև, և ահա Արաբկիրի մէկ մասը կ'երևի հեռուէն։ Մեր սրտերը կը բաբախեն, և արիւնոտ զգացումներ կ'առլընեն հոգիս։ Աւերակ քաղաքի մը տխուր տեսքն ու յիշատակները, պաշտօնիս դժուարութիւնները մտածել կուտան ինծի, ցուրտը կը կծէ մտածումիս թելերը, և ձեռքերս սառած են մտածումներուս հետ։ Մութը կոխած էր արդէն, երբ կը մտնենք քաղաք։ Ժողովուրդին թշուառ և յուսահատ վիճակը, չուրջս տարածուած տուներու աւերակոյտը կը խոցեն հոգիս։ Հակառակ բուռն ճիգերուս, աչքերէս արցունքը կը հոսի։ Կեանքիս մէջ հազուադէպ կերպով ապրուած վայրկեաններէն մին եղաւ Արաբկիր այդ մուտքս, ուր յանկարծ իրարու պլլուած տեսայ ծայրայեղ թըշուառութիւնն ու յոյսը, վաղուան երջանիկ օրերու, և ես այդ տառապագին վայրկեաններուն մէջ գոհունակութիւնը կը զգայի պարտականութիւն մը կատարելու յօժարակամ պատրաստակամութենէս։

Քանի մը օրուան հանգիստէ և պաշտօնական այցելութիւններէ վերջ ինծի կը մնար անմիջապէս գործի սկսիլ, ուսումնասիրելով

միջավայրը, պէտքերը, կարելիութիւնները, կառավարական շրջանակներու հոգեբանութիւնը, և անտեսական ու կրթական անհրաժեշտ պէտքերը: Կը տեսնէի, թէ նիւթական և բարոյական վերաշինութիւն մը անհրաժեշտ էր հրդեհներով աւերակուած, թալաններով սնանկացած, ջարդերով անդամատուած, բռնի և ակամայ իսլամացումներով խորթացած և ծայրայեղ յուսահատութեան մատնուած մեր թեմին մէջ: Իմ նախնական ուսումնասիրութիւններուս արդիւնքը տեղեկագրով մը կը հաղորդեմ Պատրիարքարան և գործի կը սկսիմ:

Նախ առժամեայ ժողովներ կը կազմեմ տեղական և թեմական գործերը վարելու համար, մինչև Երեսփ. ժողովի ընտրութիւնը: Կարելին կ'ընեմ վարժարանները կազմակերպելու, պաշտօնի հրաւիրելով Յ. Մանուէլեան, Մաթիկեան, Տիրատուրեան, Աբգարեան և ուրիշ կարգ մը ուսուցիչներ և ուսուցչուհիներ: Աչքի առջև ունենալով քաղաքին մէջ տիրող ահաւոր թշուառութիւնը և մերկութիւնը խիստ ձմրան օրերուն, կ'առիթուիմ տեղական հանգանակութեան մը ձեռնարկել, կարօտ ընտանիքներու օգնութեան հասնելու համար, մինչև դուրսէն սպասուած դրամական օգնութիւններու ժամանումը: Ու կէս մեթր ձիւներու մէջէն ճամբայ բանալով թաղէ թաղ կը պտտիմ մէկէն ծրար մը մանուսա, միւսէն մէկ երկու կանգուն կտաւ հաւաքելու: Շուկային մէջ հանգանակութեանս միջոցին, կը հանդիպիմ Ծագցի Նիկողոսի խանութը, և անկէ մէկ ծրար ճերմակ կտաւ կը պահանջեմ: Կը մերժէ ալ. յայտարարելով, թէ ինքն ալ աղքատ է: Ծնունդի խթման արարողութեան պահուն, մասնաւոր ծանուցումով մը կը հաղորդեմ ժողովուրդին, թէ դուրսը սնտուկ մը դրուած է ԱՂՔԱՏ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆԻՆ օգնելու նպատակով, և կը խնդրեմ որ չգլանան՝ իրենց լումաները տալ: Այս ծանուցումին ի լուր Ծագցի վաճառականը կը նուաղի եկեղեցիին մէջ. բայց ես արդէն բաւական հասոյթ մը առած էի դրուած սնտուկէն, և Ծագցի Նիկողոս քանի մը օր վերջ Առաջնորդարան կուգայ ներողութիւն խնդրելու, երկու ծրար կտաւ ալ միասին բերելով: Որբանոց մը բանալու ծրագիրը կը պատրաստեմ, և անոր նիւթական միջոցները հայթայթելու համար նամակներ կը գրեմ հոս ու հոն:

Սառնաշունչ ձմրան կը մեկնիմ գիւղերը, որոնց ամբողջ բնակչութիւնը քահանաներով միասին իսլամացած էր Աղրնի չէրքէզ միւտիրին թելադրութեամբ, կոտորածէ ազատ մնալու համար: Ու թէպէտ կայսերական հրովարտակ մը թոյլատրած է, ակամայ իսլամացողներուն վերադարձը դէպի իրենց եկեղեցին, բայց սարսափին շարունակութիւնը և կարգ մը գիւղական պետերու ազդեցութիւնը զիրենք կաղալ կուտար վերադարձի ճամբուն վրայ: Կուսումնասիրեմ իրենց պէտքերն ու պահանջները, տեղացի պէկերու և աղաներու

ԱՐԱԲԿԻՐԻ Ա.Ջ.Գ. ՈՐԲԱՆՈՑԻ ՍԱՆԵՐԷՆ

Կեդրոնը Մուշեղ Վարդապետ, վերի շարք կանգնած՝ Ծիհանեան (Ամերիկա), Տիգրան, Ներսէս Միրաքեան (Եգիպտոս), Դանիէլ Գասպարեան (Ամերիկա), Խաչիկ Պօյաճեան (Հայաստան), Մատթէոս Աղաճանեան (Հալէպ, Տէր Կորիւն)։

(Այս նկարը վերջին պահուն մեզ հասաւ Ամերիկայէն Պ. Դանիէլ Գասպարեանին կողմէ Պ. Հրանդ Տէվէճեանի միջոցաւ)։

ՍՈՒՐԲ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ST. NERSES SHNORHALI
LIBRARY
ARMENIAN PRELACY

ընթացքը, կարենալ արգիլելու համար, ի հարկին, անոնց բռնապետական ոտնձգութիւնները։ Բուշնա կը հեծէր Խոզադրիւրցի Թապուր Իմամի յափշտակութիւններէն և զուլումներէն, Վաղշէն Իսմայիլ Էֆէնտիէ, Աղըն, Սարաձ օղլու Մուհամմէտէ, Ծագ և մօտակայ գիւղերը Նաշարէ և Անջրդիի միւտիր Շաքիրէ և Իբրահիմ աղայէ, նոյնպէս նաև Մաշկերտ։ Զարդէն ի վեր ժողովուրդը խլամացած, եկեղեցիներու զանգակները դադրած էին հնչելէ։ Կուզեմ որ անոնք խօսին նախ։ Ժողովուրդի հոգին այդ զանգակներու լեզուն շատ աւելի լա՛ւ կը հասկնայ, քան թէ աւետարանին կամ իմ ձայնէս։ Թուրք մոլեռանդութիւնը կը գրգռուի։ Ժողովուրդ և առաջնորդ միասին կը քարկոծուինք մոլեռանդ խուժանէն, Աղընի մէջ։

Պատրիարքարանի պաշտօնագիրը իր «խոհականութիւն» բառով խոհեմութիւն կը յանձնարարէր ինծի։ Բայց պաշտօնագրերը չէր որ պիտի առաջնորդէին մեր քայլերը, այլ աւելի ու աւելի ցուցադրուած պարագաները։ Որովհետև պարագաներու թելադրութիւնը շատ աւելի դիւրեկան է, նպատակի մը գործադրութիւնը ապահովելու համար։ Խոհական յանդգնութիւն մը, արդարութեան գաղափարէն առաջնորդուած, կրնար հրաշքներ գործել ժողովուրդի մը մէջ — ըլլայ Թուրք թէ հայ — որ դարերու ընթացքին ՎԱԽով կառավարուած է։ Պէտք է վախցընել գիտնալ, առանց պատասխանատուութիւն հրաւիրելու վրայ։ Ցեղական քաղաքականութիւնս կը հիմնեմ այս սկըզբունքին վրայ։ Եւ այսպէս կը վարուիմ ժողովուրդիս հետ ու տեղական կառավարութեան հետ հաւասարապէս։ Այս մեթոտս իմ յաջողութիւնս ապահովեց, քանի որ զայն ի գործ կը դնէի կատարեալ անշահախնդրութեամբ և անձնուիրութեամբ։ Այնպէս որ երբ Աղընէն Անջրդի հասանք, և զանգակահարութեան միջոցին, գիւղին Թուրքերը սկսան շարժիլ, և պահանջեցին, որ անմիջապէս պէտք է դադրեցնեմ զանգակահարութիւնը, ես ի պատասխան իրենց ապօրէն պահանջումին, ամբողջ օրը անընդհատաբար զանգակ զարնել տուի։ Դպրոցական և կրօնական գործերը կարգի դնելէ վերջ, կը թողում գիւղերը և կը վերադառնամ Արաբկիր։

***

Ձեռնարկեցի օրինական ժողովներու ընտրական գործին։ Նախ պիտի ընտրուէր Երեսփ. ժողովը։ Այս առթիւ տարակարծութիւն մը սկսաւ իմ և տեղացի մեր Հնչակեան ընկերներուն միջև։ Այս վերջինները կը պնդէին ընտրութենէ դուրս ձգել Մ. Այճեանը, խելացի մարդ, որ սակայն, իր շահախնդիր և էնթրիկան ոգիով վնասակար եղած էր Ջարդի օրերուն, ու զզուանք պատճառած ամենուն։ Կընդդիմանամ իրենց թելադրութեան, սա պարզ պատճառաբանութեամբ թէ

պիտի աշխատիմ յանուն ազգային շահերու օգտագործել այդ մարդուն յարաբերութիւններն ու էնթրիկները, հակառակ պարագային պիտի արտաքսեմ զինքը ազգային ժողովներէ։ Մեր ընկերները հակառակ այս հաւաստումներուս, գիշեր մը կը հաւաքուին յօդացաւով պառկած Աշըգպաշեանի տունը, բողոքագիր մը պատրաստելու համար ինծի դէմ, և խնդրելու Պատրիարքարանէն, որ հրահանգ տրուի ինծի, Մ․ Այճեանը դուրս ձգելու ընտրելեաց ցանկէն։ Գիշերը, չենք գիտեր որու կողմէ եղած մատնութեամբ, Աշըգպաշեանի տունը կը կոխէ ոստիկանութիւնը, և կը ձերբակալէ ժողովականները։ Առաւօտ անմիջապէս կառավարչութիւն կ'երթամ։ Գայմագամը հաճոյակատարօրէն ինծի կը հաղորդէ, թէ ձերբակալել տուած է «կարգ մը խռովարարներ, որոնք քեզի դէմ դաւադրած, բողոքագիր կը պատրաստէին»։ Գայմագամը հաւանաբար կը սպասէր իմ շնորհակալութեանս։ Ընդհակառակն զիտել կուտամ իրեն թէ անոնք ո՛չ խռովարարներ են և ո՛չ դաւադիրներ, այլ պարկեշտ մարդիկ, որոնք մեր Ազգ․ Սահմանադրութեան իրենց տուած իրաւունքին վրայ յենած, ինծի դէմ բողոքելու համար հաւաքուած են, թէ կառավարութիւնը իրաւունք չունի բնաւ զանոնք ձերբակալելու, և կը պահանջեմ որ անմիջապէս ազատ արձակուին անոնք։ Բարեմիտ գայմագամը զարմանքով երեսս կը նայի, բայց այդ զարմանքը չ'արգիլեր իրեն հրամայելու ոստիկանապետին, որ ազատ արձակէ բանտարկեալները։ Այս խնդրոյն վերաբերմամբ 1898 Ապրիլ 29ին նամակ կը գրեմ արաբկիրցի պոլսեցնակ մեր յեղափոխական ընկերներէն Կ․ Տոտաքեանի, ուր ի միջի այլոց կը գրեմ․

«․․․ Կը ցաւիմ ըսել, թէ Արաբկիրի մէջ դեռ չկրցինք լուրջ և խոհուն տարր մը ստեղծել։ Տեղական գործերու կանոնաւորութեան և ժողովրդական բարւոյն բաղձանքը չ'ունին սրտերնուն մէջ․ ամէն ոք անհատական հաշիւներով և ցեղային վէճերով պիտի զբաղին, եթէ միջոց տամ իրենց։ Դուն գիտես, թէ ես ի՞նչ բաղձանքով․ ի՞նչ զգացումներով ու տրամադրութիւններով պնդեցի ի Պօլիս, Արաբկիր մեկնելու, ․․․ Մեր ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՀԱՂՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՏԱՄՆԵԱԿ ԱՆԴԱՄՆԵՐԸ(*) մանաւանդ իրենց տղայամիտ ընթացքով․․․ համայնքի շահուն վնասելու առիթներ կը ստեղծեն։ ․․․ Անոնք իրենց արդի թեթեւամտութեամբ, անշրջահայեաց դիրքով և շահախնդիր վարմունքով ո՛չ միայն բարոյապէս գէշ ազդեցութիւն կրնեն նոյն իսկ իմ վրայ, այլ և տակաւ այն գաղափարը կազմել կուտան, թէ մեր ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ քայքայումը այդպիսիներու կը պարտինք։ Մեկնելու օրս էր։ Նոյն գիշերուան իրենց մէկ տղայամիտ և անխորհուրդ գու-

(*) Եկեղեցիի հաղորդութեան անդամները ակնարկութիւն մըն է մեր Հնչակեան յեղափոխական ընկերներուն։

մարումը պատճառ եղաւ իրենց մէկ երկու օրուան բանտարկութեան։ ... Պիտի ջանամ, նոյն իսկ ի հարկին, միապետաբար. ժողովրդական բարւոյն հասնելու ճամբաները հարթել»։

Դիմումները արդիւնաւորուած էին Ամերիկա, Եգիպտոս և այլուր գտնուող Արաբկիրցիներու ինչպէս նաև Ռոտոսթոցիներու կողմէն։ Ասոնց նիւթական օժանդակութեամբ կազմուեցաւ և բացուեցաւ Արաբկիրի մեր որբանոցը (*)։ Յաջողութիւնը կատարեալ էր։ Որբանոցը տիպար հաստատութիւն մը եղաւ մեր և հոգաբարձութեան հըսկողութեան տակ։ Իւրաքանչիւր որբի ծախքը գրեթէ երկուքուկէս ոսկի էր, մինչ բողոքական որբանոցը 4 ոսկի կը ծախսէր մէկ որբի համար, և ուր որբերը կ'ապրէին կէս կուշտ կէս անօթի և պատառոտուն զգեստներով։ Որբանոցը հաստատուած աղջկանց վարժարանին մէջ, ներքին հսկող ունենալով Մաշկերտցի Ալիքսան, հինգ տարուան արդիւնաւոր կեանք մը ունեցաւ (1898—1903 Մայիս) և եղաւ լաւագոյն և տիպար որբանոցը Խարբերդի շրջանակին։

(*) Այս որբանոցին մասին քիչ մ'աւելի մանրամասնութիւնով կը կարդանք։ 1937ին Գահիրէի մէջ լոյս տեսած Մասիս Պետրոսեանի «Նոր Արաբկիր» գործին մէջ (29—30)։

«1896ի Արաբկիրի կոտորածին հետեւանքով, հազար հինգ հարիւր մանուկներ որբացած էին։ Այդ դժբաղդներուն ի նպաստ միակ նշանակելի տեւական օգնութիւնը եղած էր Ռոտոսթոյի Հայոց Արաբկիրի մէջ հաստատած որբանոցը, տեղւոյն Ազգ. Առաջնորդարանի հսկողութեան տակ, ուր կը պատսպարուէին միայն 40ի մօտ որբեր,

«Այդ դժբաղդներուն օգնութիւն մը հասցնելու նպատակով, 1 Մայիս 1899ին, Գահիրէի մէջ կազմուեր էր ՈՐԲԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑը, և քիչ յետոյ ՈՐԲԱԽՆԱՄ ՀՈԳԱՏԱՐ ԸՆԿ.ը բաղկացած մեծ մասամբ Արաբկիրցիներէ, առաջինը՝ հանգ. Առաքել էֆ. Պէրպէրեանի, իսկ երկրորդը՝ Ազգ. Առաջնորդարանի դիւանապետ՝ հանգ. Նազարէթ էֆ. Աղազարմի նախագահութեամբ։

«Այդ ընկերութեանց հասցուցած նպաստներուն շնորհիւ, Արաբկիրի մէջ կ'որդեգրուէին 20է աւելի սանիկներ, որոնք տեղւոյն օրուան Առաջնորդ Տ. Մուշեղ Վրդ. Սերոբեանի հսկողութեան տակ կը պատսպարուէին։ Տարիներ գործելէ ետք կազմալուծուած էին անոնք»։

Այս որբանոցին մասին բերանացի վկայութիւնները շատ զօրաւոր են ու պատիւ կը բերեն անոր վարիչ Առաջնորդ Հօր և գործակիցներուն։ Կ'արժէր որ հաստատութեան սաներէն անոնք որոնք դեռ կ'ապրին, այս օրինակելի որբանոց-ընտանիքին շուրջ աւելի մանրամասն գրեն մեզ կամ ուրիշ ոև է հրատարակութեան մը մէջ որմէ կարենայինք օգտուիլ յետագային։ ԽՄԲ.

Երկու տարուան յամառ և մեթոտիկ աշխատութեամբ կը յաջողիմ թեմական բոլոր գործերը հասցնել լաւագոյն վիճակի մը։ Երէկի թշուառութիւնը մոռցուած էր։ Սկսած էր պտկիլ շէնշող կեանքը։ Նոր ջարդի վախերը փարատած էր։ Պատրիարքարանէն գնահատուած էր գործունէութեանս կերպը, հակառակ յանդուգն և յախուռն շարժումներուս։ Ժողովուրդը կը սիրէր զիս, իր գոյութեան ու կեանքին, իր շահերուն պահպանութեան համար անվարան յօժարակութեանս համար. գիւղացին իմ վրաս յենած աւելի ապահով կը զգար ինքզինքը։ Քաղաքին տնտեսական կեանքը նոր և յաջող փուլի մը մէջ կը մտնէր. մանուսայագործութիւնը արդէն հայերու ձեռքն էր. տուտունն ալ սկսաւ անցնիլ հայերուն ձեռք թալանով հարստացած թիւրքերու վաճառականական ապիկարութենէն։

Արդար ըլլալու համար պէտք է ըսել, թէ Արաբկիրի ժողովուրդը բոլոր հոգիով զիս սիրելով հանդերձ, տակաւին իմ մէջս ուզեց փնտռել դժգոհանքի ու քննադատութեան պատճառներ։ Եւ այդ պատճառները միշտ գոյութիւն պիտի ունենան, երբ երիտասարդ ես, կայտառ ու վառվռուն, երբ հասարակաց ճամբաներէն չես քալեր կ՚արհամարհես հասարակաց կարծիքը և քու սեփական ըմբռնումներուդ վրայ կը ձեւես կեանքդ, մէկ խօսքով երբ կ՚ուզես քու անհատական կեանքիդ մէջ Մէկը ըլլալ։ Մեր առաջնորդութեան առաջին շրջանին (1897 Նոյ.-1900) անտանելի և յոգնեցուցիչ աշխատութեան մը լծուած էի։ Օրական առնուազն 16 ժամուան անընդհատ աշխատութեան մը պէտք ունէի, կարենալ հասնելու համար թեմական, վարչական, կառավարական, դպրոցական և գրական գործերուն։ Տղայութենէս ի վեր ինծի սովորութիւն ըրած էի մտաւոր յոգնութիւնը դարմանել մարմնական աշխատութիւններով, ՍՓՈՐով, մարզանքով։ Եւ դպրեվանքի գրասեղաններու առջեւ իսկ շարունակած էի ձիով պտոյտներս, որսորդութիւններս, ձկնորսութիւններս, ծաղկամշակութիւններս։ Արաբկիրի այդ սպառող յոգնութիւններս մասամբ մոռնալու համար ստիպուած կը զգայի օրական մէկ ժամ ձիով պտոյտ մը կատարել քաղաքէն դուրս, և այդ կազդոյրէն վերջ շարունակել աշխատութիւններս։ Այդ օրական պտոյտներս խծբծանքի առարկայ դարձան։ Ես կը ծիծաղէի այդ խծբծողներուն։ Մերթ ընդ մերթ որսի կ՚ելլէի, ոմանք գայթակղեցան ընթացքէս։ Երբեմն Անկօի գետակը կ՚երթայի ձկնորսութեան, ատիկա ոճիր կը համարէին ինծի։ Կ՚արհամարհէի դիտողութիւնները։ Պահք օրերուն պահեցողութիւն չէի ըներ։ Ատով դժոխքի դատապարտուած մեղաւոր մը նկատուեցայ շատերու աչքին։ Մերթ ընդ մերթ ծանօթ ընտանիքի կիներ, աղջիկներ առաջնորդարան կուգային ինծի այցելութեան։ Զէ՞ որ երիտասարդ էի, աշխոյժ, գեղեցիկ ու կայտառ։ Բամբասուեցայ բնականաբար։ Նոր գայթակղութեան մը

պատճառ եղաւ իմ ՍԻՐՈՂի (amateur) լուսանկարչութիւնս։ Այդ բամբասանքի ասուլիսները, սակայն, չկրցին երկար տեւել։ Տեսնելով, թէ ժողովրդական քննադատութենէ ազդուելու նպատակ չունիմ բնաւ, և իմ սովորութիւններս կը շարունակեմ անընդհատ, և կ'արհամարհեմ տգիտութեան և չարամտութեան կողմէ ստեղծուած զըրպարտութիւնները, մտահոգուելով միայն ժողովուրդիս և ազգիս հանդէպ ունեցած պարտականութիւններուս կատարումով, և անձնուէր ծառայութեանս գիտակցութեամբ, նոյն այդ ժողովուրդը ինքզինքը ենթարկեց պատուաւոր ինքնասրբագրութեան մը, և վերջապէս յայտարարեց.«Ուրեմն ինչ որ կ'ընէ վարդապետ լաւագոյնն է որ կ'ընէ»։

Գ.

Ստիպուեցայ 1899ի վերջերը քանի մը ամսուան համար Պոլիս մեկնիլ առողջական պատճառներով։ Պատանութեանս օրերուն ձիէն ինկած էի և քթիս cartilageներուն ճմլումով դժուարաշնչութիւն կ'ունենայի։ Տոքթ. Տատուր այրումներով կրցաւ ոնգային այդ կըրճիկները կանոնաւորել։ Պոլիս գտնուած միջոցիս շարունակ հետապնդեցի Թեմիս գործերը. հող պատրաստեցի Մայր Եկեղեցիի նորոգութեան պահուն նիւթական օժանդակութեան։ 1900 Փետր. 3ին Մէրպուրն շոգենաւով կը մեկնէի պաշտօնատեղիս։ Այս անգամ փոխած եմ ճամբորդութեան ուղեգիծ։ Կը մեկնիմ Իզմիր, Հալէպ, Այնթապ գծով. ո՛չ միայն անոր համար որ Հալէպի մէջ Արաբկիրցի բազմաթիւ վաճառականներ և արհեստաւորներ կային, այլ և անոր համար որ պէտք էր կարգադրութիւններս ընէի ի նպաստ Սագաթիէլեան վարժարանի նոյն ընտանիքէն կտակուած, և Սրուլի մէջ գտնուած ձիթաստաններու բարւոք և արդիւնաւոր մատակարարութեան համար։ Այդ ճամբորդութենէն ամենէն աւելի նպաստաւորուեցաւ մեր տխպար որբանոցը։

Մեր առաջնորդական պաշտօնավարութեան այս երկրորդ շրջանը (1900—1903 Մայիս), կ'ամփոփէ փոթորկայոյզ պայքարներու շարք մը։ Երբ այլեւս ապահով էի, թէ Թեմիս ժողովուրդի կեանքը ապահովուած է, և զբաղումի ու առեւտրական հրապարակը կայունացած, և ժողովուրդն եղած է ինքնաբաւ, ջանացի դպրոցներու մակարդակը բարձրացնելու ճիգ ընել։ Արդէն ժողովուրդն ալ սկսած էր գանգատիլ ուսուցչական կազմէն։ Շատ դիւրին էր ունենալ և հետապնդել լաւ վարժարաններ ստեղծելու փափաքը։ Խորհեցայ, թէ ժողովրդական բողոքի այդ շարժումը կարելի էր օգտագործել, անոր հեղինակներուն պարտադրելով նիւթական զոհողութիւններ, հետապնդուած նպատակը իրագործելու համար։ Այս փնտռտուքներու պահուն, ուշադրութիւնս դարձաւ տարբեր կէտի մը վրայ։

Գաւառներու մէջ զինուորական տուրքի (պէտէլի ասկերիէ)

բաշխումը յանձնուած է մուխթարներու եւ Ծերոց ժողովներու (Էխ-տիար Մէճլիսի): Անո՛նք այդ բաշխումի միջոցին, դիմած են ամէն տարօրինակ միջոցներու, զեղծումներու, չարաշահութեան: Կառավարութենէն վերջ, անոնք եղած են ժողովուրդին պատուհասը: Հայ կաթոլիկ եւ հայ բողոքական հատուածներ ուզած են շահագործել ասկէ ծնած ժողովրդական դժգոհանքը, եւ թելադրած դժգոհներուն, որ արձանագրուին կաթոլիկ եւ բողոքական հատուածներու մէջ, խոստանալով անոնց թեթեւցնել անիրաւօրէն իրենց վրայ ծանրացող զինուորական տուրքի բեռը: Եւ այս պատճառով ժողովուրդէն խոշոր հատուած մը արձանագրուած է անոնց տոմարներուն մէջ: Ցաւալի է ըսել, թէ բաւական հարուստ հայեր ալ հետեւած են անոնց օրինակին: Այս կացութիւնը կը վնասէր դպրոցներու պիւտճէին, քանի որ յարանուանութիւններու մէջ արձանագրուածներու զաւակները մեր դպրոցները չէին յաճախեր, եւ մենք ատով իսկ զրկուած էինք անոնց ծնողքէն դրամ պահանջելու իրաւունքէն ի նպաստ մեր վարժարաններուն: Բայց տարօրինակ հակասութիւն մը կար այդ մեզմէ ՀԵՌԱՑՈՂներու վարմունքին մէջ: Անոնք թէպէտ կաթոլիկ կամ բողոքական արձանագրուած, բայց միեւնոյն ժամանակ իրենց մկրտութիւններն ու պսակները կը կատարէին հայ եկեղեցիի մէջ հայ ծէսով, եւ հայ քահանաներու ձեռքով, եւ իրենց մեռելները կը թաղէին մեր գերեզմանատունը: Պէտք էր վերջ տալ այս երկդիմութեան, եւ ճշդել իւրաքանչիւր անհատի ընկերական դիրքը հանդէպ ազգին եւ եկեղեցիին:

Պաշտօնական յայտարարութեամբ մը կը ծանուցանեմ ժողովուրդին թէ 1.— Այսուհետեւ մեր առաջնորդարանը կ'արգիլէ հայ ծէսով խորհուրդ կատարել կաթոլիկ եւ բողոքական հատուածներու մէջ արձանագրուածներուն համար: 2.— Այսուհետեւ հայ գերեզմանատունը փակ պիտի մնայ այն բոլոր մեռելներուն հանդէպ, որոնք չեն արձանագրուած մեր ծխական տոմարներուն մէջ: Եւ մեր որոշումներու գործադրութեան սկզբնաւորութեան համար որոշ թուական եւ պայմանաժամ որոշեցինք:

Մեր յայտարարութիւնը ռումբի հարուած մը եղաւ հրապարակին վրայ: Ան կրկին պատասխանատուութիւններ կը հրաւիրէր վրաս: Որպէսզի վերադարձողները ապահովէի, թէ այսուհետեւ անոնք զոհը պիտի չըլլային Ծերերու ժողովներու եւ մուխթարներու, կը խոստանամ զինուորական տուրքին բաշխումը կատարել առաջնորդարանիս մէջ եւ ուղղակի իմ պատասխանատուութեանս տակ: Առ այդ նախ պէտք էր յարձակիլ Ծերերու ժողովը կոչուած եւ կառավարութենէն հաստատուած զեղծումի այդ բոյներուն դէմ: Ամիսներու դժուարութիւններէ եւ մաքառումներէ վերջ համաձայնութեան կուգանք թա-

ղեցիներուն հետ։ Միեւնոյն ժամանակ կը համոզեմ կառավարութիւնը թէ, զինուորական տուրքի բաշխումն ու գանձումը կեդրոնացնելով առաջնորդարանի մէջ, պետական գանձը ըստ առաջնոյն դժուարութիւն պիտի չկրէ գանձումներու խնդրոյն մէջ, և փոխանակ շատ մը մուխթարներու դիմելու, պիտի դիմէ առաջնորդարան, և պիտի ստանայ իր դրամը։ Եւ որոշեցինք որ զինուորական տուրքի բաշխումի միջոցին, ազգային տուրքի բաժին մըն ալ աւելցուի գումարին վրայ, կարենալ ապահովելու համար դպրոցական պիւտճէ մը, զարկ տալու համար կրթական գործին։ Առաջնորդարանը ծախք մը չունէր արդէն. իր ամսական պիւտճէն հազիւ 8-10 ոսկիի կը հասնէր բոլոր ամսականներով միասին։

Եւ վերադարձողներու հոսանքը սկսաւ։ Կաթոլիկ առաջնորդարան և բողոքական հասարակութիւն նկատելով, թէ վերադարձէն վերջ գանգատելի քանակութեան մը պիտի վերածուի իրենց թիւը, Այըգեան Գ. վարդապետ և բողոքականներու ներկայացուցիչ Մ. Տէվէճեան իրարու միացած կ'աշխատին չէզոքացնել ձեռնարկս, վիժեցնել անոր գործադրութիւնը, և կանգ չեն առներ ոևէ միջոցի առջև։ 901 Փետր. 4ին կաթոլիկ վարդապետին հետ Իտարէ Մէճլիսին մէջ այս առթիւ վէճ մը կ'ունենամ, տեսնելով, թէ ան իր մոլուցքի միջոցին, կ'ուզէ թուրք պաշտօնէութիւնը ինծի դէմ գրգռել, ըրած կարգադրութիւններուս մէջ յեղափոխական շարժում մատնանշելով, կշտամբեմ զինքը հրապարակաւ Իտարէի ժողովի անդամներուն ներկայութեան։ Արդէն դուրսն ալ տարաձայնութիւններ կան, և կ'ըսուի, թէ Այըգեան վարդապետ և Մինաս Տէվէճեան կուսակալութեան գրկած իրենց բողոքով ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՄԲԱՍՏԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ըրած են իմ մասին։ Փետր. 28ին Իտարէ Մէճլիսին սեղանին վրայ կը դնէ կուսակալին մէկ պաշտօնագիրը այս խնդիրներու շուրջ։ Վերջապէս Մարտ 18ին ժողովին կը ներկայացուի կաթոլիկներու և բողոքականներու կողմէ ստորագրուած ամբաստանագիրերը ուղղուած Խարբերդի կուսակալին։ Կաթոլիկ վարդապետ Այըգեան այդ ամբաստանագրով կ'ըսէ, թէ Մուշեղ վարդապետ կազմած է «Ազգային Միութիւն» (ԻԹԹԻՀԱՏԸ ՄԻԼԼԻԷ), և «ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ» (ՀԷՕՔԻՒՄԱԹ ՏԱՀԻԼԻՆՏԷ ՀԷՕՔԻՒՄԱԹ)։ Այն ամբաստանագիրը պաշտօնապէս կը հաղորդուի ինծի, և ես Մարտ 27ին ընդարձակօրէն կառավարութեան կը պատասխանեմ վարդապետին ամբաստանութիւններուն դէմ։ Եւ որովհետև բողոքականներն ալ իրենց բողոքագիրը բանաձեւած էին կաթոլիկներու սխալ ամբաստանութեան հիման վրայ. անոնց հերքումն ալ կը կցեմ պատասխանիս։

Երբ մէկ կողմէն կաթոլիկ — բողոքական այս սին պայքարը

կը շարունակուի ինծի դէմ, ես կը հետապնդեմ անընդհատ շարունակել տալու վերադարձողներու ՆՈՒՑՈՒՄի արձանագրութեան փոխադրութեան գործը։ Այրգեան վարդապետ չկրնար կասեցնել գործողութիւններու ընթացքը։ Ընդհակառակն Մայիս 9ին ոստիկանապետը քննութեան կ'ենթարկէ Այրգեան վարդապետը, ինծի դէմ կուսակալին ուղղած ամբաստանութիւններուն համար։ Մայիս 10ին կաթոլիկ և բողոքական հատուածը նոր բողոքագիր մը կուտայ կուսակալութեան, յայտարարելով. թէ «Իտարէ Մէճլիսին կայսերական կամքի հակառակ շարժած է» Հայ առաջնորդին կողմէն յարուցուած ՆՈՒՑՈՒՄի խնդրոյն մէջ։ Ինծի դէմ նիւթուած «քաղաքական» դըրպարտութիւններու այս հարցը մտքերու խորունկ վրդովում մը ստեղծած է Արաբկիրի և Խարբերդի հայկական շրջանակներու մէջ։ Շատեր կը վախնան նորէն քաղաքական շփոթութիւններէ, քանի որ կառավարական բարձր շրջանակները մանաւանդ հետաքրքրութեամբ կը հետեւէին եղած ամբաստանութիւններուն և կատարուած քննութիւններուն։ Մայիս 20ին Այրգեան վարդապետ նորէն կը հարցաքննուի ոստիկանապետին կողմէ, իր պաշտօնատան մէջ, և այս անգամ Այրգեան, ինքն ալ սահմռկած իր դրպարտութիւններու հետեւանքներէն, պաշտօնապէս կը մերժէ ինծի դէմ բրած «քաղաքական» ամբաստանութիւնները։ Մայիս 30ի ժողովին նորէն սեղանին վրայ կը դրուի բողոքականներու ամբաստանագիրը։ Այս ամբաստանագրին ի պատասխան, մանրամասնօրէն անգամ մըն ալ կը պարզեմ դէպքերը իրենց իսկութեան մէջ, և կը բողոքեմ վատ դրպարտիչներու դէմ։ Մէճլիսը ի նպաստ իմ ձեռնարկներուս որոշում կուտայ, և բողոքող երկու հատուածներու ԷՆԹՐԻԿՆԵՐը կը հաղորդէ կուսակալին։ Բայց բողոքողները չեն դադրիր գործելէ, և կառավարական շրջանակները աղմկելէ։ Այդ պահուն Խարբերդէն Մր. Պրաուն, և Մր. Կէյթս, մասնաւոր նամակներով կը մեղադրեն Արաբկիրի բողոքական հասարակութիւնը, և հրահանգ կուտան համակերպիլ կատարուած իրողութեան։ Այդ երկու նամակները ինծի ղրկուած էին Խարբերդէն, և ես Յունիս 1ին կը յանձնեմ բողոքական ներկայացուցիչներուն։ Վերջապէս Աստնայի Մէճլիսը Իրատէն ալ զզուած բողոքներու այս անտրամաբան շարունակականութենէն իր 18 Յունիսի ժողովով վերջին անգամ ըլլալով կը պատասխանէ կուսակալի հարցումներուն, կը հերքէ կաթոլիկ և բողոքական հատուածներուն ինծի դէմ բրած ամբաստանութիւնները, և անոնց հեղինակները կ'որակէ «ՖԷՍԱՏ», խառնակիչ անունով։

Մինչ այդ, արդէն նորադարձները վերադարձած են և փոխած իրենց արձանագրութիւնները։ Մայիս 25ին Նոր հաւաքիչներու ընտ-

րութիւնը կը կատարենք առաջնորդարանի միջոցով, և կը հետապնդենք գործողներու հին հաշիւներու քննութիւնը։ Կը պահանջենք որ, այդ քննութիւնները կատարուին կառավարութեան հսկողութեան տակ, արգիլել կարենալու համար վրէժխնդրական ու և է փորձ խարդախելու յանձնել տուրքերու հաշիւները ի վնաս իրենցմէ հեռացողներուն։

* * *

Պոլսէն վերադարձիս, միևնոյն ժամանակ, քննութեան կ'ենթարկեմ վիճակիս ընդհանուր գործերը, կը հակակշռեմ և կը զօրացընեմ անոնց տկար կողմերը։ Առաջնորդական կոնդակի փոխարէն 1900ին կը հրատարակեմ «Թուղթ Հովուականն», ի նպաստ մեր որբանոցին։ Տակաւին կատարելիք մեծ գործ մը կար ինծի համար՝ հոգ չէր թէ այդ գործն ալ պիտի սկսէր պայքարով։ Արաբկիրի մէջ ու շրջակայքը մեծ ու պզտիկ Պէկեր ու ԱՂԱներ կային, որոնց ձեռքը շարունակական պատուհասի մը պէս կը ծանրանար հայ քաղաքացիին ու գիւղացիին ուսերուն վրայ։ Պէտք էր խորտակել այդ ձեռքերը կամ անվնաս դարձնել զանոնք, ապահովելու համար ժողովըրդական անդորրութիւնն ու շահերը։ Ասոնցմէ մէկն էր Շաքիր պէկ, թղթատարական և հեռագրական տեսուչը Արաբկիրի։ Տեղացի ազդեցիկ ընտանիքէ և տասը տարիներէ ի վեր նոյն պաշտօնին կոչուած։ Այդ մարդը տասը տարիներէ ի վեր ամէն խայտառակութիւն, ամէն զեղծում կատարած է ի վնաս հայ ժողովուրդին։ Կրցած է կեղծ նամակներ զետեղել փոստին յանձնուած նամակներու պահարանին մէջ, և ուրիշներու ապօրէն ձերբակալութեան պատճառ եղած։ Ամերիկայէն կամ ուրիշ տեղերէ ղրկուած խեղճ կիներու նամակները բացած, անոնց պարունակած՝ չէքերը իւրացուցած, գանձած, և խեղճ ընտանիքներու թշուառութեան պատճառ եղած, վաճառականներու նամակներ ոչնչացուցած, հայ վաճառականութեան վնասելու նպատակով, իր թաղին խեղճ կիները ձրիապէս իբր գերի գործածած է իր տնական աշխատութիւններուն մէջ, և միշտ դժուարութիւններ յարուցած գիւղացի ՍԱՅԻներու կամ փայեկներու (փոստի նամակները քաղաքէն գիւղ փոխադրող մարդիկ) դէմ։ Շաքիր պէկ առաջին օրէն լաւ յարաբերութեան մէջ կը գտնուէր ինծի հետ։ Այդ վիճակէն օգտուելով շատ անգամներ դիտողութիւններ ըրած էի իր ապօրէն գործերու մասին, և խնդրած, որ այդ զեղծումները չկրկնուին իմ պաշտօնավարութեանս միջոցին։ Տեսնելով, թէ Շաքիր պէկ կուզէ պարապ խօսքերով զիս քնացնել, բողոքի սկսայ իրեն դէմ։ Այդ բողոքներս տարուան մը ընթացքին արդիւնք մը չեն տար։ Ան զօրաւոր պաշտպաններ ունէր քաղաքին մէջ և Պոլիս։ Չեմ յուսահատիր. պէտք է յարատևել գիտնալ սկսուած գործ մը վերջացնելու համար փափաքուած ուղղութեամբ։ Բողոքներս կը շարունակեմ աւելի ու-

ժեղ կերպով և յամառութեամբ։ Վերջապէս, տարուան մը բողոքներէս յետոյ Շաքիր պէկ դատի կ՚ենթարկուի։ Վերջին անգամ ըլլալով դատավարութիւնը տեղի կունենայ 1902 Յունվար 30ին, և օր մը վերջ անպարտութեան վճիռ կ՚արձակուի իրեն համար։ Նոր բողոք իմ կողմէս։ Փետր. 21ին գաղտնի ժողով մը տեղի կունենայ Շաքիր պէկի ազգական Մուսթաֆա պէկի տունը, ուր ներկայ կը գտնուի նաև Աչըգեան վարդապետ։ Խարբերդի թղթատարական և Հեռագրական վարչութեան Քննիչը Յունիս 11ի հեռագրով նոր լուսաբանութիւններ կը պահանջէ ինէ Խարբերդէն։ Անհրաժեշտ բացատրութիւնները կը հաղորդեմ։ Վերջապէս Քննիչը Յուլիսին Արաբկիր կուգայ. նոյն ամսոյ 28 և 29ին նոր տեղեկութիւններ, ամբաստանութեան նոր փաստեր կը պահանջէ ինէ։ Գոհացում կուտամ իր պաշտօնական հարցումներուն, նոր մանրամասնութիւններով և փաստացի ամբաստանութիւններով։ Այս յամառ հետապնդումներուս հետևանքով քիչ ժամանակ վերջ Շաքիր պէկ վերջնապէս կը հրաժարեցուի իր պաշտօնէն, և կը կանչուի Պոլիս։

Երկրորդ աղետաւոր դէմքը, որուն դէմ պէտք էր դառնալ, Ակընի շրջանին միւտիր Խոզաքիւրցի Թապուր Իմամին էր, հրէշային տիպար մը, 1895ի յայտնի ջարդարարներէն։ Ջարդերու ընթացքին և անկէ ալ քիչ վերջ անիկա քաղաքական ճնշումներով և սարսափի ազդեցութեամբ գրաւած էր Բուշնայի, Կամնիի և մաս մըն ալ Վաղշէնի հայերու հողերը, արտ ու պարտէզ, բռնի մուրհակներ ստորագրել տալով գիւղացիներու։ Ջանացինք մտերմիկ յարաբերութիւններով դարմանել այդ վնասները։ Թապուր Իմամի մէկ երկու անարժէք հողի կտորներ վերադարձուց տէրերուն, և չուզեց ձեռք քաշել արժէքաւոր կտորներէն։ Ուզեցի պաշտօնական բողոքներու դիմել. սարսափահար գիւղացիները հակառակեցան մտադրութեանս, վախնալով, թէ իրենց վիճակը կրնար աւելի վատթարիլ. կը սպասէի առիթի մը, որ չուշացաւ ներկայանալ։ Ակն գացած էի թեմական գործերով, որովհետև ժամանակէ մը ի վեր Ակնայ առաջնորդութիւնն ալ յանձնուած էր ինծի։ Եւ երբ մեր տեսակցութեան ընթացքին, տեսայ թէ տեղւոյն գայմագամն ալ զզուած է Ակընի միւտիրին խարդախ և անուղղայ ընթացքէն, իրեն կ՚առաջարկեմ իմ գործակցութիւնս հարթելու համար այդ մարդուն պաշտօնանկութեան ճամբան, պայմանաւ որ ինք աչք գոցէ իմ ձեռնարկելիք գործի մասին, և ծրագիրս կը պարզեմ իրեն։ Այդ համաձայնութենէն ետք ուղղակի Վաղշէն կը մեկնիմ, և իբր թէ կայսերական հրովարտակ կամ կուսակալական հրամանագիր ունիմ, գիւղին եկեղեցին ու դպրոցը վերաշինելու, անմիջապէս անոնց հիմերը փորել կուտամ, և պաշտօնական հիմնարկութիւնը կը կատարեմ Ակընի միւտիր Թապուր Իմամի ներկայութեամբ։ Եւ

բոլոր պատրաստութիւնները կը տեսնեմ, մօտակայ գիւղերու բոլոր որմնադիր վարպետները Վաղշէն փոխադրելով, 2-3 ամիսէն գործը աւարտելու: Յունիսին Խարբերդ կ'երթամ տեսակցելու Կուսակալին հետ, և մօտէն տեսնելու համար թէ ո և է խնդիր գոյութիւն ունի* Վաղշէնի եկեղեցիի և դպրոցի շինութեան շուրջ, ու արդէն մօտ է աւարտելու. Վստահ, թէ ոևէ «ԻԽՊԱՐԱԹ» գոյութիւն չ'ունի վիլայէթին մէջ, հանդարտ մտքով կ'անցնիմ Չմշկածագ, և անկէ ուղղակի վերադառնալով Վաղշէն 1901 Յուլիս 7ին Կիրակի օր գոհունակութեամբ կը տեսնեմ գործին աւարտումը, և մեր բացման արարողութեան կը հրաւիրեմ Թալուր Իմամին, որ միևնոյն ժամանակ կը մասնակցի մեր խնջոյքին: Եւ կը դառնամ Արաբկիր: Եւ երբ համաձայն իմ թելադրութեան Ակնայ գայմագամը պաշտօնագրով մը ինծի կը հարցնէ, թէ պաշտօնական ո՛ր հրամանի վրայ հիմնուելով ձեռնարկած եմ դպրոցի ու եկեղեցիի շինութեան, իրեն կը պատասխանեմ, թէ որովհետև կատարուածը հին եկեղեցիին ու դպրոցին վերանորոգութիւնն է, և ոչ թէ ՎԵՐԱՇԻՆՈՒԹԻՒՆը, եւ կը խորհէի, թէ հրամանի պէտք չ'ունէի: Եթէ հրաման մը անհրաժեշտ էր, այս պարագան պէտք էր ինծի հաղորդէր Ակընի միւտիրը, որ անձամբ ներկայ գտնուած էր շէնքի շինութեան սկզբնաւորութեան և պաշտօնական բացումին, հետևաբար եթէ պատասխանատուութիւն մը գոյութիւն ունի, պէտք է փնտռել Միւտիրին և ո՛չ թէ իմ մէջս: Գայմագամը բռնեց Թալուր Իմամի օձիքէն, և անոր հրաժարեցումը պահանջեց: Պաշտօնանկութենէն վերջ Թալուր Իմամի դիմեց իմ պաշտպանութեանս: Պահանջեցի, որ նախ գիւղացիներուն բռած վընասները դարմանէ, բռնագրաւած հողերը իրենց տէրերուն վերադարձնելով: Տեսնելով, որ Թալուր Իմամի, հակառակ իր ամենազօրութեան տեղի կուտայ իմ օրինաւոր պահանջներուս, 1902ի Յունվարին Չիմէնցի Ալի և Բադուեցի Պեկզատ աղաները Ծագցիներէ յափշտակած մասնաւորներու հողերն ու հասարակաց արօտատեղին կը վերադարձնեն Ծագցիներուն, չուզելով խնդիր ունենալ ինծի հետ:

* * *

Երբ մէկ կողմէն այս պայքարները կը մղէի կատարեալ յաջողութեամբ, միւս կողմէն մօտէն կը հետևիմ Թեմական վարչական և կրթական գործերու զարգացումին: Երբ իմ գործերը կը մտնեն փափաքուած և լաւ ուղղութեան մը մէջ, այլեւս յաջողած առաջնորդ մը

(*) Եկեղեցիի շինութեան խնդրոյն քննութիւնը տևեց երկար ատեն: Դեռ 1902 Սեպտ. 7ին հեռագիր կը ստանամ Ակնայ գայմագամէն: Երեք Վաղշէնցիներ կը բանտարկուին այս առթիւ: Ակն կը մեկնիմ և 10-ին Վաղշէնցիները կ'ազատեմ:

նկատուած էի Պատրիարքարանի պաշտօնական շրջանակներէն սկսեալ, մինչև ժողովրդական բոլոր խաւերու համար։ Արմաշական վարդապետներ, որոնք կը պատրաստուէին գաւառները մեկնիլ պաշտօնով, նամակներով ինձմէ հրահանգ կուզէին գիտնալու համար, թէ ի՞նչ պէտք էր ընել յաջողելու համար առաջնորդական ասպարէզի մէջ։ Դպրոցներէն և որբանոցէն յետոյ ստեղծած էի կիրակնօրեայ վարժարանը, գիտական և առողջապահական դասեր աւանդելու համար չափահասներու։ Ժողովուրդին մէջ բամբասանքի ոգին լռած էր ինծի հանդէպ, տպաւորուած իմ յանդուգն և անշահախնդիր գործունէութեանս։ «Ի՞նչ որ վարդապետը կ՚ընէ, գէշ չկրնար ըլլալ» ասութիւնը շրջան կ՚ընէ բերնէ բերան, և ժողովրդական ինքնաբուխ երախտագիտական զգացումը իմ հոգեկան մխիթարութիւնս կ՚ըլլայ։ 1901 Մարտ 17ին գումարուած երեսփոխանական ժողովը ջերմապէս կը գնահատէ գործունէութիւնս վարչական ամէն մարզի մէջ և պատուանշանի խնդրանք մը կ՚ընէ Պատրիարքարանին։

Տեսնելով, թէ քաղաքական պաշտօնական շրջանակներու վերաբերումը անձիս հանդէպ կասկածելի հանգամանք ունի, իմ կարելիս կ՚ընեմ խուսափելու քաղաքական ամէն գործունէութենէ։ Այս կը պահանջէր ժողովրդական մեծագոյն շահը։ Բայց չարամիտ վատեր կը գործէին մութին մէջ։ Ծագցի Գալֆաեան Մամաս միացած կարգ մը թիւրք պաշտօնեաներու հետ, արգիլուած հրացան և փամփուշտներ կը տեղաւորեն Ծագի Թաղ. Խորհրդոյ Ատենապետ Եղիա Գալպաքագալեանի տունը, զոր կը կախեն 901 Օգոստոս 9 ի գիշերը, և զէնք ու փամփուշտ գտնելով կը ձերբակալեն Եղիան։ Ուշադրութեամբ կը հետևիմ խնդրոյն փուլերուն և երբ Օգոստոս 15ին ինծի լուր կը տրուի, թէ Եղիա պիտի փոխադրուի Ակն, գիշերով ձի հեծած Ակն կը մեկնիմ։ Նպատակս էր աշխատիլ Եղիայի հարցաքննութիւնը կատարել տալ առանց բանտարկութեան, որովհետև քաղաքային ամբաստանեալներու հարցաքննութիւնը չը վերջացած, կարելի չէր երաշխաւորութեամբ բանտարկեալ մը ազատել, որչափ ալ զրպարտուածը անմեղ մը եղած ըլլար։ Կը յաջողիմ ծրագրիս մէջ շնորհիւ գայմագամին բարեկամութեան։ Քննութիւնները երկար տևելու բնոյթն ունին, բռնուած գիրքերու թարգմանութեան գործը, և վկաներու երթևեկը գիւղերէն կը յապաղէ հարցաքննութեանց եզրակացութիւնը։ Եւ ես չեմ կրնար անգործ մնալ Ակնայ սարերուն գիրկը։ Գիտեմ թէ 1896 ի ջարդի օրերէն իվեր Արակա վանքի եկեղեցին ճամբի վերածուած է, թէ այս մասին Պատրիարքարանի բողոքները անլսելի մնացած են կեդրոնական կառավարութեան կողմէ։ Անմիջապէս հրահանգ կուտամ մօտակայ Փինկիան, Նարվէր և Լիճք գիւղերու բնակչութեան պատրաստուիլ ուխտագնացութեան մը դէպի Արակա, Օգոստ.

24ի Շաբաթ գիշերը տօնական օր մըն է մեզի համար։ Դուրսը կաթսաները կ'եռան մատաղի համար, գիւղական ՏԱՎՈՒԼ ԶՈՒՌՆԱՆ կը նուագէ։ Պարողներու երկսեռ օղակը կը դառնայ մատուռին շուրջ, երբ ես ներսը, մուրճը ձեռքս կը քանդեմ ՄԷՀՐՈՊին ագուցքը, կը պատրաստեմ սեղանը որուն վրայ միւս առաւօտ կը պատարագէ Գէորգ վարդապետ Այլանեան։ Հակառակ մեր սպասումին յարձակում տեղի չունեցաւ մեր վրայ։ Նոյն իրիկոյին իսկ կը հասնիմ Տիվրիկ, և Պատրիարքարան կը հեռագրեմ Արակայի մեր ուխտաւորութիւնն ու պատարագը։ Սեպտեմբեր 10ին Արաբկիր կը վերադառնամ, Ակնէն ինձ հետ բերելով անպարտ հաշակուած Եղիա Գապասագալեանը։

Արաբկիր վերադարձիս աւելի ուժով կըզգամ ինքզինքս մեծ ու պզտիկ բնակչներու հանդէպ, քանի որ պաշտօնապէս ինծի կը հաղորդուի, թէ երրորդ աստիճանի Մէճիտիէ պատուանշանով գնահատուած եմ Սուլթանին կողմէ։ Բայց կարծես պիտի չկրնամ յաղթել ճակատագրին, որ կը հետևի քայլերուս։ Սեպտ. 14ի սուրհանդակը սրտնեղող լուրեր կը բերէ ինծի։ Ամերիկեան թերթեր իբր թէ գրած ըլլան, որ Թիւրքեր զիս սպաննելու փորձ ըրած ըլլան, և ես հարկադրուած Պոլիս փախեր եմ։ Ուրիշներ կը հաղորդեն թէ Պոլսոյ հինգլուխ եկեղեցականներ ծանր յարձակումներ ըրած ըլլան անձիս և ըմբոստ գրականութեանս դէմ, թէ Վռամշապուհ եպիսկոպոս ձերբակալուած և մեր տունը խուզարկուած է։ Միևնոյն ժամանակ Արակայի եկեղեցիին խնդիրը կառավարական շրջանակներու լուրջ ուշադրութիւնը գրաւած էր։ Եւ ահա նոր խնդիր մը զիս վտանգաւոր վիճակի մը մէջ կը դնէ։ Մագցի Առաքել Զրագեանի աղջիկը Զարման 1900 Մայիսին խնդրագիր տուաւ իսլամանալու համար։ Այդ օր Արաբկիրի ամբողջ Թրքութիւնը զինուած ոտքի վրայ էր, կառավարչատան շուրջ, երբ ես կ'երթայի խօսիլ Զարմանի հետ, և ամենուն նըպատակն էր նոյնիսկ զէնքով ազդել Զարմանի հոգեբանութեան վրայ, որպէսզի չտկարանայ իմ խրատներէս։ Զարման իսլամացած և ամուսնացած Եաշարի հետ, մէկ տարուան ընթացքին անդրադարձաւ իր սխալին, ուզեց վերադառնալ իր մայրենի եկեղեցիին գիրկը։ Բայց Շէրիի օրէնքը մահուան կը դատապարտէ կամաւ իսլամացող մը, երբ ան իր հին կրօնքին կը դառնայ։ Կուզեմ օգտուիլ պարագաներէ։ Եաշար Միւֆթիէն ամուսնալուծման ՖԷԹՎԱ մը կ'առնէ։ Միւֆթին այդ ամուսնալուծումը կը հիմնէ սա իրողութեան վրայ, թէ «կինը Զարման քրիստոնէական կրօնքին վերադարձած է»։ Կուզեմ ֆէթվային վերջին բառերը օգտագործել։ Զարման 1901 Նոյ. 29ին մեղայագիր կուտայ մեզի, կը հրաժարի իսլամութենէ, և զինքը անմիջապէս կը պսակեմ հայ երիտասարդի մը հետ։ Արակայի եկեղեցիին փոխակերպումի ձեռնարկս և Զարմանի պսակադրութիւնը Թապուր Իմամին

և ուրիշներու կողմէ հաղորդուած կեդրոնական կառավարութեան ինծի դէմ Ներքին գործոց Նախարարութեան մէջ պատրաստուած պարութային երկու գլխաւոր ամբաստանութիւնները պիտի կազմէին. յետոյ, արգելք յարուցանելու համար Սասնայի առաջնորդութեան դէմ։

Դեռ Զարմանի հաւատարմութեան խնդրով կը զբաղէին պաշտօնական շրջանակներու մէջ, երբ Արաբկիր հասաւ Խարբերդէն ոստիկան զինուորական հրամանատար Ալայ պէկ Հաճի Տէրվիշ էֆէնտի։ Հալէպի Ֆրանսահպատակ վաճառականի մը ոչխարները Կարնէն Հալէպ փոխադրութեան միջոցին գողցուած էին Պասթալ էֆէնտիի քիւրտ աշիրէթին կողմէ։ Ֆրանսական դեսպանատան բողոքին վրայ կառավարութիւնը ստիպուած էր Հաճի Տէրվիշ էֆէնտին ղրկել վնասուց հատուցման խնդիրը կարգադրելու համար։ Ոստիկան զինուորներու ջոկատներ կոխեցին քիւրտ գիւղերը, և բանտարկուեցաւ Պասթալ էֆէնտի։ Գիտէի, թէ Պասթալ էֆէնտի Արաբկիրի պէյերէն ու փաշաներէն զրկուած, 1895ի Արաբկիրի սոսկալի ջարդին մեծ դերակատարն էր եղած իր քիւրտերով։ Ինքն էր, որ առաջնորդած էր ջարդին, թալանին և հրդեհներուն։ Արաբկիրի աւերակները Պասթալի արիւնոտ ձեռքերուն հետքերը կը կրէին իրենց վրայ։ Երբ պաշտօնական հարցաքննութիւններն սկսան, տեսայ թէ այդ գողութեան դէպքին մէջ Պասթալը չէ կարելի օրինաւորապէս պատասխանատու նկատել։ Բայց Ալայ պէկ կ'ուզէր վայրկեան մը առաջ լրացած տեսնել գործը, գոհացում տալու համար ֆրանսական դեսպանատան պահանջքներուն։ 1901 Դեկտ. 11ի Արաբկիրի Մէճլիսը Իտարէն, Հաճի Տէրվիշ էֆէնտիի ներկայութեան, Պասթալը կը դատապարտէ բանտարկութեան, ինչպէս նաև 150 ոսկիի և 67 ջորիի տուգանքի։ Մէճլիսի անդամներէն պէյերն ու փաշաները, իրենց սովորութեան համեմատ և առանց առարկութեան, կը ստորագրեն վճիռը։ Երբ Ալայ պէկ ինծ ալ կը հրամայէ, որ ստորագրեմ, իրեն կը հաղորդեմ, թէ ստորագրութեանս մասին որոշում մը տալէ առաջ կը փափաքիմ, որ Պասթալ էֆէնտին բանտէն հոս բերուի, լուսաբանութեան համար կարգ մը հարցումներ ընելու հարկադրանքով։ Պասթալ էֆէնտի, երբ կը ներկայանայ ժողովին. կըսեմ իրեն. «Տես Պասթալ էֆէնտի, մեր ժողովը, իր անդամներու գրեթէ ամբողջին քուէով այսօր քու դատապարտութիւնդ վճռեց. ես իմ որոշումս տալէս առաջ, ու խղճիս առջև պատասխանատու չըլլալու համար, կուզեմ քենէ լսել, թէ դուն որքա՞ն պատասխանատուութիւն ունիս այս աւազակութեան գործին մէջ»։ Եւ երբ կը լսեմ Պասթալի ժխտական պատասխանը, կը դառնամ Հաճի Տէրվիշ էֆէնտիի և կ'ըսեմ, Պասթալի ներկայութեան. «Ես իբր հայ առաջնորդ մը, Պասթալ

էֆէնտին, դատապարտուած տեսնելու չափ իրաւացի պատճառներ ունիմ։ Այսու հանդերձ կը բողոքեմ իրեն հանդէպ եղած այս անիրաւ դատապարտութեան դէմ, քանի որ բաւականաչափ արդարացուցիչ փաստեր գոյութիւն չ'ունին»։ Եւ կը մերժեմ դատավճիռը։ Պաշթալ ապշած ինծի կը նայի, կը նայի երեկի իր բարեկամ փաշաներուն ու պէկերուն, և ախ մը կը քաշէ սրտէն։ Տէրվիշ էֆէնտի կը սրտնեղի, կը ստիպուիմ ժողովը թողուլ ու մեկնիլ։ Բայց իրիկուան դէմ Տէրվիշ էֆէնտի ինքն ալ ամօթահար ժողովին մէջ ինծի դէմ ցոյց տուած անվայել ընթացքէն, առաջնորդարան կուգայ և իմ մէջս կը շնորհաւորէ «միակ ուղղամիտ է, արդարասէր մարդը» Մէճլիսը Իտարէին մէջ։

Այս խնդրոյն մէջ իմ նպատակս էր եղած ցոյց տալ Պաշթալ էֆէնտիին, թէ պէտք չէ վստահիլ ջարդարար բարեկամներու, թէ կրնան հայերն ալ, իրեն ամենէն ՔՐԻՏԻՔ մէկ վայրկեանին օգնութեան ձեռք կարկառել իրեն։ Պէտք էր Պաշթալը մեր կողմ շահիլ, աչքի առջև ունենալով քաղաքական անակնկալները Թուրքիոյ մէջ։ Եւ սուտ չէ միւս առաւօտ, Պաշթալ իր անդրանիկ զաւակը ղրկեց առաջնորդարան երդումով հաստատելու համար իր անխախտ բարեկամութիւնը հայերու հանդէպ։

Քաղաք. ժողովը տարուէ տարի իր քննութեան բովէն կ'անցընէր տարեկան բոլոր տեղեկագիրները, զոր Պատրիարքարան չը ղրկուած։ և ժողովական որոշումով այդ տեղեկագիրներու բովանդակութեան ստորագրութիւնը հաստատելէ վերջ, կը յանձնուէին փոստին։ 1902 Յունվար 16ի ժողովը, ըստ սովորութեան կը քննէ քառամեայ պաշտօնավարութեանս մանրամասն տեղեկագիրը, և իր գնահատումը կ'արձանագրէ գործունէութեանս մասին։ Այդ ընդարձակ տեղեկագիրը չորաթներ վերջ կ'ենթարկուի Պատրիարքարանի վարչական խառն ժողովի քննութեանը։ Պոլսոյ վարչական ժողովը, հիմնուած տեղեկագրիս բովանդակութեան վրայ, կը գնահատէ թեմական վարչական, կրթական և քաղաքական գործունէութիւնս, մինչ Կրօն. ժողովը վերապահումներ կ'արձանագրէ ամուսնալուծման և կրօնական կարգ մը խնդիրներու մասին։ Ըստ իս Կրօն. ժողովը, իր ըմբռնումով հաւանաբար իրաւունք ունէր այդ վերապահումները ընելու։ Որովհետև իմ առաջնորդութեանս շրջանին բոլորովին ազատ և անկախ գործունէութիւն մը ունեցած էի կրօնական խնդիրներու մարզին մէջ։ Օրինակի համար, նկատի ունենալով պանդուխտներու կիներու լքուածութիւնը, Պոլսական թերթերու մէջ պաշտօնական յայտարարութեամբ մը ծանուցի թէ երբ հաստատուի թէ պանդուխտ մը եօթը տարիներէ ի վեր բաժնուած է ընտանեկան յարկէն, և նիւթական օգնութիւն չէ հասցուցած իր կնոջ, չ'եղեալ պիտի նկատեմ

ամուսնութիւնը և վերամուսնութեան իրաւունք պիտի տամ կնոջ։ Այդ հրատարակութիւնը փոթորիկ մը ստեղծեց անձիս շուրջ։ Նոյնիսկ Խրիմեան կաթողիկոս Պատրիարքին միջոցաւ ինծի յայտարարեց, որ «կօշիկէս վեր չ՚ելլեմ»։ Սակայն իմ որոշումս տուած էի, մէկ քանի լքուած կիներ վերամուսնացուցի, առանց Պոլսոյ Կեդր. Վարչութեան ենթարկելու անոնց ամուսնալուծման և վերամուսնութեան որոշումին վաւերացումը։ Եւ որպէսզի ամուսնալուծման օրէնքի մը հրատարակութեան ստիպողականութիւնը շեշտեմ, կեղծ ստորագրութեամբ և իմ ըմբոստութիւնս մասնանշող յօդուածներով հրապարակը ողողեցի։ Բայց ասդի, ո՛չ միայն «Կրօնքի Հիւծախտը»ի նման յօդուածներովս յարձակեցայ անարժան եկեղեցականութեան դէմ, այլ և դաւանական խնդիրներու շուրջ հրապարակաւ արտայայտուեցայ հայ եկեղեցիի դաւանած ուղղափառութեան կարգ մը կէտերու մասին։ Հակառակ այս ամենուն 1902 Փետր. 7ին Երեսփոխանական Ժողովը եպիսկոպոսացումիս համար պաշտօնական խնդրագիր մը ստորագրեց և ղրկեց Պատրիարքարան։

Երկար տարիներէ ի վեր «Օսման փաշա Վագֆ»ի մը խնդիրը զբաղեցուցած էր Արաբկիրի Առաջնորդարանը, առած ըլլալով քրոնիկ հիւանդութեան մը հանգամանքը։ Մեր օրերուն ալ տարիներով զբաղեցանք նոյն խնդրով, և կարելի չ՚եղաւ այս կամ այն կերպով լուծում մը տալ խնդրոյն։ Այս բանակցութիւններու միջոցին Արաբկիրի գայմագամը բարեկամաբար ուզած էր անուղղակի կերպով դիւրացնել մեր ձեռնարկներուն յաջողութիւնը։ Թիւրք պէկերը այս պարագան պատրուակ բռնելով գայմագամի փոփոխութիւն պահանջեցին կուսակալէն։ Ակնայ երիտասարդ գայմագամ Ահմէտ Րիֆաթ փոխադրուեցաւ Արաբկիր, և մեր քաղաքի գայմագամը Ակն։ Նորեկ գայմագամը կաշառակեր մըն էր և անբարոյական մը։ Մինչեւ թաղէն մասնաւորապէս բողոքներ եղան գայմագամին դէմ, իբր կաշառակեր և իբր հայ կիներու պատիւին թշնամի։ Նոյն իսկ ինծի հաղորդուեցաւ, թէ գիշերները բռնի հայ կիներ կը տանի իր տունը, իր հաճոյքին համար։ Տեսնելով, թէ մեր դիտողութիւնները չեն ազդեր գայմագամին վրայ, բողոքագիր կուտամ կուսակալին։ Բողոքներս անլսելի կը մնան, և գայմագամին շահատակութիւնները կ՚ըլլան աւելի գայթակղական։ Կը ստիպուիմ սա կտրուկ հեռագիրը քաշելու կուսակալի հասցէին. «ԿԸ ԽՆԴՐԵՄ ՈՐ ԳԱՅՄԱԳԱՄԻՆ ՄԱՍԻՆ ԸՐԱԾ ԲՈՂՈՔՆԵՐՈՒՍ ՔՆՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ՔՆՆԻՉ ՄԸ ՂՐԿԷՔ, ՀԱԿԱՌԱԿ ՊԱՐԱԳԱՅԻՆ ՊԻՏԻ ՍՏԻՊՈՒԻՄ ԳԻՇԵՐԱՆՑ ԳԱՅՄԱԳԱՄԻՆ ՏՈՒՆԸ ԿՈԽԵԼ»։ Անմիջապէս քննիչը կը հասնի, և շաբաթուան մը քննութենէ վերջ, քննիչը կը հեռագրէ կուսակալին. «ԱՌԱՋՆՈՐԴԻՆ ԲՈՂՈՔՆԵՐԸ ՀԱՍՏԱՏՈՒԱԾ»։ Գայմագամը տեսնելով, թէ

գործէն պատուաւորապէս դուրս գալու միակ միջոցն է համաձայնութեան գալ ինծի հետ, կը խնդրէ որ տեսակցութիւն մը ունենանք Թաղապետական բժիշկ Տր. Յ. Հէքիմեանի տունը, Մ. Այճեանի ալ ներկայութեամբ։ Դիտողութիւններու երկար փոխանակութենէ մը յետոյ, գայմագամը կը խոստանայ. 1. Չը դպչիլ ոեւէ հայու պատիւին. 2. Չանտեսել ոեւէ հայու իրաւունք. 3. Հայու վերաբերեալ ոեւէ խնդրոյ մասին կարգադրութիւն չընել ինձմէ անհրաժեշտ լուսաբանութիւններ ստանալէ առաջ։ Այս հասկացողութեան հիման վրայ, իբրև բարեկամներ կը բաժնուինք իրարմէ։ Եւ, ի պատիւ իրեն, պէտք է խոստովանիլ, թէ գայմագամը հաւատարիմ մնաց իր խոստումին։ Հետեւեալ պարագան աւելի լաւ կը պարզէ անոր ուղղամտութիւնը, 1902 Յունվ. 29ի առտուն շատ կանուխ գայմագամը, գիշերազգեստով, ինծի կը սպասէ հիւրասրահը։ Կը վազեմ իր մօտ անկողնէս ելած։ Գայմագամը առանց յառաջաբանի կ'ըսէ. «Եկած եմ ծանր խնդրի մը համար։ Ահա կուսակալութենէն եկած պաշտօնագիրը, որով ինծի կը հաղորդուի, թէ Պոլիս և Խարբերդ որոշած են քեզ հեռացնել Արաբկիրէն։ Իմ կարծիքս ալ կուզեն այս մասին։ Առ պաշտօնագիրը, և պատասխան մը պատրաստէ, որուն պիտի ստորագրեմ։ Միայն կուզեմ, որ դուն ինքզինքդ պաշտպանելու փորձ չընես, որպէսզի մի՛ գուցէ հասկցուի, թէ դուն լուր ունիս այս բանակցութենէն»։ Եւ միևնոյն ժամանակ կարծիք կը յայտնէ, թէ կառավարական այս որոշումը գուցէ առթուած ըլլայ Շաքիր պէկի, Զարմանի և Արակայի խնդիրներէն ,կամ վերջերս «Կոչնակ»ի մէջ հրատարակուած Արաբկիրի վերաբերեալ լուրերէն։ Եւ գայմագամը կուսակալին պաշտօնագիրը ինծի թողլով կը մեկնի։

Իբր թէ այս մտահոգութիւնը բաւական եղած չըլլար, նոյն օր իրիկուան դէմ Ակնէն մասնաւոր սուրհանդակ մը կուգայ, և կը պատմէ հետեւեալ դէպքը։ «Այս գիշեր երկու կամրկապցի երիտասարդներ կը ներկայանան Գր. Զօրեանի տունը, և դրամ կը պահանջեն յանուն Հնչակեան կուսակցութեան։ Սպառնալիքի տակ Զօրեան տրամադրութիւն ցոյց կուտայ դրամ տալու, բայց իրենց վրայ վստահութիւն չ'ունենալը կ'առարկէ։ Առ այս կը պատասխանեն, թէ իրենք կը գործեն, իբր յեղափոխականներ, Մուշեղ վարդապետի հրամանով. և թէ դրամը պիտի դրկեն անոր»։ Զօրեան 500 ոսկիի մուրհակ մը կուտայ յաջորդ առտուն վճարելի։ Բայց առաւօտ կանուխ Զօրեան ուղղակի կառավարչատուն կերթայ, դէպքը կը պատմէ իր մանրամասնութեամբ. երկու կեղծ յեղափոխականները կը ձերբակալուին, և կը յանձնուին հարցաքննիչ դատաւորին։ Գայմագամը Արաբկիրէն բարեկամացած ինծի, լուր կը ղրկէ ՄՈՒՍԹԱՆԹիԲին քննութեան չը ձեռնարկել մինչև ցնոր հրաման։

Մէկ օրուան մէջ ինծի հասնող այս երկու լուրերը ուժգին հարուած մը կուտան ուղեղիս։ Ակնայ մէջ եղած այս ամբաստանութիւնը պիտի փութացնէ կեդրոնական կառավարութեան որոշումին գործադրութիւնը։ Այլեւս իմ անձս նկատողութեան չեմ առներ։ Ժողովուրդն է իմ միակ մտածումս։ Օրագրութեանս Յուլ. 29ի եւ 30ի նօթերը չափազանց յուսահատական են. «Չպիտի թողուն որ գործերուս պարապիմ, որքան դժբախտ եմ, եւ մանաւանդ որքան դըժբախտ է ժողովուրդս։ Կեանքս արժէք չունի. հօտս ամբողջ մտածումս է. ի՞նչ պիտի ըլլայ արդեօք անի, երբ ես դատապարտուիմ մեկնելու...»։ Մտածելով թէ յուսահատ աչքերը չեն կրնար փրկութեան ճամբան տեսնել, նոյն գիշեր Առաջնորդարան կը կանչեմ անձնուէր բարեկամս Նազարէթ Այճեան (1915ի դէպքերուն անձնապան եղած)։ Կը հրաւիրեմ նուագածուներ եւ զուարթ գիշեր մը կ'անցնեմ անքուն։ Առաւօտուն կը գումարեմ Քաղաք. Ժողովը, հաշիւներս ու գործերս կը դնեմ այնպիսի վիճակի մը մէջ, զոր կարելի ըլլայ օրինաւորապէս շարունակել ուրիշ մը ինէ վերջ։ Եւ կը պատրաստուիմ դէպքերու արդիւնքին։ Ակնայ պարագան պատճառ եղած էր, որ այլ եւս չխորհիմ գայմագամին ինծի յանձնած կուսակցական գաղտնի պաշտօնագրին պատասխանին պատրաստութեամբ։ Ահա յանկարծական փոփոխութիւն դէպքերու։ Երեկոյին նոր լրաբեր մը կը հասնի Ակնէն, եւ հետեւեալը կը պատմէ։ Յուլ. 29ի երեկոյին երբ արդէն պաշտօնէութիւնը մեկնած է կառավարական պաշտօնատունէն, գայմագամը իր մօտ բերել կուտայ երկու բանտարկեալները, որոնք կը կրկնեն իրենց յայտարարութիւնը այնպէս, ինչպէս ըրած էին Զորեանի տան մէջ։ Գայմագամը կը սրտնեղի, կը պնդէ թէ Մուշեղ վարդապետ չկրնար ձեզի նմաններու հետ գործ ունենալ, թէ դուք ստախօսներ էք եւ խաբեբաններ։ Եւ կ'սկսի զիրենք ենթարկել խիստ ծեծի։ Անկէ զգաստացած բանտարկեալները կը խոստովանին, թէ իրենք յեղափոխական կազմակերպութեան հետ ոեւէ կապ չ'ունին, եւ իրենց դիմումը ըրած են անձնական շահու նպատակով, թէ կուսակցութեան կնիքը կեղծ է, եւ շինուած... կողմէ, մէկ տուփ սիկարէթի փոխարէն է, թէ Մուշեղ վարդապետին հետ ոեւէ յարաբերութիւն չեն ունեցած ոեւէ առիթով. այն ատեն գայմագամը կը կանչէ հարցաքննիչ դատաւորը եւ իր ներկայութեան գրի առնել կուտայ բանտարկեալներուն յայտարարութիւնը, եւ զանոնք յանձնել կուտայ դատարանի։ Այս լուրէն մեծ մասամբ հոգիս ու միտքս հանդարտ, կը պատրաստեմ կուսակալին տրուելիք պատասխանը, զոր գայմագամը կը ստորագրէ։ Այսպէսով այս անգամ ալ նմանապէս կը յետաձգուի կառավարութեան մտադրութեան գործադրութիւնը։

Այս խնդիրներէն վերջ պահ մը հանդարտ ժամանակ կունենանք

շարունակելու մեր Թեմական գործերը։ 1902 Փետր. 2ի երեսփոխանական ժողովը իր խորհրդակցութեան նիւթ կ'ընէ Օսման Փաշայի վագֆի խնդիրը, որ անկարելի ըլլալով ցարդ լուծել ի նպաստ մեզի, գէթ կը յաջողինք յետաձգել դատավարութիւններով։ Այդ ժողովին Մ. Այճեան իր գոյնը դուրս կուտայ վերջապէս ՆԱԳԼԸ ԽԱՆԷներու խնդրոյն մէջ։ Զինուորական տրոց բաշխումի մերնոր կարգադրութեամբ, այլեւ Թաղերու ԱՂԱներուն առջեւ փակուած էր ամէն չարաշահութեան համբայ։ Կը մնայ ՆԱԳԼԸ ԽԱՆԷներու խնդիրը, որուն մէջ Մ. Այճեան, տարիներէ ի վեր զեղծումներ գործած էր, եւ երեսփոխանական ժողովի այս նիստին երեւան եկան յիշեալին դատապարտելի ընթացքը։ Այլեւ եկած էր ժամանակը դիմակազերծ ընելու զինքը, եւ միանգամընդմիշտ հրաժարեցնել ազգային ժողովներէ։ Մ. Այճեան, ճարպիկ մարդ, նոյն ժողովին ինքնաբերաբար հրաժարեցաւ, խորհելով թերեւս, թէ այդպէսով պիտի կրնայ ազատիլ մեր հետապնդումներէն։ Ամսոյն 4ին զինքը Առաջնորդարան կը հրաւիրեմ հաշիւներու քննութեան համար։ Կը մերժէ գալ։ Տ. Վաղարշակ Եկաւեանը կը ղրկեմ, անոր զգացնելու համար Առաջնորդարան ներկայանալու պէտքը, սպառնալով միեւնոյն ժամանակ, թէ ի պահանջել հարկին կառավարութեան դիմում պիտի ընեմ, եւ, այն ատեն ինք թող խորհի թէ ինչ ազատ հետեւանքներ կրնան ունենալ իրենց կողմէ գործուած թաքուն չարաշահութիւնները։ Փետր. 5ին հաշիւները կը բերէ, եւ միեւնոյն ժամանակ ի բացատրութիւն երեսփ. ժողովէն, իր հրաժարումին, կըսէ, թէ այդ հրաժարման պատճառն է մեր կողմէն իր Թաղի (Տէրպէտէրեան) հաշիւներուն քննութիւնը։ Այդ օր յուշատետրիս մէջ սա նօթագրութիւնն ըրած եմ. «Ահա գող մը, որ կուզէ շարունակ աղա կոչուիլ, պզտիկ վեհանձնութիւններու, պզտիկ զոհողութիւններու ետին ծածկելով խարդախութիւններու, անիրաւութիւններու շարք մը։ Մ. Այճեանի այս հրաժարումը բան մը չը փոխեց իրաց կացութենէն։ Հինգ տարի շարունակ պահելով զինքը իմ անմիջական հսկողութեանս տակ, գազանազուսպի պաշտօնը կատարեցի ժողովրդական շահերու պաշտպանութեան անունով։»

Նկատի ունենալով ժողովրդական կեանքի մէջ կարգ մը հին մեծածախս եւ շռայլ սովորութիւններու, վերջամնացութիւնը, կառավարական շրջանակներու ուշադրութեան կը յանձնեմ զանոնք արգիլելու միջոցի գործադրութիւնը։ 902 Փետր. 20ի Իտարէ Մէճլիսի մէջ կ'որոշենք ջնջումը ՆԱՎԱԼԱյի եւ ԹԷՐՍ ԽԱՆՉԱյի սովորութիւններուն, եւ կը կազմենք յանձնախումբ մը, պաշտօն տալով անոր պատրաստել արգիլուելիք սովորութիւններու ցանկը։ Այդ ցանկը կը պատրաստենք ամսոյն 22ին, եւ 24ին ժողովի արգելքի որոշումը, իբր օրէնք, յայտարարուեցաւ ժողովուրդին։

902 Օգոստոսին նոր կարգադրութիւններ կ'ընենք 902-903 դըպրոցական տարեշրջանի առթիւ, կը պատրաստենք պիւտճէ, և կ'որոշենք Մանկապարտէզի բացումը։ Թղթակցութեամբ բանակցութեան կը սկսինք տիկ. Էպրաքսէ Գաֆէսճեանի հետ, և զինքը կը հրաւիրենք Մանկապարտէզի ուսուցչուհութեան։ Մանկապարտէզը կը բացուի 10 աշակերտներով։ Բայց հազիւ թէ գործի ձեռնարկած, ոստիկանութենէն ազդարարագիր մը կը հրամայէ Գաֆէսճեան ամուսիններուն անմիջապէս հեռանալ Արաբկիրէն։ Հոկտ. 9ին ոստիկանապետը պաշտօնական տեղեկագիր մը կու տայ գայմագամին, և անոր մէջ Յակոբ Գաֆէսճեանն ու իր կինը կը ներկայացնէ իբր ՄՈՒՋԻՐ և ՍԷՐՍԷՐի, և անոնց Արաբկիրէն արտաքսումը կը պահանջէ։ Կը դիմեմ գայմագամին, յետաձգել տալու համար այս որոշումին գործադրութիւնը, որպէսզի կարենամ անոնց մասին Սեբաստիայէն և Շապին Գարահիսարէն կարեւոր նկատուած վկայագրերը բերել տալ։ Ու միևնոյն ժամանակ կրթական Քննիչին կը բողոքեմ այս և այսպիսի կամայականութիւններու դէմ, որոնք կը վնասեն կրթական գործին։ Եւ այսպէսով կը յաջողինք շարունակել նաև Մանկապարտէզը,

Այլեւս կարծես Արաբկիրի մէջ ստիպողական գործ մը չկար իմ գոյութեան հոն պարտաւորիչ ընելու։ Վախերը փարատած էին, քաղաքին և գիւղերուն վերաշինութեան գործը աւարտած, հարստահարիչները չէզոքացուած, գործերն ու առևտուրը բարգաւաճ. միայն դըպրոցական գործը կարելի չէր եղած բաղձացուած կատարելութեան մը հասցնել, դրամական միջոցներու և ուսուցիչներու չըգոյութեան պատճառաւ։ Կը մնար Մայր Եկեղեցիի նորոգութեան հարցը։ Արդէն 1901 Յունվ. 29էն սկսեալ աշխատած եմ այդ նորոգութեան հրամանագիրը ձեռք բերել։ Նորոգութեան յատակագիծը պատրաստուած է վարպետներու կողմէ։ Փետր. 7ին Պէյլէտիէի ճարտարապետը իր տեղեկագիրը կու տայ. Փետր. 9ին Իտարէ Մէճլիսին կարեւոր կը գրէ կուսակալութեան։ Ապրիլ 15ին խնդիրը նորէն կը քննուի։ Կառավարական չըկամութիւնը կը ձգձգէ խնդրոյն նկատառութիւնը։ Ամիսներ իրարու կը յաջորդեն, մինչև որ 1903 Փետր. 9ին ԻՏԱՐԷն նորէն ձեռք կ'առնէ խնդիրը և Ապրիլ 23ին մենէ պաշտօնապէս կը պահանջեն եկեղեցիին յատակագիծը, և նորոգութեան չափն ու ծաւալը։ Այս միջոցին է, որ երբ 1903ի Յունվարին Պատրիարքարան կը դրկեմ իմ տարեկան գործառնութիւններուս ընդհանուր տեղեկագիրը, միևնոյն ատեն Պատրիարքին ուղղած իմ մէկ նամակովս կը հաղորդեմ իրեն, թէ ես այլեւս Արաբկիրի մէջ իմ գործս աւարտած կը նկատեմ։ Կը խնդրեմ, որ իմ տեղս նշանակեն մէկը, որ կարենայ գործերը պահել այն վիճակին մէջ, ուր յաջողած եմ հասցնել, և այս չափը բաւական պիտի ըլլայ Արաբկիրի և Թեմի ժողովուրդին համ

Կը զգամ, թէ այսքան պայքարներէ և յաջողութիւններէ վերջ, այլեւս քաշուիլը անհրաժեշտութիւն մըն էր ինծի համար: Հարուածներս զօրաւոր էին հարստահարիչներուն դէմ: Բնականաբար անոնց ոխն ու ատելութիւնն ալ զօրաւոր պիտի ըլլար ինծի դէմ նոյն համեմատութեամբ: Արդէն իմ մասիս մերթ ընդ մերթ բողոքի և ամբաստանութեան գրեր կը տեղային Պոլսոյ Կեդրոնական կառավարութեան ճիւղերուն: Միւս կողմէն դատարան, ոստիկանապետ բողոքնին տեղացուցած էին իմ մասիս, թէ ԻՍԹԻՏԱ կընդունիմ, թէ Առաջնորդարանի մէջ դատարան բացած եմ, ի վնաս պետական դատարաններու: Եւ թէպէտ օրը օրին պատասխանած եմ այդ ամբաստանութիւններուն, բայց անոնց հետքերը կը մնան դեռ ամենուն մտքին մէջ: Վերջապէս 1903 Մայիս 17ին Խարբերդ կ'անցնիմ, կ'այցելեմ կուսակալին, և պաշտօնական շրջանակներէ կ'իմանամ թէ կուսակալը պաշտօնագրով մը խնդրած է Պոլսոյ կեդրոնէն, գիս ուրիշ տեղ մը փոխադրել: Խարբերդ գտնուած միջոցիս անծանօթ մը կը ներկայանայ Յ. Խարբութլեանի, և կը հաղորդէ, թէ ճամբաները մարդ դրկուած է, սպաննելու համար Մուշեղ վարդապետը: Կարեւորութիւն չեմ տար լուրին, բայց բարեկամներ գիս կը ստիպեն, որ փոխանակ մէկի երկու ոստիկան առնեմ հետս, և ուղեգիծս փոխեմ: Մայիս 18ին երկու ոստիկանի և Լ. Խարբութլեանի ընկերակցութեամբ կը թողում Խարբերդը, և կը մեկնինք Հնձօր գիւղ: Գիւղին պահապանը մեզ կը հաղորդէ թէ օր մը առաջ կասկածելի մարդիկ գիս հարցուցած են Հնձօրի մէջ: Միւս առաւօտ կը մեկնինք այդ գիւղէն, մեզի հետ առնելով նաև գիւղին պահապան Փաշողլիցի Հասանը, և Արաբկիր կը հասնինք ուշ ատեն: Մայիս 21ին կը տեսակցիմ կուսակալին հետ, որ քննական պտոյտի ելած էր և կը գտնուէր Արաբկիր: Պաշտօնագրով մը Տ. Կորիւնը փոխանորդ կը նշանակեմ Առաջնորդարանի և Մէճլիսը Իտարէի ժողովի անդամակցելու համար, և անցագիրս առած, Մայիս 3-ին կը մեկնիմ Արաբկիրէն դէպի Պոլիս, այս անգամ Քէմախ-Երզնկա-Տրապիզոնի ճամբով:

Մինչև այսօր բաժանումիս այդ պահը հոգիիս մէջ դրոշմած է յիշատակներուս ամենէն անմոռանալիներէն մին: Այդ պահուն անկարելի էր չը յուզուիլ և չ'արտասուել այն խուռներամ բազմութեան առջև, կազմուած կիներէ, այրերէ, ծերերէ, մանուկներէ, արհեստաւորներէ, և դպրոցական մանուկներէ, որոնք մեկնումիս պատրաստութեան տակ կ'արտասուէին: «Մեզ մի՛ թողուր», «Մի՛ մոռնար մեզի», «Նորէն վերադարձիր»ի աղերսանքները կը խօսէին: Դատապարտուած էի սակայն վերադարձի խոստում մը կարենալ ընելու համար, այդ յուսահատ ժողովուրդին որ կարծես ելած էր իր մէկ

սիրած զաւակը ՂՈՒՐՊԷԹ ճամբելու, երբ ներքնապէս գիտէի, թէ կը մեկնէի անվերադարձ..., կը զգայի, թէ այդ պահուն ինծի համար ալ կսկծալի էր բաժանումը։ Ամենէն եռանդաբորբ երիտասարդութեանս վեց տարիները անվարան նուիրած էի այդ ժողովուրդին ներշնչելու կեանքին յոյսն ու կորովին հաւատքը, նուիրած էի իր մոխիրներէն վեր բարձրացնելու հայ ընտանիքին օճախը։ Կը մեկնէի յաջողած ըլլալու գոհունակութեամբ, և հոգիս լեցուն ժողովրդական անվերապահ սիրովը ու երախտագիտութեամբը, կը մեկնէի պայքարի և յոյզերու կեանք մը թողած ետիս։

20 Յուլիս 1944, Պէյրութ

ՆՕԹԵՐ

Արաբկիրցիք եղեր են նշանաւոր առևտրականներ ինչպէս նաև մանուսայի ճարտարարուեստի վարպետներ։ Ահա անոնցմէ ոմանց անունները.—

Տէրպէտէրեաններ, ամբողջ Անատոլուի մէջ բազմաճիւղ առևտրական տուներ հաստատած, մինչև Ռուսիա,

Հաննէսեաններ՝ Թադէոս և որդիք, Ձիրէքեան Հաճի աղա և որդիք, Սաղաթիէլեան Հաճի Կարապետ, Եկաւեան Հաճի Փիլիպոս, Աղաճանեան Միքայէլ և եղբարք, Մալումեան Գրիգոր և որդիք, Ճիկէրճեան Յովակիմ և որդիք, Կիւրեղեան Կիւրեղ, Թէվէքէլեան Պօղոս, Ճանճիկեան Փիլիպոս և Գրիգոր, Ուսթուրումեան Սարգիս, Դեղինեան Սարգիս աղա, Օտապաշեան եղբայրներ Հաճի Սարգիս, Հաճի Արգին և Ղազար, Սիրականեան Խաչատուր և եղբարք, Պալլըկեան Պօղոս, Զաղացպանեան Յակոբ, Այճեան Մարտիրոս, Տէվէճեան Ղազար, Մէլիք Օղլի, Ղօլանճեան, Ճանճիկեան, Շապօեան, Սանդուխեան, Ենոքեան, Ալմասիկեան, Տէր Միքայէլեան, Աճէմեան, Բրուտեան, Բաց Գլուխ, Քէօսէեան, Եաղուպեան, Ղարաքէլլէեան, Զիրքինեան, Զիլխաչիկեան, Պօղաճեան, Տէր Յակոբեան, Դեղինեան (Փէրէչէթեան), Զէօփճեան, Աղապալեան։

Արաբկիրի երկրորդ կարգի առևտրականներէն.—

Սէլվէրեան եղբարք, Գարակիւլեան Աւետիս, Էմտահարեան Քօնալ, Միրիճանեան Յովհաննէս, Իփէկճեան Մարոք — չիթարայի գործատէր, Օտապաշեան Գէորգ, Քէնտիկեան Մարտիրոս, Տէր Առաքէլեան Սարգիս, Լիրաճեան Թովմաս։

ՀԻՆ ՄԱՐՏԻԿԸ
(ԱՐԱԲԿԻՐՑԻ ՅԱԿՈԲ*)

Գրեց՝ ՌՈՒԲԷՆ

Երեսուն տարուան առաջուան զէնքի ընկեր էր, որին պատահեցի Եգիպտոսում։ Անշուշտ այլ եւս այն չէր — վառվռուն, ջղային այն երիտասարդը, որ սնդիկի նման միշտ կը շարժուէր. — գրեթէ դանդաղկոտ, երեսին կնճիռ, նայուածքի մէջ խոր թախիծ և աչքերին ակնոց, որ բնաւ չէր յարմարեր հին ֆէտայիին։ Միայն ձայնն էր որ անփոփոխ էր մնացած, չոր և երկաթի նման հնչող ձայնը։ Արաբկիրցի Յակոբն էր նա, որին «Ամերիկացի Յակոբ» անունով կը ճանաչէի։

Յակոբի հետքը իսպառ կորսնցուցած էի, և գերեզմանէն Յարութիւն առածի նման զարմանք պատճառեց նա ինձ՝ երբ հանդիպեցայ իրեն. ակամայ թէ կամայ՝ չեմ կրնար ըսել, բայց մեր շրթները իրարու հպեցան, և կարծես հին զինակիցներս իրար չէր որ կը համբուրէինք, այլ իրարու միջոցով մեր երիտասարդութիւնը. կարծես այդ համբոյրով անցած օրերն էին որ կը զարթնէին։

Տարբեր է հին բարեկամը. տարբեր մանաւանդ հին զինակիցը. քեզ կը թուի թէ ան իրականութիւն չէ ներկայի մէջ, այլ անցեալէն, կռիւների, դիակների և ծանր ապրումների մէջէն արիւնլուայ գլուխ կը բարձրացնէ և կը կենայ առջեւդ իր ամբողջ անցեալով իբր ներկայ։ Եւ ակամայ կը յորդին փոխադարձ հարցումներ, ոչ թէ ներկայէն, այլ միայն անցեալէն անուններ. անուններ վայրերի և անձերի, որ այլեւս չկան, բայց աւելի ներկայ կ'երեւան, քան այսօրուան իրականութիւնը։

«Ո՞ւր է Սասոն, ո՞ւր են Գէորգը, Եղիշը, Խաչօն ի՞նչ եղաւ, Միկոյի Գարոն, Հասան Ջավուշը... ի՞նչպէս եղաւ անոնց հետ»։

Հարցումներ որոնցմէ շատերի պատասխանը ես գիտէի, բայց չգիտեմ ինչու նորէն ու նորէն կ'ուզէի լսել Յակոբի բերնէն. չէ՞ որ Յակոբի անոնց մասնիկն էր և մէկը բացառիկ վերապրողներէն։

«Հէհ, պարոն, չկան ամէնն ալ», կ'ըսէր ու կը պատմէր մէկիկ

(*) Դաշնակցութեան ծանօթ ղեկավար Ռուբէնի գրչին նիւթ հայթայթող այս Յակոբը կը խորհինք թէ Պէյլերեանի յուշերուն մէջի Ճաղչատափն Հաճի Յակոբն է (էջ 18)։ Ուրախ պիտի ըլլայինք եթէ օր մը այս կէտն ալ լուսաբանուէր։ ԽՄԲ.

մէկիկ, թէ ուր են կորսուած իր ընկերները...

1904 *թուականն էր։ Սալմաստ ենք։ Խմբեր կը պատրաստուին անցնիլ Վասպուրական և Սասուն։ Լաւ օրեր էին, երբ երիտասարդութեան համար «մատաղ» լինելը Հայաստանին՝ մեռնիլը յանուն հայրենիքի՝ նպատակ էր դարձած։ Աշխարհի ծայրերէն երիտասարդներ կը հաւաքուէին սահմանների մօտիկ, ինչպէս թիթեռնիկներ՝ նետուելու համար Տաճկաստանի հնոցին մէջ։ Մենք Սանամերիկ էինք, երբ ներս մտաւ Սեբբաղ Խեչոն իր նորութիւնով. — «Ձեզ ակնջկլամ տամ, Ամերիկայէն երկու հոգի են եկած, չէնքով չնորհքով գուռուլթուն գնալու համար»։ Շուտով հանդիպեցանք այդ երկու «ամերիկացի» ուխտաւորներին. մէկը՝ Ջէյրանի նման, Տիգրան անունով, միւսը՝ Յակոբը, իր գայլի աչքերով սուր և կռուազան։ Տիգրանը լռակեաց էր, Յակոբը՝ վիճաբանող. նա վէճի մէջ էր իր ընկերոջ՝ Տիգրանի հետ։*

«Ամերիկայէն իրարու հետ դուրս եկանք, իրարու հետ ալ կամ պիտի մեռնինք, կամ միասին ներս անցնինք, մենք զինեալ խմբերի հետ պիտի ներս չարշուենք, ինչպէս խօսք տուինք Վռամեանին, այլ պիտի գնանք զինատար խմբերի հետ, որ թէ զէնք տանինք ժողովրդին և թէ ժողովուրդը կազմակերպենք»։

«Չէ՛, — կ՚ասէր Տիգրան, — կսիւ է սրդէն. միանանք խմբերին և կռուի գնանք, կամ կը մեռնինք, կամ վրէժնիս կ՚առնենք»։

Այս վէճն էր, որ երկու ընկերներին բաժանած էր իրարմէ, և Յակոբը յուզուած կը սպառնար Տիգրանին։

«Թէ որ ինձ չլսես, նայէ դու, Տիգրան, ոչ բարև կուտամ քեզ, ոչ ալ բարև կ՚առնեմ»։

Այդ նորեկների վէճը մեր ժամանցն էր դարձած, և կատակաբան Խեչոն, կը հեգնէր Յակոբին. «Տօ՛, ամերիկացի ինտելիգէնտօ, թէ որ Տիգրանը մի քանի օրէն մեռնելու լինի, ինչուն պէտք է քու բարև տալն ու առնելը...»։

Անցան շաբաթներ և երկու ընկերները բաժանուեցին։ Յակոբը չզինեալ որ զինատար խմբին միացաւ և երկիր մտաւ, իսկ Տիգրանը մնաց արշաւող խմբերի մէջ։ Իրար ետևէ անցան Դումանի և Փոխիկի խմբերը, երկուքն ալ անյաջող, կէս ճանապարհին կռուի բռնուեցին։ Փոխիկի խումբը ոչնչացուեց և Տիգրանը նրա մէջ սպաննուեց։

Դումանի խումբը աւելի բախտաւոր եղաւ, նրա մի մասը փըրկուեցաւ, ու փշրուած մնացորդներս հաւաքուած էինք նորէն Սալմաստում։ Սեբբաղ Խեչոն չէր կորցրած իր հեգնանքը և երբ իմացանք Տիգրանի և իր ընկերների հերոսական մահը, նա ասաց. «Տիգրանը մեռաւ՝ ոչինչ. գոնէ Յակոբի հետ հաշտուէր՝ յետոյ մեռնէր.

իսկ հիմա ոչ բարև պիտի տան և ոչ ալ առնեն»։ Մեռնողների համար մեռելը կարծես կենդանի լինի. կը յիշեմ, թէ ինչ զուարճութիւն կը պատճառէր այդ կատակը։ «Միւս աշխարհում կը բարևեն իրար», վրայ կը բերէր Գրիշը։ Մենք լուր չունէինք, թէ Յակոբը ողջ մնացած է և նախապէս զինքը մեռած կը կարծէինք։

Յակոբ զինատար խմբի հետ ապահով հասած էր Վան. անկէ զինքը ճամբած էին Լեռնապատի շրջանը Իշխանի խմբի մէջ։

Լեռնապատի շրջան կը կոչուէին հին Ռշտունեաց, Մոկաց աշխարհները՝ բարձրաբերձ լեռներով ծածկուած, որոնց կատարները կորած են ամպերի մէջ, իսկ ոտքերը՝ Վանայ ծովակին։ Ահա այդ երկիրը, շնորհիւ ֆէտայիներու և ի մասնաւորի Իշխանի՝ դարձած էր օսմանեան կայսրութեան ներսը մի իշխանութիւն իշխանութեան մէջ։ Գլխաւոր կենտրոնների մէջ էր, որ արևի տակ Թուրք իշխանութիւնը գոյութիւն ունէր, իսկ լուսնի տակ և կենտրոններէն դուրս վայրերում ֆէտայիների թագաւորութիւնն էր որ կը տիրէր։ Գիշերուան և ցորեկուան այս կառավարութիւնները միշտ կը պայքարէին իրարու դէմ և իրարու հանդիպած պահուն՝ իրար կը ջարդէին։

Սասուն ինկած էր, և ֆէտայիները փախած էին Վասպուրական։ Այս վերջինի հայ ժողովուրդն ալ յուսալքուած էր և յեղափոխութեան հակառակ դարձած։ Հայերէն շատերը, կառավարութեան միացած, կը ջանային բնաջնջել ֆէտայիներին։ Արդէն Վարդգէս մատնութեամբ բանտ ինկած էր, և Աղթամարի կաթողիկոսական փոխանորդ Արսէն վարդապետ թեթևամտութիւն ունեցած էր Ռստանի զօրքերին ցուցնելու Ախթամար ապաստանած Իշխանի և Անդրանիկի խմբերը։

Կռիւ պատահած էր, կղզին և վանքը ռմբակոծուած, երկուստեք մարդիկ սպաննուած, և հրաշքով ազատուած էին ֆէտայիները։ Բայց մէջտեղ կը մնար այն գայթակղութիւնը, որ Արսէն Վարդապետը պատճառ եղած էր իրեն վստահուած վանքի ռմբակոծման։

Յուսահատութեան, սայթաքման և գայթակղութեան այս օրերուն պէտք էր մի վճռական ձեռք, որ կարողանար առաջն առնել ընդհանրական բարոյալքման։ Այդ վճռականութիւնը ցուցադրեց Իշխանը, որ հետ առած ֆէտայիների մի փոքրիկ խմբակ՝ գիշերով կը յարձակի Աղթամարի դրսի տան վրայ, որ թիւրք ոստիկաններէ պաշտպանուած էր։ Անոնց ներկայութեան կը սպաննուի Արսէն վարդապետը, և միաբանութեան ու ոստիկանութեան կը յայտնուի պատճառը — «դաւաճան առաջնորդը պէտք է մահանայ»... Այդ յարձակման մասնակից էր և Յակոբը։

Յուսալքումը և վախը 1904ին պատճառ եղած էին, որ ժողովուր-

դը իր մօտ գտնուող զէնքերը տայ կառավարութեան և զինաթափ լինի։ Պէտք էր ցուցադրել աւելի վճռական կամք և սարսափ՝ ազդելու համար թուլամորթների վրայ։ Ու պէտք էր նաև մի զսպանակ՝ կառավարութեան վայրագութեանց առաջքն առնելու համար։ Թուլամորթներին ոգի, դաւաճաններին մահ բերելու և կառավարութեան առջև պատնէշ կանգնելու ծանր աշխատանքը կար, և այդ աշխատանքին լծուած էին ֆէտայիները, որոնց տասնապետներից մէկն էր դարձած ամերիկացի Յակոբը։

Իշխանի խմբի մէջ էր Յակոբ և անոր հետ ապաստանած Վարագի վանքը։ Գիւղն ու վանքը կը պաշարուին զօրքով։ Ամբողջ օր կռւով կ'անցնի։ Այդ կռւի մէջ է և Յակոբ, որ առանձին ուշադրութիւն գրաւած էր իր ընկերների կողմէ, իբր մահը և վտանգը արհամարհող, իբրև խիզախ ու քաջ, Յակոբ այդ օրը քննութիւն տուած էր իբրև ֆէտայի։

Կարկառի Խնձորուտ գիւղն ենք, ուր երկրորդ անգամ կը պատահիմ Յակոբին։ Առաջին հարցումն էր — «Տիգրան ի՞նչ եղաւ, ո՞ւր մնաց»։

— «Սպաննուեցաւ» ըսի։ Յակոբ պահ մը լռեց. աչքերը լեցուեցան. մէկէն փղձկեցաւ ու լացի մէջէն սկսաւ հայհոյել. «Վա՜յ շուն շանորդի. քեզի ըսի՝ թէ ինծի լսէ, քեզի ըսի՝ թէ պիտի չխօսիմ ճիշդ էի ըսած որ պիտի չխօսիմ»...։

Ու մինչ նա հայհոյելով կ'ողբար, ես յիշեցի Թեչոյի կատակը և սկսայ խնդալ։

Յակոբը երկար ժամանակ մնաց Վասպուրականում, շատ վտանգներ անցուց և սահմանադրութենէն քիչ առաջ մեկնեցաւ Պարսկաստան, Կովկաս և անկէ՝ Ամերիկա, Եգիպտոս։

Մի քանի օր առաջ նորէն հանդիպեցի «ամերիկացի Յակոբին»։

«Ինչ է հալդ», հարցուցի։ «Հալս հալ չէ, թէ որ զաւակներ չունենայի, կեանքս մի բանի արժէք չէ։ Հայաստան լինէր, մի գիւղ քաշուէի, մի ոչխար ունենայի և չոպան դառնայի, աւելի երջանիկ կը լինէի»։ «Ոչխարի տեղ չէ հոս. այս չէն քաղաքում ինչո՞ւ ըմբռնես»։ «Հոս գործելու համար նախ պէտք է խաբես, որ յետոյ ապրիս։ Գիտես, ճիշդ խօսողը դրամ չի վաստկիր. յետոյ պատիւ ունենալու համար միշտ «այո» պէտք է ըսես. տեղի անտեղի պէտք է ժպտիս։ Այդ երկուքն ալ ձեռքէս չեն գար. վերջին խօսքը առաջուց կ'ըսեմ ատոր համար անպէտք բան եմ դարձած։ Լաւ չի իմ հալս»...

Բաժնուեցանք իրարմէ, յուսալով որ նորէն պիտի հանդիպինք։ Ու մէկ ժամ չանցած՝ բօթը բերին թէ կայարանի մէջ խեղճ Յակոբը յանկարծամահ եղաւ։

Մի աստղ ալ շիջաւ ֆէտայիների հոյլէն՝ յաւիտենականութեան անըմբռնելիութեան մէջ։ Ու չհասկցայ կեանքի գաղտնիքը, — ինչո՞ւ մարդիկ չեն մեռնիր՝ երբ գնդակը կը սպասեն, և կը մեռնին երբ բնաւ չեն տեսներ մահը։ (ՅԱՌԱՋ, 1936 Փետր. 21)

ՅՈՒՇԵՐ ՈՒ ՆԻՇԵՐ *

Գրեց՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐՔ. ՆԱՁԼԵԱՆ
Տիտղոսաւոր Տարօնի

Արաբկիրի մասին անձնական յուշերս կարճ ժամանակի տպաւորութիւններ են. վասնզի անցողակի այցելութիւններու առթիւ դրոշմուած են անոնք մտքիս ու սրտիս մէջ, բայց անջնջելի և անուշ։ Հոն թողած եմ սիրելագոյնն ազգականներէս՝ մեծ քոյրս, որ հոն փակած է իր 55 ամեայ արդիւնաշատ կեանքի վերջին երրորդ մասը (1854-1906), որ ըսել է՝ Համիտեան ջարդի շրջանէն առաջ ու վերջը, ապրելով հոն և մեծ դեր ու բաժին մը ունենալով ազգային գործունէութեան մէջ, որուն համար ամենէն գնահատուած էր և յարգուած։ Վարժուհին էր նա դերանուանօրէն, լաւ ես Քոյր Հռիփսիմէն, որ ուխտեալ կոյս մը ըլլալով՝ նուիրուած էր անձնուրացօրէն՝ նախ Քարբերդի մէջ՝ դաստիարակութեան հայ աղջիկներու, ապա Արաբկիրի մէջ, որ այն ատեն իր ազգային գործօնքի շրջանը կը բոլորէր։

Արդէն այդ կայքին վրայ Արաբկիր աւելցուցած էր խնամիական մերձաւորութիւն մըն ալ նահատակ եղբօրս կողմանէ շատ յուզիչ պայմաններու մէջ՝ Կարմիր Սուլթանին արիւնռուշտ շրջանին։ Այդ յարաբերութիւններու առթիւ տպաւորութիւններս խոր և լաւագոյնները եղած են՝ քահանայական կեանքի առաջին տարիներէս՝ Արաբկիրի հայ բնակչութեան մասին, երբ կ'այցելէի հոն նաև 1908ին մէկ ամսուան համար միայն և 1902ին ամառնային երեք ամիսներու համար։ Շատ բարեկիրթ գտած եմ հայ բնակչութիւնը ու մանաւանդ արտակարգօրէն աշխատասէր՝ Արաբկիրը բնորոշող ՄԱՆՈՒՍԱՅի հոբերուն գլուխը։ Հոն յաւակալէս այր ու կին, պատանիներ ու աղջիկներ, անդուլ անդադար, գիշերի ու ցերեկի ժամերը կը համրէին՝ ժամացոյցէ աւելի՝ մաքոքներու երթուդարձով կամ աջէ ձախ նետուածքովը առէջներուն մէջէն։ Արաբկիրցիներու տենդագին աշխատութեան կեանքը ինծ պատկերացուցած է այն յարաշարժ մաքոքը, որ տակաւին կը խօսի ականջիս հեռաւոր՝ բայց միշտ սրտառուչ յանկերգովը հիանալի գործունէութեան։ Այդ յոգնավաստակ աշխա-

(*) ՈՍԿԵԳԻՆՏԱԿին առաջին պրակը տպագրուած էր երբ ստացանք Նազլեան Գերապայծառին յօդուածը, ուստի կը փութանք իրեն եւս յայտնելու մեր խորին շնորհակալութիւնը, որ նոյնիսկ մեր բերանացի խնդրանքին ընդառաջելով, չմերժեց մեր առաջարկը։ ՎԱՐՉԹ.

տանքի համեմատ չէր շահը կամ վարձքը։ Այդ պատճառաւ՝ առաջին անգամ՝ Արաբկիրի մէջ էր որ կը տեսնէի արդար ընդվզումը և իրաւապահանջ գործադուլը հայ գործաւորական դասակարգին մէջ։ Դրամատէր վաճառականներ կը շահագործէին այդ ժիր բազուկներու տաժանելի աշխատանքը, անհամեմատօրէն դոյզն վարձատրութեամբ, երբ ան կը պարարէր իրեն քսակը հարիւրին հարիւր արդիւնաբերութեամբ։ Գործադուլը փակուեցաւ գործաւորներու յաղթանակով, որ սակայն շատ վար կը մնար արդար հատուցումի պայմաններէ։

Քաղաքը լեռնային էր, բայց ունէր շուրջը այգեստաններ ու պարտէզներ, որոնց մէջէն Բէշիչ լերան վրայ մշակուածները լաւագոյն կը թուէին։ Թուրք բնակչութիւնը ուրիշ տեղերէ աւելի մոլեռանդ ու հայատեաց գտայ, և այնպէս յայտնուած էր մանաւանդ 1895ի ջարդերուն։

Անցնինք անձնական այս մի քանի յուշերէ և տպաւորութիւններէ կարևորագոյն ծանօթութեան մը։ Խնդիր եղած է հայ բնագաւառի աշխարհագիրներու մէջ թէ Արաբկիր իր դրացի Ակնայ հետ Մեծ Հայոց թէ Փոքր Հայոց քաղաք ըլլայ։ Անկախաբար անոր ծագումէն, դնեմ հոս թեր ու դէմ պատճառաբանութիւններ այդ մասին, ուսկից դիւրին պիտի ըլլայ որոշել դիրքը Արաբկիրի։ Սա կը գտնուի 39°.50′ լայնութեան և 36°.20′ երկայնութեան գօտիներու վըրայ, Սեբաստիոյ կուսակալութեան հարաւ-արևմուտքը, Եփրատէն կամ լաւ ևս Եփրատի շարունակութեան Գարա Սու (Փիքսիրաթ) ճիւղի արևմտեան կողմը՝ 40 մղոն հեռու։ Եւ որովհետև ոմանց կարծիքով Եփրատն է եղած Մեծաց Հայոց արևմտեան սահմանը, ուստի Արաբկիր, ինչպէս Ակն կամ Էկին 39°.15′ լայնութեան և 36°.46′ երկայնութեան գօտիի վրայ, Փոքր Հայոց քաղաք համարելու է, քանի որ Գարա Սուի արևմտեան կողմը կ'իյնայ, մինչ Ակնայ Ներքևէն այդ գետը կը ծռի դէպի Արևելք և Արաբկիրէն 40 մղոն դէպի Արևելք հեռի է։ Ասոր հակառակ՝ ուրիշ կարծիք մը, որ ինձ աւելի ճիշդ կ'երևի, կ'ըսէ. — ստոյգ է թէ դէպի հարաւ 38°.47′ լայնութեան գծին վրայ Եփրատը եղած ըլլայ սահմանը Մեծաց-Հայոց, բայց անկէ վեր դէպի Արևմուտք-Հիւսիս՝ նոյն Եփրատ գետը չէ եղած սահմանագիծը երկու Հայաստաններու, այլ լեռնաշղթայ մը, որ Եփրատը որոշ կէտէ մը կը թողու իր Արևելքը։ Հասկնալու համար այս ցամաքամասը երկու Հայաստաններուն պէտք է գիտնալ որ երկու են գլխաւոր ճիւղերը Եփրատի. մէկը հինն Փիքսիրատ, որ այժմեան Գարա-Սուն է և կ'իջնէ Կարնէ, միւսը ՄՈՒՐԱՏ-ՍՈՒ, որ Արածանին է և կը բղխի ու կ'իջնէ Ապահունեաց գաւառէն՝ ՊՈՒԼԱՆԸԳ ըսուած նահանգէն։ Արդ, Պարխարեան լեռնաշղթան, յիշուած երկու ճիւղերու բաժանումի կէտէն վեր երկարելով կը զատէ, ինչպէս Պոնտոսը նոյնպէս Փոքր-Հայքը Մեծ-Հայքէն։

Հին հեղինակներ, որոնք նկարագրած են Հայաստանի բաժանումները, դնելով հանդերձ Եփրատը իբրև սահմաններէն մէկը Մեծաց-Հայոց, չեն որոշեր թէ անոր ճիւղերէն Փիքսիրատը (Գարա-Սու), կամ Արածանին (Մուրատ-Սու) եղած ըլլայ գիծը այդ սահմանին։ Արածանին աւելի մեծ ըլլալով՝ երբեմն Եփրատ իսկ ըսուած է։ Իսկ Գարա-Սուն—Փիսիքրատը պատմականօրէն և աշխարհագրականօրէն կը միայ Պարիադրեան լեռնաշղթայի Արեւելքը, որ ընել է Մեծաց-Հայոց մէջը և ոչ սահմանին վրայ։ Արածանին ընդհակառակն Եփրատի շարունակութիւնը և ակն ըլլալով մինչև տեղ մը, այսինքն մինչև 38°.47 լայն. գօտին, կրնայ սահման ըսուիլ Մեծաց-Հայոց, ինչպէս կը փաստուի Ստրաբոնի, Պտղոմէոսէ և Փլինի Երբայեցւոյ մեզ հասած տուեալներէն։

Այսուհանդերձ և ո՛չ Արածանին, նկատուած է նոյն և ուրիշ հին հեղինակներէ՝ երկու Հայաստաններու միակ սահմանագիծը։ Վասնզի սա դէպի վեր ընթացքին կը ծռի դէպի Արեւելք Մեծ-Հայոց մէջ, դուրս թողլով զոր օրինակ Կարին, որ, ինչպէս ծանօթ է իր նահանգովը կարեւոր մաս մըն է Մեծաց-Հայոց։ Ուստի Եփրատը ճիշդ այն կէտին, ուր կը միանան երկու ջուրերը՝ Գարա-Սու (Փիսիքրատ) և Մուրատ-Սու (Արածանին) դէպի հարաւային Արեւմուտք կրնան եղած ըլլալ և են երկու Հայաստաններու սահման, իսկ դէպի Հիւսիս-Արեւմուտք՝ Եփրատը Մեծաց-Հայոց մէջ դէպի Արեւելք ծռելով կը դադրի սահման գծելէ նոյնին, թողլով որ Պարիադրեան շղթան շարունակէ սահմանագիծը Մեծաց-Հայոց, զոր ինչպէս ըսինք կը բաժնէ Պոնտոսէ սկսելով 38°.47′ գօտիէն ու շարունակելով դէպի Կովկասիա։

Պլինիոս (Գք. Դ. Գլ. 9), Ստրաբոն (Գր. ԺԲ. 548 էջ) Մեծաց-Հայոց սահման կը ճանչնան, ինչպէս վերը ակնարկեցինք, այդ լեռնաշղթան Հիւսիսէն մինչև Փոքր Հայք ու Եփրատ գետ։ Այս լեռնաշղթան նկարագրելով յատկապէս Ստրաբոն կ՛ըսէ (Գր. ԺԱ. 490 էջ), «Պարիադրեան, Մակիկեան (Ցրնտըքըլը Պէլ) և Սկիւթեան լեռները՝ մաս են Տաւրոսի շղթային, որոնք շրջապատելով Հայաստանի (Մեծաց-Հայոց) Արեւմտեան կողմը՝ կը հասնին դիպի Հիւսիս՝ մինչև Կովկասիա և կը բաժնուի զայն Պոնտոսէ»։ Ուրեմն Մեծ-Հայաստանը կը բաժնուի Պոնտոսէ Պարիադրեան լեռնաշղթայով և Կապադովկիայէ՝ Եփրատով. հետևաբար Մեծաց-Հայոց սահմանը չի կրնար սկսիլ Գարա-Սուէն, որ Արեւելեան գիծ մըն է և կը միայ Մեծաց-Հայոց մէջ։ Ասկէ աւելի Արեւմուտք գտնուող, Պարիադրեան լեռնաշղթան է դիւրաւորաբար, որ սահման կը դնէ Մեծաց և Փոքր Հայոց մէջ։

Այս սահմանը բռնելով ըսելու ենք թէ ամէն այն քաղաքները, որոնք Պարիադրեան լեռնաշղթայի (36°.51′) Արեւելեան կողմը կը

մեան, Մեծաց-Հայոց մէջ համարուելու են։ Եւ այսպէս է Արաբկիր, որ է 36°.20′ երկայնութեան և 39°.50′ լայնութեան գօտիներուն վրայ, Մեծաց-Հայոց քաղաք է, ինչպէս իր դրացի Ակն քաղաքը, որու Հիւսիսային կողմէն Գարա-Սուն կը ծռի դէպի Արեւելք աւելի ներսերը մխրճելով Մեծ-Հայաստանի մէջ։ Սա (Մեծ Հայաստանը) կը բովանդակէր Կարնոյ, Խարբերդի, Վանայ վիլայէթները և մաս մը Քիւրտիստանի ու Երևանի գաւառը։ Իսկ Փոքր-Հայաստանը կը բովանդակէր Սեբաստիոյ Արեւմտեան կողմը ու մաս մը Քիւրտիստանի, հետեւաբար Ատանայի վիլայէթէն Մարաշ, իսկ Էլ-Ազիզի վիլայէթէն Եփրատի արեւմուտքը տարածուող հողամասը, որ է հին Կոմմակէնէ։

ՔՈՅՐ ՀՌԻՓՍԻՄԷ ՆԱՃԼՃԵԱՆ

Այս պատմական և աշխարհագրական ծանօթութիւնները կրնան այժմէական ըլլալ, ու կ'արժէր անոնց կարգին վեր հանել Արաբկիրի Մեծաց Հայոց քաղաքացիութիւնը, որովհետև թունդ հայ էր անոր քրիստոնեայ բնակչութիւնը և ազգային զարթօնքի տեսակէտով աւելի աղմկալից եղած է քան զգաստ Ամիրայական Ակնը։ Այս պատճառաւ է զուցէ որ Համիտեան ջարդերու մէջ Արաբկիր Ակնէ աւելի զոհ տուաւ։ Լեզուն բնազդաբար հոն կը տարուի բերնին մէջ, ինչպէս կ'ըսէ խօսակցական առածը, ուր ակռան կը ցաւի. իմ ալ լեզուս գրչիս հետ, համառօտած այս յուշերուս սկիզբն ու վերջը՝ Համիտական ջարդերու մորմոքին տարուեցաւ։ Ու քանի որ անձնական էին սկիզբի ակնարկներս, շատ չի տեսնուի ինձ ալ հայոց միջադէպի մը վերյուշումը, նոյն ջարդերու մէջէն։ Ահաբեկած Հայութիւնը, փողոցներու մէջ արիւնահոս, ջարդուփշուր գլուխներ թողլով, ապաւինած էր եկեղեցիները, որոնցմէ, ազգայինը հրոյ ճարակ ըլլալէն վերջ, միակ

ամբոխ կը մնար հայ-կաթողիկէ տաճարը: Շատ չանցնիր, սա ալ չըր-ջապատուած է քիւրտերէ, որոնք ձեռք առած են անոր երկաթէ դուռը և ամէն գնով կ'ուզեն խորտակել: Դրան ետեւը պահակ կը կենայ բարեկիրթատակ քոյրս՝ Բոյր Հռիփսիմէ՝ հսկելու համար 6000ի չափ իրարու խառնուած հայերու ելքին ու մուտքին վրայ, որպէսզի առիթ չի տրուէր ջարդարարներու մասնաւոր ուշադրութեան: Սակայն այդ վտանգաւոր համախմբումը հայերու, չուշացաւ հոն հրաւիրելու գին-ուած կատաղի վոհմակները քիւրտերու, որոնք կ'ոռնային դուրսը, կը հայհոյէին հայու քրիստոնեայ անունին, և կ'ուզէին ձեռք ձգել հոն ապաւինած բազմութիւնը: Իսրայէլեան Ստեփան վարդապետ, այն ժամանակի հայ կաթոլիկներուն Առաջնորդը, տեսնելով վերահաս վտանգը, ներշնչումը կ'ունենայ պատրաստելու անխուսափելի նահա-տակութեան՝ խեղճ ժողովուրդը, որ կ'արտասուէր ու Աստուծոյ կ'ա-պաւինէր: Ապաշխարութեան կը հրաւիրէ բարձրաձայն անխտրա-բար ամէնքը, և կուրծքերու բախումով ու հեծկլտուք՝ կը պատասխա-նեն իրեն նոյնքան բարձրագոչ ու աղէկտուր: Իսրայէլեան բեմէն, ուր խորանին առջեւէն տապանակը բաց պահելով, կուտայ արձա-կում ընդհանուրին մէկ անգամէն և ապա հոգեկան անբացատրելի քաջասրտութեամբ հրաման կ'ընէ Բոյր Հռիփսիմէի, որ բանայ աւագ դուռը, զոր անընդհատ կը հարուածէին ջարդարարները: Կը բացուին երկու փեղկերը մէկէնց, և քիւրտերը սարսափահար խուճապով կ'անցնին եկեղեցւոյ Հիւսիսային կողքի դուռը ձեռք առնելու: Կը փակուի ճակատի դուռը և կը բացուի միւսը, ու այս անգամ անկից է որ կը տեղափոխուին՝ նոյնպէս խուճապային դող ու գոչումով՝ նոյն ջարդարարներ, որոնք քանի մը անգամ այսպէս տարուբերուելէ վերջ կը ցրուին: Կ'ըսուի թէ դռներուն այդ համարձակ բացուածքէն՝ անոնք ենթադրած են որ հայերը սպառազէն դրոհ պիտի տային իրենց վրայ, մինչդեռ հոն ապաւինած երիտասարդներն իսկ զինաթափ եղած էին եկեղեցի ընդունուելէ առաջ: Ու քոյրս էր այդ պաշտօնի որոշ-ուած պահակը: Մոնս. Տերմըլեան որ մեծ ջատագով եղաւ այդ չըր-ջանի հայ նահատակութեան, իր «ՀԱՅ ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ» գըր-քուկին մէջ պատմելով այս միջադէպը՝ կը վերագրէ Աստուծոյ մէկ արտակարգ միջամտութեան՝ ջարդէ զերծ մնալը այս բարեհաւատ ժողովուրդին: Ի՛նչ և ի՛նչպէս եղած ըլլայ, այդ միջադէպը, հրահան-գիչ է հայութեան համար Ս. Հաղորդութեան Տապանակի առջեւ՝ կուրծքը բախելով մահուան պատրաստութիւնը այդ դիւցազներու, հեռաւոր պատկեր մըն է ան՝ գաւառի մաքուր հայերու:

Մաղթենք որ Մեծաց Հայոց այդ Արաբկիրն ալ գտնէ իր տեղը Նոր Հայաստանի՝ նոր քարտէսի մը մէջ անոր պատմական և ան-նախադրելի սահմաններէն ներս:

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Գրեց՝ ԱՐՇԱԿ ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ

Արաբկիրի և Շրջակայքի Հայրենակցական Միութիւնը ինծի ալ դիմած է հրատարակուելիք Տարեգրքին ԲԱՆ մը գրելու Արաբկիրը շօշափող նիւթի մը շուրջ։ Գրող չեմ, գրող մ'ըլլալու մարմաջն ալ չունիմ, հակառակ այս իրողութեան չի կրցայ մերժել եղած խնդրանքը ուստի յուշատետրէս քաղելով կուտամ հետեւեալը։

Խանութին գործերը այլեւս ձեռք առած էի, տան պէտքերը կը հոգայի, նշանուելու խնդիրս ալ լմնցած էր։ Ասկէ վերջ կը մնար յեղափոխական սուրբ գործը որուն պէտք էր լծուէի։

Դէպքի օրերէն մարդիկ կային՝ Պ. Շաւարշը, Պ. Ապահ, Պ. Գաֆիկը, Պօյաճի Վարդան աղան և ուրիշներ։ Ասոնց հետ յարաբերութեան մէջ էի սակայն դաշնակցական ըլլալս չէի ուզեր իրենց պարզել։ Թէև իրենք տարիքնին առած և ընտանեկան հոգերով բեռնաւորուած էին, կը զգուշանայի իրենց յայտնել կուսակցականի հանգամանքս խորհելով որ նման արարք մը կրնար իրենց հնչակեան ոգին գրգռել ու տակաւին գործի չի սկսած, քաղաքին մէջ երկտուութիւն մը յառաջ բերել, փոխանակ շինելու քանդէի։ Համբերեցի։

Ինչպէս շատ մը տեղեր, Արաբկիրի մէջ ալ նախապէս Հնչակեան կուսակցութիւնը գործած ըլլալուն՝ ներկայ երիտասարդութիւնն ալ բնականաբար այդ կուսակցութեան ազդեցութեան տակ կը գտնուէր։ Ուրեմն այնպէս մը սկսելու էի գործի որ այդ հին կուսակցութեան ոգին չարթննայ, բռնելու էի ազգասիրական ոգին քարոզող պարզ ճամբայ մը առանց ծրագրի, առանց կանոնագրի։

Առանց կուսակցական կամ քարոզչական աշխատանքի ժողովուրդը կատարեալ ազգասէր էր։ Ան իր վիճակին գիտակցութիւնը ունէր, կ'ատէր Թուրքն ու քիւրտը, նոր ջարդերու հաւանականութիւնն ալ կը գուշակէր, բայց այս չափ, հոսկէ անդին չէր անցներ։ Երկրորդ կոտորածի մը պարագային ի՞նչ ընելիքնին խորհող չկար, կամ, եթէ անհատներ կային, հաւաքաբար բան մ'ընելու մասին ոչ ոք կը մտածէր։

1906ի ամառն էր։ Օր մը երկու Սարգիսները (Սարգիս Ջուրիկեան և Սարգիս Թէվէքէլեան), Խալօղլիս և Եդուարդ Պօզաճեանը և ես, Լիրաճոնց աղբիւրին վրայ նստած՝ փոքր շիշ մը օղիով կը զուարճանայինք։ Ջարդի խօսքը բացի և շեշտելով ըսի.

— Տղաք, Աստուած մի՛ արասցէ, եթէ կրկին դէպք մը պատահի

ի՞նչ պիտի ընենք, պիտի թողո՞ւնք որ այս չուները մեզ հատիկ հատիկ կոտրեն։

Հարցումս իրենց համար անսպասելի չէր։ Ամէնն ալ կը հաւատային որ նման բան կրնայ պատահիլ. բայց պատասխանը դժուար, լուծումն ալ անկարելի գտնելով — բան մըն ալ չենք կրնար ընել — ըսելով ուրախ տրամադրութիւննին փոխուեցաւ։

Անցան օրեր։ Մալումենց մեր Պօղոս փեսան, քիւրտերուն հետ առևտրական յարաբերութիւն ունէր, մարթին մ'ունենալու փափաքս իրեն յայտնեցի, ինքն ալ խոստացաւ հատ մը ճարել։

Մեր տան մէջ, մանածի խոշոր սենեակին քովի փոքր սենեակը ինծի համար առանձնասենեակ ըրած էի։ Այս սենեակին պատին մէջ կիսաւարտ պահարան մը կար որ պարզ քարով ու ծեփովը կը մնար։ Ուստա Յովհաննէսը կանչեցի, հասկցուցի իրեն որ պահարանին տախտակին գործը լրացնէ՝ զէնքի պահուելիք տեղ մը շինելով։

Մարդը պահարանին երեք պատերը լաւ մը տախտըկեց։ Երեսի կողմը, գետինը և առաստաղը մէկ ու կէս թիզ թանձրութեամբ քառակուսի մէկ մէկ փայտ հաստատեց ու կրկին վերէն վար՝ երեք կտոր թանձր տախտակներ գամեց։ Մէջտեղի տախտակին գամերը քանի մը անգամ քաշեց ու կրկին գամեց, այնպէս որ, ուզած ատենս փոքր աշխատութեամբ մը կրնայի այդ գամերը քաշելով մէկ կտոր տախտակները հանել։ Պահարանը երեք աչքի բաժնեց։ Ասոնք ալ կրկին թուլցած գամերով գամեց։ Այնպէս որ զէնքը թաքցնելու տեղը բանալու համար նախ այս բաժանումի տախտակները բանալու էի։ Լաւ էր ու դիւրին։ Գոհ էի։ Խոնաւութենէ բոլորովին զուրկ էր։ Եթէ մատնութիւն չըլլար, բռնուիլը անկարելի էր։ Յովհաննէս ուստան պահարանին դուռն ալ լմցնելով գնաց։

Այս գաղտնիքը միայն մայրս, Յովհաննէս ուստան և ես գիտէինք։ Յովհաննէս ուստան ճամբելէս ետք մօրս ըսի որ ԻՇԱԼԼԱՀ այս մարդը կը մեռնի ու գաղտնիքը երկուքիս մէջ կը մնայ։ Իրաւ ալ, ամիս մը չանցած, խանութէն տուն ճամբուս վրայ մայրս հանդիպեցաւ.

— Տղայ Հաճի Արշակ, բերանդ կրակ կայ եղեր, ուստա Յովհաննէսը մեռած է, մահտուն պիտի երթամ — ըսաւ ու հեռացաւ։

Օր մըն ալ Պողոս փեսան 30 փամփուշտով հրացան մը բերաւ, կարծեմ 4 Օսմ. ոսկի վճարեցի։ Այլևս թաքստոցը պարապ չէր, մարթինը դիւրութեամբ հոն կը պահէր։

Զինուելու համար չորս իրարու հետ համակարծիք էինք։ Իմ զէնքս տեսան և իրենք ալ մէյմէկ հատ ունենալ ուզեցին։ Պողոս աղան հոս հոն գլուխ զարկաւ և Շապիկը Կարճին Գէորգին միջոցաւ երեք հատ ևս բերաւ իւրաքանչիւրը 150—200 փամփուշտով։

Գիտէ՞ք թէ այն ատեն զէնք մը գտնել և տեղէ տեղ փոխադրելը որչա՜փ դժուար գործ էր։ Այս գործին համար ես Պէյրութէն քիչ մը փորձառութիւն ունէի։ Շապիկին Կարճին տունէն առնելով զէնքը՝ երկու կտոր ըրած, էնթէրիիս տակէն, մարմինիս վրայ լաւ մը կը կապէի, վրայէն էնթէրիս ու ճագէթս հագնելով՝ Ղանարային լերան ճամբէն մեր տունը կիջնէի։ Ասկէ ետք, իրիկունները, մութին երբ տունէ տուն նստիլ կերթայինք զէնքերը կը փոխադրէինք։

Չորսս ալ ըստ բաւականին զինուած էինք։ Ի՞նչ կելլէր այս չորսէն։ Պէտք էր ուրիշ ընկերներ ալ ճարէինք։

Սարգիս Պէկի (Ս. Զուրիկեան) միջոցաւ իրենց թաղէն՝ Տէր Աւետիսեան Արմենակը, Յովհաննէս Մամասեանը և ուրիշ քանի մը հատ ես մեզի միանալով 7-8 հոգինոց խումբ մ'եղանք Տէրպէտէրենց թաղին մէջ։

Վարի չուկայի թաղերէն՝ Ծին Ղազարենց Ադամը, Վահանը, Աճեմիթենց Վահանը և ուրիշ մէկ երկուք ես հաւաքելով առանձին խումբ մըն ալ այս թաղին մէջ կազմեցինք։

Ուրեմն ունեցանք.—

Երկու Սարգիսները, Խալօղլին և ես մէկ խումբ 4 հոգի,
Տէրպէտէրենց թաղը, Սարգիս պէկի խումբը 5 հոգի,
Ծինղազարենց թաղի խումբը 5 հոգի,

Այս երեք խումբերուն ժողովներուն Սարգիս Պէկը և ես անպայման կը մասնակցէինք։ Գործերնիս էր զինուիլ, մեզի համակիրներ գտնել և աշխատիլ որ անոնք ալ զինուին։ Ինչպէս ըսի, ո՛չ կուսակցական անուն ունէինք և ոչ ալ ոեւէ տուրք։ Այս կերպ աշխատանքը երկու առաւելութիւններ ունէր, Հնչակեաններուն հետ խնդիր չունենալ և կառավարութեան ուշադրութիւնը չի գրաւել։

Մեր շրջանակը ընդարձակելու և մեր նպատակին հաղորդակից դարձնելու համար ուրիշները պարբերաբար ուրախութիւններ կը սարքէինք, ուր զինուելու անհրաժեշտութիւնը կը շեշտէինք։ Այս ձևով 40-50 երիտասարդներ մեր շուրջը հաւաքեցինք։ Իւրաքանչիւրը անձնական միջոցներով սկսաւ զինուիլ։

Այս բոլորին մէջէն ամենէն վստահելիներն էին — երկու Սարգիսները, Եդուարդը, Արմենակ Տէր Աւետիսեանը, Յովհաննէս Մամասեանը, Աճեմիթենց Վահանը և Ծինղազարեան Ադամն ու Վահանը, ինձմով ինը հոգի։

Այս ինը ընկերներս սկսանք լրջօրէն մտածել ինքնապաշտպանութեան մասին։ Արաբկիրը ցրուած քաղաք մըն է, հայութիւնն ալ ցրուած։ Անհատ անհատ կռուելու փորձը 1895ին տեսած էինք, հա-

ւաքական բան մը ընելու մասին կը մտածէինք, քաղաքին մէջ կեդրոնանալիք տեղ չունէինք։

Մեր ժողովները ընդհանրապէս քաղաքէն դուրս վայրերու մէջ կ'ընէինք։ Օր մը Պէրէնկէ թաղէն դուրս մերձակայ ապառաժները գացեր էինք։ Ահագին ժայռերուն մէջ բացուածքներ կային. անոնց մէջ եթէ հարիւրաւոր մարդիկ պահուէին դուրսէն չէին երեւնար։ Այստեղ նստած երբ կը խօսէինք մեզմէ մէկը գաղափարը յղացաւ որ այստեղ, դէպքի մը պարագային կրնայինք հաւաքուիլ ու մեր ընելիքը որոշել։ Առաջարկը յարմար էր, բոլորս ալ ընդունեցինք ու որոշեցինք.— Դէպքի մը պարագային, ամէն տղայ, առանց ընտանիքին կարեւորութիւն տալու, զինուած՝ այս ժայռերը իյնալու էր հետը առած կարելի եղածին չափ առատ ուտելիք։ Ասկէ, եթէ կարելի ըլլար 40-50 հոգիով պիտի յարձակէինք ամենամօտ թրքական գիւղը, գիւղը գրաւելով պիտի ջարդէինք բոլորն ալ։ անոնց զէնքերով հայերը զինելով պիտի յարձակէինք գիշերանց քաղաքին վրայ...

Այս որոշումին վրայ յետագային ալ բաւական որոճացինք և սակայն աւելի յարմար տեղ մը չի գտած ըլլալնուս, վերջնականապէս որոշեցինք.

1.— Աշխատիլ երիտասարդութիւնը զինել։

2.— Գաւառներուն և ուրախութիւններուն ընթացքին երիտասարդները իրարու մօտեցնել ու հաղորդակից դարձնել մեր նպատակներուն։

3.— Դէպքի մը պարագային իրարու քով գալ (Պէրէնկէի ժայռերը), յարձակիլ գիւղերը, վերադառնալ Արաբկիր, գրաւել զէնքի պահեստը և յարձակիլ զօրանոցին ու Թուրքերուն վրայ։

Մեր այս ծրագիրը ի հարկին պիտի իմացնէինք՝ Խարբերդ, Տիվրիկի, Մալաթիա և Ակն։ Ուրիշ տեղերու հայերը ի՞նչ կ'ընէին, ի՞նչ կը խորհէին, բնաւ լուր չունէինք։ Միայն Պոլսէն եկած թերթերով կը գոհանայինք։

Պէյրութ

ՆՕԹԵՐ

Արաբկիրի մէջ գործուած հիւսուածեղէնի (մանուսա) տեսակներուն անունները.— Սաթռանճ, Ճիհան Նարի, Փափուրեօլի, Խուրշուտի, Կէրմէսաստ, Փաթիկլու, Տիչլի, Մարթօն, Քարթօն, Ալմասի, Միհլիզ, Միքասի, Արաբ Տօտագի, Հէյալի, Սեբաստիա Տէսկսի, Կոփտուն Էրնէկի, Փրդնիկ Էրնէկի, Զիչէկլի Տօխումա։

ՓԻԼԻՊՈՍ ՊԱԼԻԿԵԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐԷՆ

Պ. Պալլիկեան, Արաբկիրի հին սերունդի ներկայացուցիչներէն, Թուրքիայէն արտագաղթէն ետք. երկար ատեն կը բնակէր Դըրըգ-Եան: Սանճաքի պարպումէն ետք, Պէյրութ հաստատուեցաւ եւ մենք այս առիթէն օգտուելով սկսանք իր յուշերը գրի առնել: Գործերու այլ կերպ դասաւորումը պատճառ եղան որ ընդհատուի այդ աշխատանքը ժամանակ մը, եւ չամբողջանայ յուշերուն նիւթը. մենք սակայն, ստորեւ կուտենք հատուած մը տալ մեր նօթագրութիւններէն. ԽՄԲ.

... 1906ին դարձայ կուսակցական: Իմ քովս որպէս քարակոփ աշխատող Մամաս Հապէշեան կամ Անտոնեան, Մարտիրոս աղբօրը տղան, ինչպէս կ'երեւար արդէն դաշնակցական էր: Ինծի ալ միշտ կը թելադրէր որ ես ալ այդ կուսակցութեան անդամագրուիմ: Եւ օր մըն ալ Թաղի տղոց հետ ժողով գումարեցինք, եւ որոշեցինք որ խըմբովին Դաշնակցութեան անդամ արձանագրուինք: Երբ արձանագըրուեցանք Արաբկիրի Դաշնակցական կազմակերպութիւնը կը բաղկանար 35 խումբերէ, մեր խումբին միացումովը թիւը բարձրացաւ 36ի: Այդ ժամանակ, կազմակերպութիւնը, բացարձակապէս գաղտնի կը գործէր: Մեր խումբի տղոց անուններն էին՝ Յակոբ Հայկազեան (Ինէկճեան) խմբապետ, Սեդրակ, Առաքել եւ Մարտիրոս Սէմէրճեաններ, Պօղոս, Գէորգ, Հաճի Սահակ եւ Միսաք Խէրպէկեաններ, Յարութիւն Առաքելեան եւ ես: Մեր խումբերը կը բաղկանային ընդհանրապէս 10-13 հոգիներէ:

Այդ ժամանակ, ինչպէս վերը նշեցինք, կուսակցութիւնը գաղտնի ըլլալուն ակումբ չունէինք: Ամէն խումբ առանձինն, իրեն յարմար դատած տեղը իր ժողովը կը գումարէր: Մեր խումբին հաւաքատեղին էր Սեդրակ Սէմէրճեանին տունը որ պարտէզներուն մէջ կորսուած էր ու աչքէ հեռու էր: Այս տան մէջ էր որ մեր առաջին ուխտը ըրինք Պ. Ապահին ներկայութեամբ:

Մեր խմբական առաջին նիւթին իսկ որոշեցինք խմբովին զինուիլ իւրաքանչիւրնիս մէյմէկ մարթին հրացանով, համապատասխան փամփուշտով ու հարուածներով: Երկրորդ նիւթին գրեթէ մարթիններու հարցը լուծուեր էր. կը մնար մնացեալները որոնց համար կը պակսէր նախ ամենաէականը՝ նիւթականը: Երբ կը խորհէինք այս հարցին լուծման մասին, մեզի հաղորդուեցաւ որ Բօչադարէն անդին, Ուզզուլլիկանց թաղը, Տրապիզոնի լազերը եկեր ու չոգեր էին եւ առատ ծխախոտ ունէին ծախելու համար: Մեզի կը մնար այդ ծխախոտը ձեռք ձգել, մաքսանենգութեամբ ծախել ու հասոյթով մեր պակասը հոգալ: Ուստի, գիշեր մը, ամբողջ խումբով զինուած, գաղտնի ճանապարհներով, Պէրէնկէլէն անցանք Ս. Գէորգ ձորը, անկէ ալ Պու-

յունտուրին պարտէզներուն տակէն ելանք Ուղղուլլուք ուր և իջևաներ էին լազերը։ Ծխախոտի ութը հակերը 213 մէճիտիէի գնեցինք, չալ-կեցինք, ձեռքերնիս հրացանով, առաջնորդութեամբ խմբապետին հեռացանք։ Խումբը ունէր նաև յետսապահ ընկեր մը ապահովելու համար խումբին պաշտպանութիւնը։

ՓԻԼԻՊՈՍ ՊԱԼԻԿԵԱՆ 1925-ին

Մեր ճամբուն հազիւ թէ քանի մը հարիւր մեթրը կտրեր էինք, երբ հեռուէն չորս պահակներ — թիւթիւնի զօրճէի — ձայն տուին։ Մենք, բոլորս ալ ակնթարթի մը մէջ դիրք բռնեցինք։ Մեր զէնքերուն «մաքարինա»ի ձայները խոր լռութեան մէջ երբ իրենց կը հասնի, վախերնուն ուղղութիւննին կը փոխեն ու մենք մեր ճամբան կը շարունակենք։ Մեծ դժուարութիւնով հասանք հաւաքատեղին՝ Սեդրակենց տունը։ Շաբթուայ մը մէջ ծխախոտը ծախելով շահեցանք տասն և երեք Օսմ. ոսկի որով խումբին պակասները լիուլի լրացուցինք։

Մեր հերթական խմբական ժողովներէն մէկուն մէջ, որուն կը մասնակցէին նաև Պ. Ապահ և Միքայէլ էֆ. Աղաճանեան որպէս կապ պահողներ միւս խումբերուն հետ, որոշեցինք թնդանօթ մը շինել։ Մեր թնդանօթին համար հարկ եղածները պատրաստեցինք, այսպէս ճարեցինք տասն և վեց միլիմեթր թանձրութիւնով երկաթէ «սաճ» մը և զայն խողովակի վերածեցինք ու հինգ միլիմեթր երկաթ թելով, տաք տաք, լաւ մը փաթթեցինք և յետոյ թթենիի հաստկեկ ճիւղ մը բերելով միջուկը պարպեցինք ու մեր պատրաստած թնդանօթին խողովակը անոր մէջը անցուցինք։ Մենք հազիւ թէ լրացուցած էինք

մեր թնդանօթին մնացած մասերը ու զայն փորձի ենթարկելու յարմարագոյն վայրին մասին կը մտածէինք երբ վրայ հասաւ Սահմանադրութիւնը։ Մինչ կառավարութեան առջեւ զետեղուած թնդանօթները կ'որոտային ազատութիւնը աւետելով, անդին, Դող Աղբիւրի ձորերուն մէջ, գետին եզերքը, ծառերու ներքեւ ու հսկայ ժայռերուն տակ, մենք ալ, և մեծ հետաքրքրութիւն բոլորիս, նախնական ձեւով շինուած մեր թնդանօթը արձակեցինք, ու անոր արձակած ահեղ գոռումէն գոհ մնացինք...

Սահմանադրութիւնը երբ հռչակուեցաւ, այդ առթիւ սարքուած խրախճանքներէն անմասն չի մնաց նաև Արաբկիրը։ Այդ օրերուն գայմագամը, Պոլսեցի մը, քաղաքապետը Ֆատտուլլուին Մուսթաֆան ու Միւֆթին Մայր ժամ եկան, արարողութեան մասնակցեցան, յետոյ գերեզմանատուն երթալով, Հայերուն հետ ողջագուրուելով ըսին. «Է՛ վաթանտաշլար, գարտաշլարըմըզ, գաղն, դաղն պիզ վաթանտաշլար պիր իգտիֆաք, պիր իզ, պիր գարտաշ իզ. եաշասուն հիւրիէթ, ատէլէթ, մուսաֆէթ»։ Այս առթիւ երգ մըն ալ հիւսուեցաւ, որ ամէն տեղ, դպրոցներէն մինչև դպրոց կ'երգուէր.

Գագըն Վաթանտաշլար,
Սէվիլէյիմ գարտաշլար
Իշտէ Հիւրիէթ օլտու
Խօփուշէլիմ ճանտաշլար։
Եաշասուն Հիւրիէթ, միւսէֆէթ են.

Կէօճէլէր կիւնտիւզ օլտը
Ֆանօսլար եկտըղ օլտը
Իւչ սանաթն իւչինտէն
Հիւրիէթ իյան օլտը
Եաշասուն են.

Ազատութիւնը իր հետ բերաւ բաց գործելու շրջանը։ Ակումբները բացուեցան։ Առաջին ակումբը բացուեցաւ Բոշադաղ՝ Վարդանենց տունը, «Իթթահատ Ճէմիէթ» անուան տակ ուր Թուրք գործիչներ եւս կուգային բանախօսելու համար ամէն կիրակի ունկնդիր ունենալով հայ և Թուրք հաւասարապէս։ Աղին, շատ չանցած, Պզտիկ Շուկային վրայ, գերեզմանատան վարի մասին վրայ բարձրացաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան տախտակաշէն ակումբը։ Հնչակեանները իրենցինը վարձեցին, Թոզլուենց թաղը, Բէօսէենց տունը։

Նոր շունչ ու նոր կեանք եկաւ քաղաքին ու գիւղերուն մէջ։ Նոր կեանք նաև Խարբերդ և Արաբկիր բանտարկուած քաղաքական բանտարկեալներուն համար։ Ըսի արդէն որ Արաբկիրի դաշնակցական կազմը երեսունը վեց խումբերէ կը բաղկանար։ Երբ կուսակցու-

թիւնը իր գաղտնիացման օրերը կ'ապրէր, մենք ընկերներս, բացի խումբի ընկերներէն, գրեթէ չէինք ճանչնար իսկ, հիմա, ամէն բան բացէն ըլլալուն մենք երես երեսի կը տեսնուէինք։ Քաղաքին կուսակցապետներն էին՝ Մամաս Բալուցեան, Ապահ Կէկիչեան, Միքայէլ Աղաճանեան, Հաճի Ղազար Տէվէճեան, Սարգիս Թէվէքէլեան, Յակոբ Ինէկճեան, Կարապետ Կէկիչեան, Ստեփան Թովմասեան (Ամպրկցի), ասոնք խմբապետ կամ կոմիտէի անդամներ էին։

Այս առթիւ խղճի պարտք մը կատարած ըլլալու համար, և անգամ մըն ալ իմ հին ընկերներուս, որոնց գրեթէ ամբողջութիւնը Մեծ Եղեռնին զոհ գացին, անոնց յիշատակը վերապրելու համար կ'ուզեմ հոս արձանագրել անոնց անունները այնքանով որքան որ տարիներ ետք կրնամ յիշել, Մամասեան թաղի տղոց անունները, բոլորն ալ մեր խումբի տղաքը, յիշած ըլլալուս կ'անցնիմ միւս թաղերուն.

ԴԱՋԱՆՃԻԼԷՐ. — Աւետիս, Յակոբ, Մինաս, Յարութիւն և Տիգրան Փաղանճեաններ, Իսրայէլ և Փիլիպոս Միրիճանեան (ողջեր), Աւետիս Պալտաեան, Սարգիս, Յարութիւն և Արտաշէս Սէմէրճեան։

ՏԷՐՊԷՏԷՐՊԷՆ. — Մամաս Հայլէչեան, Սեդրակ, Միսաք, Գէորգ, Դանիէլ Տէր Սահակեաններ, Առաքել Երզնկացեան, Յովհաննէս Երզնկացեան—Մամասեան (ողջ), Մանուկ Հայլէչեան։ Գէորգ Ապտալեան, Սարգիս Պէպիրեան, Աբրահամ Պէպիրեան, Սեդրակ Ճանճիկեան, Միսաք Տէտիկեան, Սուրէն (Գէորգ) Կէօկիւչեան. Դանիէլ Մերքոնեան, Աւետիս և Միսաք Բախտիկեան, Միսաք և Յովհաննէս Փստաճեան, Արմենակ և Միսաք Աղատայեան, Յովհաննէս Քիթապճեան, Լեւոն Ծըգըրըկեան, Մարտիրոս Ծգըրիկեան Բոյադ-Լիբանան), Հաճի Պէկ Սրպուխտուրեան, Սարգիս Զաղացպանեան, Յարութիւն Փանճարքեան, Գրիգոր Շապոյեան, Մարտիրոս Միրիճանեան, Հաճի Կարապետ Մխալեան, Սարգիս Ենովքեան, Թադէոս Ենովքեան, Պետրոս և Սարգիս Բախտիկեան, Աւետիս Քիլիթճեան, Կարապետ Ագնաւորեան (հացագործ), Աւետիս Բարնակեան, Միսաք Քիլիթճեան (ուսուցիչ), Վարդգէս Քաջունի (ողջ), Արմէն Աղայենց, Արթին Աղան (Զիրէքեան), Մարտիրոս Էմտահարեան, Յակոբ Օտապաշեան, Տիգրան Մալումեան, Արշակ Դալուստեան (ողջ) և բազմաթիւ ուրիշներ։

Եթէ այս ցանկէն քանի մը հոգի ողջ մնացեր են, այդ անոր համար որ անոնք պատերազմէն առաջ գացեր էին արտասահման։ Հոս չեմ ուզեր մոռացութեան տալ նաև Հնչակեան ղեկավարներուն անունները՝ Զարմայր Պչաքճեան, Առաքել Աղապապաեան (Պապոյենց), Եագուպ Եագուպեան, Դանիէլ Էքմէքճեան են.։

Վերը ըսի որ Սահմանադրութեան հռչակումէն քիչ ետք Արաբկիր

դարձան Խարբերդի բանտարկեալները՝ Գաբիկ Տէվէճեան, Դանիէլ Էքմէքճեան, Գրիգոր Մըսըրեան, Գէորգ Եկաւեան, Իժտահարեանները եւն,։

Ափսոս սակայն, որ Սահմանադրութեան կեանքը պղպջակի կեանքի մը տեւողութիւնն անգամ պիտի չունենար ու մեր ուրախութեան կարճատեւ օրերը կրկին տխրութեան քօղով պիտի պատուէր։ Անիկա բացաւ զօրանոցներուն դռները։ Սկիզբի օրերը զինուորական կեանքը բնականաբար քաջալերիչ ու օգտակար նկատուեցաւ, սակայն երբ այդ կեանքը խախտեցաւ բնականոն ըլլալէ, երբ ան սկսաւ դէպի վար ընթանալ, ան դարձաւ զզուանքի ու զարչանքի առարկայ։ Հակառակ ասոր, Սահմանադրութեան չորրորդ տարիին երբ Պալքանեան պատերազմը ծագեցաւ հայ զինուորը իբրեւ հաւատարիմ օսմանցի անտրտունջ իր պարտքը կատարելու համար ճակատ մեկնեցաւ։ Արաբկիրցիք մօտ 250 երիտասարդներ տուին որոնցմէ մեծամասնութիւնը պատերազմի դադարումին կը վերադառնայ տուն,

Նախ քան Սահմանադրութիւնը, ամէն ոչ իսլամ արական, երբ զինուորցուի տարիքը թեւակոխէր պարտաւոր էր տարեկան 2-3 մէճիտիէ զինուորական տուրք վճարելու, Իսկ Սահմանադրութենէն ետք, ամէն անոնք որ զինուորական տարիքի մէջ էին և կը դժկամակէին զինուոր երթալ պարտաւոր էին վճարելու 40 օսմ. ոսկի ՊԷՏԷԼԷԹ. հակառակ ասոր սակայն, դարձեալ պարտաւոր էին երեք ամսուայ համար զօրանոց մտնել։

Ես այն ժամանակ քսան և երեք տարեկան ըլլալուս զերծ մնացի Պալքանեան պատերազմէն, բայց, անոր յաջորդող մեծ պատերազմը, իր ահաւորութիւնով պիտի տարածուէր ու բաժնեկից ընէր ամէն հայ, օրօրոցի մանուկէն մինչեւ ալեհեր ծերուկը։ Արդարեւ այդ ահաւոր պատերազմին ինծի ալ ինկաւ մեծ բաժին մը՝ տառապանքի ու խաչելութեան... Ընթերցողը թող հետեւի, եթէ սիրտ ունի, իմ քայլերուս...։

Պէյրութ

ԱՐԱԲԿԻՐՑԻԱԿԱՆ ՈՃԵՐ

Անուշ-բարուշ խօսակցիլ։
Գոլ կուտայ, գոլ կ'առնանը։
Գիտես քի կ'ըլլի, չի տես քի չըլլիր։
Պըպը՛գ, դէմս բուսաւ։
Սուտ չի գիտուկ։ Ջի ստիլ։ Ստմըտէ։
Աչքին ազուն թափել։
Դուռը դիր։ Աչքդ բաց։ Ականջիդ օղ ըրէ։ Ջուրը գնաց։

ԱՊՐՈՒՄՆԵՐ

Գրեց՝ ԱՌԱՔԵԼ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

1915ի գարունն էր։ Հազիւ եօթը, ութը տարեկան կայի, Արաբկիրի զօրանոցին առջև կը սպասէի, հօրս զինուորական կարաւանին մեկնումին օրն էր. պիտի մեկնէր ան, ա՛լ չի վերադառնալու պայմանաւ։

Գացողները զօրանոցէն դուրս ելան։ Կարգով շարուեցան։ Ինքնութիւննին ստուգեցին։ Մէկ կողմ կանգնած, կը դիտէի. հայրս զիս տեսաւ, շարքը ձգեց, ինծի մօտեցաւ։ Համբուրե՛ց... Վերջին համբոյրն էր, և՛ միակ ժառանգը հօրմէս որուն անկեղծութեան, սիրոյ ծրարն էր որ ինծի կը թողուր. այդ վայրկեանը սակայն, անկէ իվեր, մոռցուած երազի մը պէս կ'անցնի մանուկ օրերուս վերյիշումներուս պաստառին վրայէն։

Անկէ քանի մը ամիսներ ետք, տեղահանութեան հրամանի լուրը արագօրէն տարածուեցաւ քաղաքին մէջ։ Ես անգիտակ հետեւանքներուն մասին, ուրախութեամբ լսեցի, մանաւանդ կ'ըսէին թէ Մալաթիա պիտի տանէին, ուր, տարած էին նաև հայրս, հայրս պիտի գտնէի։ Ուրախութեան համար կար նաև ուրիշ դրդապատճառ մը, քաղաքներ ու գիւղեր պիտի տեսնէի, ձիով պիտի ճամբորդէի, մեր հայրենի երկրին մէջ, փոքրիկներուս ամենէն սիրելի ժամանցն էր ձի և էշ հեծնելը, ինչ որ մեզի պիտի տար տեղահանութիւնը...,

Կառավարութիւնը նախ կորոշէ Վարի Շուկայի թաղը և Ղազանճիլէրը տեղահան ընելու, մենք ալ մեկնեցանք առաջին կարաւանին հետ։ Երկու ձի վարձած էինք, երկու կողմը ՄԱՖԱյով, մէկ կողմը ես, միւս կողմն ալ կրտսեր եղբայրս Փիլիպոսը պիտի նստէր։ Միւս ձին ալ մայրս ու մեծ մայրս փոխն ի փոխ պիտի նստէին։

Կարաւանը հազիւ հասած էր Տիշաէրիկին բացը, մեր ետեւէն ձիաւորներ քառասմբակ հասնելով հաղորդեցին թագաւորական շնորհը որով կրնայինք տուն դառնալ։ Դարձանք հայրենի օճախ։ Անցան քանի մը շաբաթներ, օր մըն ալ ծանօթ մունետիկ Նուրիին ձայնը լսեցինք որ տեղահանութեան նոր հրամանագիրը կը հռչակէր։ Կարաւանը պիտի անցնէր Մալաթիա-Ուրֆա գծով։

Մենք ժողովարանին թաղը, հօրքոյրենցս, Փըլատ Օղլուենցը գացինք, անկէ ելլելու համար։ Այս անգամ էշ մը գնեցինք, և ջորի մը վարձեցինք։ Երբ մօրաքրոջս տան առջեւէն կ'անցնէինք, կը խոս-

տանար մեզ պահել, մայրս սակայն կեսուրը ցոյց տալով կը յայտնէ որ ծեր է, առանձին չեմ կրնար ձգել։ Այսպէս էին նախկին հարսերը, անոնք հարս և կեսուր հարազատներ էին։

Կարաւանին առաջին իջևանը Դայնաճիլէր կ՚ըլլայ, քառասուն թթենիներուն տակ։ Հոն կը բերուին նաև բանտարկեալներ ու իրար կը խառնեն, այս ձևով չահելու Հայերու վստահութիւնը որ փախուստի չի դիմեն։ Կարաւանը առաւօտուն ճամբայ կը հանեն, և այդ առաւօտէն կը սկսի նաև մեր չարչարանքը։ Ճամբայէն չեղած, մեզ կը բարձրացնեն լեռներ ու կ՚իջեցնեն ձորեր, միշտ նոյն կէտերուն շուրջ կը դարձնեն. եօթը օրէն կը հասնինք Ղուրու Չայ։ Գետը չոր չոր էր։ Արդէն միայն գարնան, ձիւնահալին այս գետը կը յորդի։ Հոն կ՚իջևանինք։ Ջուրի պակասը կը ստիպէ որ մեթրներով խոր՝ գետեզերքը փորուի, անկէ կարենալ ջուր առնելու։ Յաջորդ օր մեզ ճամբայ կը հանեն, երբ դաշտային շրջանէ մը կ՚անցնէինք, կարաւանը կեցուցին ու այր մարդիկը զատեցին, առանց վերջին ողջագուրումի թոյլտուութեամբ կը տանին ու կէս ժամ վերջ կը լսուին հրացանի ձայները։ Ամէն բան պարզ էր․․․։

Նոյն օր իջևաննիս ծառերու տակ, գետակի մը եզերքն էր, հանգստաւէտ վայր մը յոգնախոնջ ու տանջուած ժողովուրդին համար, սակայն, հակառակ ասոր սուգը կրկին իջաւ օրուայ մթութեան հետ ժողովուրդին գլխուն։ Այդ օր մեր ոստիկանները պիտի փոխարինուէին մալաթիացի ոստիկաններու, առանց պաշտօնի անցնելու իրիկունն իսկ կը ծրագրեն լաւ մը մեզ կողոպտել, թելադրելով ջորեպաններուն որ երթան խան ու անկէ ա՚լ չի գան։ Յաջորդ օր առտուան ի զուր սպասեցինք ջորիներուն․․․ խարազաններու հարուածներուն տակ ստիպուած ճամբայ ելանք։ Գոյքերէն մաս մը ջորեպանները տարած էին, մնացածն ալ կը թափինք ուր որ ենք, միայն անմիջական կարևորները՝ ջուրի աման և այլն առած ճամբայ կ՚ելլենք։ Մայրս ձեռքս բռնած, փոքր եղբայրս ալ շալկած, կը գալենք և մեզ կը հետևի մեծ մայրս, իր եօթանասուն տարիներու ծանր բեռով․․․։

Ճամբուն եզերքին նետած դիակներու մէջէն բաւական տեղ կը քալենք, ու կը հասնինք Գըրք-Կէօզ։ Թէև քառասուն կամուրջ բուուած է, սակայն հազիւ 10-15 հատ կային մէկ շարքի վրայ ուրկէ անցնելով իջևանեցանք հող։ Հազիւ իջևանած, ամէն ոք իր սիրելիի փնտռուքի կ՚ելլէ, մենք ալ մեծ մայրս կը փնտռենք, հայրենակից մը կը պատմէ, որ հազիւ կամուրջներուն սկզբնաւորութեան հասած, յոգնած, գետին կ՚իյնայ ու ա՚լ չի կանգնիր, կաթիլ մը ջո՜ւր, աղաղակելով կը մեռնի, մինչդեռ ջուրը կամուրջին ներքևէն կ՚անցնէր․․․ Ուզեցի մեծ մօրս քովը երթամ, բայց ոստիկաններ կամուր-

Ջի մուտքը գոցեր էին։ 1921ին երբ Մալաթիայէն Արաբկիր կը դառնամ, ճամբան, նոյն տեղէն անցնելու ատեն։ կը ծռիմ ու երկիւղածօրէն գետինը կը համբուրեմ մրմնջելով՝ համբոյրս թող ըլլայ պսակ քու անշիրիմ մարմինիդ ո՛վ մեծ մայր, իբրև նուէր թոռնիկներէդ մէկէն որը ծունկիդ վրայ մեծցուցիր։

Մենք Գըրգ-Կէօղ քանի մը օր մնալէն ետք, մեզի քշեցին Հայութեան սպանդանոցներէն Մալաթիոյ մօտ Ֆրնճլէր կոչուած վայրը ուր, երբ հասանք, գտանք որ հոն լեցուեր էին արդէն Մեծ Հայքի գաղթականները թշուառ վիճակի մէջ ու ծուարած քանի մը ծառերուն շուքերուն տակ. ատոր համար ալ կարելի էր զիրենք բախտաւոր կոչել։

Օր մը արտակարգ շարժում մը սկսաւ գաղթականներուն մէջ։ Գոմէշի կառքեր եկեր էին, փոքրիկները Մալաթիա որբանոց պիտի տանէին։ Մայրս մեզ համոզեց որ մենք ալ երթայինք, մանաւանդ որ, ինչպէս մայրս կուզէր ըսել, հայրերնիս հոն էր, ու իրեն քով պիտի երթայինք։ Հօրս հասակը այդ րոպէին աչքիս առջև արձանացաւ, անոր վերջին համբոյրին ջերմութիւնը զգացի այտերուս վրայ ու փոքրիկ սիրտս, նիհար կուրծքիս տակ աւելի արագ սկսաւ բաբախել։ Մօրմէս բաժնուելու մասին ալ չմտածեցի, ուրախ էի, և վստահ եմ որ այդ վայրկեաններուն կը պարտիմ կեանքս, որովհետև եթէ Ֆրընճլէր մնայի անկասկած մահը ուշ կամ կանուխ կեանքիս թելը պիտի կտրէր. ահա, թէ ինչո՞ւ համար ըլլալով ՀԱՄԲԼԵՆՑ տղայ, տարիներ ետք, հօրս յիշատակին ուզեցի կոչուիլ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ։ Առանց հայրս տեսնելու զօրաւոր փափաքին, եթէ յամենայն գաղթակայանին մէջ պիտի մեռնէի։

Մայրս կը տանի մեզ, զիս և Փիլիպոս եղբայրս, կառքին մէջ կը տեղաւորէ, վերջին անգամ կ'ողջագուրէ ու կը բաժնուի մեզմէ, շուտով ինք ալ գալու խոստումով։ Մենք շատ չը̀զգուեցանք որովհետև նախ ինքը շուտով արդէն մեզ պիտի միանար, իսկ մենք ալ քանի մը ժամէն թերևս հայրիկը պիտի տեսնէինք։ Անհամբեր կը սպասէինք կառքերուն շարժմանը։ Արաբկիր կառք չունէր, առաջին անգամն էր որ անիւներու վրայ կը բարձրանայինք և առաջին անգամն էր որ անիւներով ճամբայ պիտի կտրէինք։ Արդարև անոնց ճռճռոցը, գիշերուայ մթութեան մէջ որ կը տարածուէր ճամբուն երկայնքին, թէև ոչ դաշն, բայց փոքրիկներուս հաճելի էր։

Շատ գացինք թէ քիչ, այդ չեմ գիտեր, վերջապէս հասանք Մալաթիոյ կառավարական շէնքին առջև և մե՛զ անոր մօտ դաշտի մը մէջ իջեցուցին. երեխաներ բոլորս ալ, բոլորս ալ կարօտ էինք գուրգուրոտ խնամքի, մինչդեռ գրեթէ լքուած վիճակով կը մնայինք։ Զգացինք որ ՈՐԲ էինք։ Ասկէ ետք, մեզ կը տանին եկեղեցին բակը, հոն կը մնանք, Մալաթիան տակաւին տեղահան եղած չէ,

մեզ հաց կը բերեն։ Մէկ երկու օրէն մեզ ազատ կը ձգեն։ Ազգական ունեցողներ արդէն կ'երթան։ Ես ալ եղբօրս ձեռքէն բռնած հայրս կը փնտռեմ ու կը հասնինք Արար Օսմանի փաշլիքան ուր բազմաթիւ Արաբկիրցիներ կ'աշխատէին։ Մեր գլուխը կը հաւաքուին, ամէն ոք հարցում մը կը հարցնէ, մէկը կը փնտռէ ու երբ մենք ալ մեր հայրը կը հարցնենք, իրարու երես կը նային ու կը յայտնեն որ ան քաղաքէն դուրս ճամբայ շինելու տարեր են... Այս բացատրութեան իմաստին այն ատեն չի կրցի թափանցել որ ըսել էր հայրս մեռցուցեր էին։

Երբ Մալաթիոյ հայութիւնն ալ տեղահան ըրին, մեզի հաւաքեցին երկու մեծ տուներու մէջ։ Որբանոցին մէջ թէև մայրիկներ ունէինք, բայց ուտելիք երբեք, եթէ դրամ ունիս լաւ, ապա թէ ոչ պէտք էր մուրայինք... Մինչև ձմեռ մնացինք։ Ընտելացած էի կեանքիս պայմաններուն հետ, ցորեկը կը մուրայի Թրքական թաղերը, չուկայ չէինք կրնար երթալ ուր պահակներ կ'արգիլէին, բերածս եղբօրս հետ կ'ուտէինք։ Անօթութիւնն ու անմաքրութիւնը հիւանդութիւններու դուռ բացին։ Ամէն առտու կառք մը կուգար, հիւանդ կամ մեռեալ հաւասարապէս կ'առնէր ու կը տանէր հասարակաց խոշոր փոսը կը լեցնէր։ Իրիկուն մըն ալ եկայ որ եղբայրս ալ տարեր էին, որովհետև քիչ մը անհանգիստ էր։ Լացս ու կոծս անարժէք էր, մանաւանդ որ ես ալ անհանգիստ էի, բայց կառքին մէջ դրուելէն կը սարսափէի... Շատ չանցած կառավարութիւնը որբանոցին «մնացորդաց»ը կը տարտղնէ քաղաքին Թուրքերուն տուները կամ գիւղերը զանոնք ձուլելու նպատակով։ Ես կը վիճակուիմ ծառայելու աչաղուրկ մարդու մը քով։ Տուն մը կը տանին, կը մաքրեն վրաս, կը հագուն ու ձմեռնային գործս կը ցուցնեն որ էր ախոռը կովերուն տակերը մաքրել։ Գարնան երբ դուրսի աշխատանքները կը սկսին, զիս ալ չուկայ կը տանին Նախ ու կը ծանօթացնեն քանի մը խանութպաններու որ երբ տան ապսպրանքներու համար դայի, տային։ Նման առաքելութեամբ մը երբ անգամ մը չուկայ եկած էի, ճամբան երկու հայրենակից տիկիններու հանդիպեցայ։ Զիս ճանչցան, հետս հայերէն խօսեցան ու ես հակառակ հասկնալուս, կրցայ միայն Թուրքերէնով պատասխանել։ Յայտնեցին որ մօրաքոյրս Արաբկիր էր և Արար Օսմանին միջոցով Կիւտճիկեան Գրիգորին անունով զիս փնտռեր էր. պէտք էր անմիջապէս զինք տեսնել։ Չուզեցի անմիջապէս փախիլ, ապերախտութիւն էր այդ այն խնամքին համար զոր կը վայելէի Թուրքին մօտ, ուստի երբ տուն դարձայ, պատմեցի, համոզեցին որ չհեռանամ, կրնան զիս սպաննել, մտիկ չըրի, նոյն օրը հագուստս լուացեր էին, թաց թաց հագուեցայ ու գործարանին ճամբայ ինկայ։ Մեծ դժուարութիւնով գտայ գործարանը և Կիւտճիկեան

Գրիգորը։ Երկար հարց ու փորձով, Թուրքերէն լեզուով, ստուգեց որ փնտռուածը ես էի։ Քանի մը շաբաթ ետք, Արղաւունցի գիւղացիի մը հետ գիս Արաբկիր կը ղրկէ։ Երբ քաղաք կը հասնիմ, նախ կը կասկածիմ որ ամէն բան մոռցեր եմ, ճամբայ ու տուն, բայց այդպէս չէր, չէի մոռցեր, ուղղակի կը քալեմ ու կը հասնիմ Թողլուենց Թաղը, կը մտնեմ մօրաքրոջս տունը, կը զարնեմ ջախջախը, կը տեսնեն որ ես եմ, իրար անցում, դիրկընդխառնում, լաց ու ուրախութիւն։ Կը պատմեմ տարագրութիւններս, արցունքը թաշկինակներ կը թրջէ... Մօրաքրոջս խնամքով կը գտնեմ, գոնէ ժամանակ մը, մայրական կորսուած գուրգուրանք, մայրական՝ յիշատակ դարձած սէրը որուն այնքան կարօտը կը քաշէի. կեանքը անգամ մըն ալ անուշցաւ աչքիս՝ մօրաքրոջս յարկին տակ...։

Հայկապ

ՆՕԹԵՐ

Ժամանակին Արաբկիր պարզ միւտիւրլիք էր։ Կառավարութիւնը իրեն յատուկ շէնք չունէր։ Կառավարատունը ամէն տարի տեղ մը կը վարձէր։ Այդ շրջանին Մայր Ժամն ալ փայտէ կոչնակ մը ունէր, յետոյ երկաթ-տախտակ — կոչնակ կախեցին ու սկսան մուրճով զարնել։ Տաճիկները ասոր աղմուկին հակառակեցան։ Այդ ատեններուն ազգին ներկայացուցիչն էր Միրաչենց Պաղտասար էֆէնտին որը միւտիւրին երթալով անոր ուշադրութեան կը յանձնէ այս պարագան ու միևնոյն ատեն կ՚աշխատի Պոլսէն կոչնակ կախելու արտօնութիւն ձեռք անցնելու։ Հրամանը կուգայ։ Կոչնակը կը կախուի։ Այս հեղ ալ ամէն անգամ որ եկեղեցիին կոչնակին ձայնը կ՚ելլէ, Թուրքերը, մանաւանդ եկեղեցիին մօտիկները, տաշտերը ասնիք հանած իրենք ալ կ՚աղմկեն։ Պաղտասար էֆէնտի կը ներկայանայ միւտիւրին.

— Նասըլ էֆէնտիմ, չանդըն սէսի տույուեօրսը՞ն.— Միւտիրը կը պատասխանէ.

— Հէր էվ քիլիսէ օլտը։

— Ղօմա էֆէնտիմ — կ՚ըլլայ հայուն պատասխանը ու միւտիւրը ատկէ ետք կ՚արգիլէ տաճիկներուն անտեղի ազեղ արարքը։

ՍՈՒՐԲ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ST. NERSES SHNORHALI
LIBRARY
ARMENIAN PRELACY

ԵՂԵՌՆԻ ԶՈՀԵՐԷՆ

Օր մը անկասկած պիտի գրուի Մեծ Եղեռնի պատմութիւնը իր մանրամասնութիւնով և այդ գաւառէ գաւառ, քաղաքէ քաղաք հասնելով մինչև հեռաւոր գիւղերը հայ շինականին։ ՈՍԿԵԳԵՏԱԿին նըպատակներուն գլխաւորն է նիւթ հաւաքել այդ ուղղութեամբ, լուսանկարներ և կենսագրականներ հրատարակել դիւրացնելու համար պրպտողներու գործը։

Մեր քաղաքին առաջին զոհերէն ահա կը ներկայացնենք երիտասարդ, խոստմնալից բժիշկ ՅԱԿՈԲ Թ. ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ սիրուած ու յարգուած քաղաքին բոլոր բնակիչներէն անխտրաբար. թէ՛ հայէն և թէ՛ Թուրքէն։ Սիրուած իր բնաւորութեան ու բժիշկի յատուկ իր զոհաբերութեան բարձր ոգիին համար որ իր կոչումին անհրաժեշտ պահանջքն է։ Հակառակ ասոր, Թուրքերուն այնքան պիտանի այդ երիտասարդը, առաջին զոհերէն կ'ըլլայ Թուրք վայրագութեան։

Բժշ. ՅԱԿՈԲ Թ. ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ

Բժ. Աբրահամեան ծնած է 1885ին Պրուսայի կուսակալութեան Բէօթանիա քաղաքը։ Նախնական ու երկրորդական ուսումը ստացած է տեղւոյն Ս. Էջմիածին ազգային վարժարանին մէջ և 1901ին շըրջանաւարտ եղած։ Մի քանի տարի ևս Էսկի Շէհիր Ֆրէրներու դըպրոցը յաճախելէ ետք, կ'անցնի Պոլիս, կը մտնէ պետական բժշկական համալսարանը և յաջողութեամբ իր վկայականը կը ստանայ 1913ին։ Նոյն տարին Թաղապետական բժիշկի պաշտօնով Արաբկիր կուգայ՝ Արաբկիր էր երբ պատերազմը կը ծագի ու զինքն ալ շղթայակապ կը տանին անանուն սպանդանոց...։

ԽՄԲ.

Ի՛ՆՉՊԷՍ ԱՊՐԵՑԱՆՔ

Գրեց՝ Ս. ԲԱԽՏԻԿԵԱՆ

Այս օր երբ հարկադրուած կ'ըլլամ, Արաբկիրի մասին, ես ալ իմ յուշերէս բան մը գրի առնելու, աչքէ կ'անցնեմ իմ անտիպ ՈՐԲ-ՈՐԲԱՆՈՑ յուշագրութիւնս և անկէ կը փրցնեմ էջ մը միայն այն տառապալից կեանքէն որ կեանքիս առաջին օրերուն ապրեցայ։

... Մայրս, Տէրպէտէրենց թաղը, Մալումենց տունը գտնուած ատեննիս, մեր չէկ կովը ծախելէն ետքը, աւելի ապահով թաքստոց մը փնտռեց։ Առաւօտ մը, Թուրք կիներու յատուկ ԻԶԱՐ հագած մեկնեցաւ ու երեկոյեան դէմ վերադարձաւ։ Գտած էր։ Ժամուն թաղը, Ալթը Պարմաղենց տան կից, Արսլաննենց տան վարի յարկը, Ջրհորը մէջը, ճամբէ դուրս, աչքէ հեռու։

Մեր նոր թաքստոցին մէջ տեղաւորուելէն քանի մը օր ետք, երբ դրան առջեւ ելայ, դիտեցի առջեւս տարածուող պարտէզը, անկէ ալ Ժամուն կամուրջը, Ջուրին պէնտը, Ջրաղացքը, Տէրպէտէրենց, դէպի մեր տունը տանող ճամբան, այդ ամէնը ինծի շատ գեղեցիկ ու անուշիս եկան, խաղաղ երազէ մ'արթնցող փոքրիկի մը նման որ տակաւին երազն ու իրական կեանքը իրարմէ զանազանելու կարողութիւնը չունի, այդ սրտիս այնքան մօտ վայրերը յիշողութեանս բերին հայրս որուն հետ օր մը ես այս տեղերը եկեր էի, այո՛ բաւական յստակ կերպով յիշեցի որ հայր ու որդի ջաղացք եկեր էինք, և եկեր ու նստեր էինք այս պարտէզին կանանչ խոտերուն վրայ, պտղալից ծառերուն տակ ու տան տիրուհին ինծի նուշօք պաստեխ տուեր էր։ Այս ամէնը մանրամասնութիւնով մօրս պատմեցի։ Մայրս կինը ճանչցաւ։ Այդ տան տնեցիները մեզի ազգական են եղեր։

Զգացի որ իմ անմեղ, մանկունակ պատմութիւնը մօրս վրայ լաւ չազդեց, անոր հոգին փոթորկած էր ու սիրտը խռոված, տեսայ որ անոր խաժ աչքերը արցունքով լեցուեցան, ու իր գեղեցիկ դէմքը որ նիհարնալ սկսեր էր արցունքով թրջեցաւ։ Դէմքը մէկ կողմ դարձուց, փէշին ծայրերով աչքերը սրբեց, իր արցունքը ինծմէ պահելու, զիս ալ չի յուզելու համար։

Մենք այդ տան մէջ բաւական ատեն մնացինք։ Հոդ կորսնցուցինք Սաթենիկ քոյրս, հազիւ վեց ամսուայ կար ու չկար։ Անոր մահը բոլորս ալ տխրեցուց։ Հաւանաբար ուրիշներ պիտի ըսէին ազատեցաւ երեխան և ազատեցան նաև տէրերը որոնց համար, մանաւանդ թաքստոցներուն մէջ, մատղաշ երեխայի մը լացը մատնուե-

Պատկերը կը ներկայացնէ ժամուն կամուրջը եւ Տէրպէտէրպ տանող ճամբան։ Նկարը առնուած է 1906ին, երբ Մայր ժամը կը նորոգուէր։ Դպրոցականներ գետէն քար կը կրեն շինութեան համար։ Պատկերին խորը կ'երեւի ուսուցիչներէն Պ. Մատթէոս Մաթիկեան։

լու ամենէն գիւղին միջոցն էր։ Այսուամենայնիւ մենք բոլորս ալ լացինք... Մայրս զինք ամենէն լաւ հագուստներուն մէջ հագուեցուց, երեսը մետաքսէ քօղ մը (պիրիկ) ձգեց, մեծ մայրս երեխան իր բազուկներուն մէջ առաւ, մայրս իմ ձեռքս բռնեց ու ննջեցեալին ԹԱՓՕՐԸ կազմեցինք — ճամբայ ելանք դէպի գերեզմանատուն։ Անցանք աղջկանց վարժարանին առջեւէն, անցանք աջին ու ձախին ինկած մեռելներու, կիսամեռներու, անօթի ու ծարաւ նուաղողներու քովէն որոնք հազիւ կը շնչէին, անշնչելի, ճենճոտած օդը։

Առաջնորդարանին դէմի, գերեզմանատան պատին շարունակութիւնը եղող ճամբերուն առջեւ, ու գերեզմանատան մուտքին կանգնող մամուխի ծառին ներքեւ, ամէն տարիքէ ու սեռէ բաղկացած, դիակներ իրարու վրայ, քով քովի, անկանոն կերպով ինկած էին։ Իսկ ժամուն աղբիւրին չո՜ւրջ... անորոշ էր թէ ո՞րն էր մեռեալը, որն էր ողջը։ Պուտ մը ջուրի ի խնդիր հոն սողալով հասնող հիւանդները, մահամերձները, իրենց նուաղկոտ ձայնով լոկ ջո՜ւր, ջո՜ւր կ'աղերսէին։ Մթնոլորտը ամբողջ ճենճոտ էր, ու օդին, մթնոլորտին մէջ կարծէք խուլ, մեռելային, անդրշիրիմեան ձայն մը կար, հրանդիւն մը հոգեվարքի... Անցանք ճաղ դռնէն ներս, դիա՜կ ու դիակ. չորս դին մահն էր բռներ, մահուան անողոք թագաւորութիւնը կը տիրէր, ու մեր գիւղին մէջ ՄԱՀՆ էր պառկեր։ Մեծ մայրս, աւանդապահ այդ ութսունամեայ հանին, ուզեց որ փոքրիկը մեր գերդաստանին ննջեցեալներուն քով թաղէ։ Մինչեւ մեր գերդաստանին ԹԱՂը երթալու համար սակայն՝ բաւական տեղ պիտի քալէինք մեռելներու, աղտոտութեան, նեխած դիակներու մէջէն։ Մայրս, կարծէք շշմած այդ տեսարանէն չէր ուզեր երկար մնալ հոն ու հաշտուած ա՛լ անթաղ մեռելներ ունենալու գաղափարին հետ։ Պզտիկը մեծ մօրս գրկէն առաւ, անգամ մըն ալ կրծքին սեղմեց. մօտեցաւ՝ գերեզմանատան աջ անկիւնը կանգնող թթենիին, անոր ներքեւ գտնուող հսկայ շիրմաքարին եւ անոր մէկ քովը, կամացուկ մը ծռեցաւ ու պզտիկը պառկեցուց, այնքան զգուշութեամբ կատարեց այս գործողութիւնը որ երեխան չարթննար ու չարունակէր զրկանքն ու թշուառութիւնը այս մահ բուրող մահալի աշխարհին...

Հարս ու կեսուր լացի՞ն արդեօք թէ չէ, չեմ յիշեր. միայն թէ վերջին անգամ ես քրոջս նայեցայ, այն քրոջս որ երբ ծնաւ չէի սիրեր զինք, կը նախանձէի, թշնամի էի իրեն, կը զգուշացնէին պզտիկը ինձմէ։ Սակայն յետոյ, սկսայ զինքը սիրել, եւ սկսայ սիրել այնպիսի ժամանակ մը երբ արդէն կեանքը իր հունէն ելած էր, կեանքը իսկական խաչելութիւն մը դարձած էր։ Ան, այդ օր, մահուան գիրկը, ինծի աւելի գեղեցիկ երեւցաւ ու աւելի սիրելի։ Նայեցայ իրեն, նայեցայ բալիկ՝ թափանցիկ քօղին տակ ծածկուած իր

պզտիկ ու կլորիկ դէմքին, մահը կարծէք իր գալկահար դէմքին վրայ ժպիտ մը դրոշմած էր... Մայրս մէկ ձեռքով քիթն ու բերանը բռնած, միւսով ալ ձեռքէս զիս դուրս կը քաշէր անթաղ մեռելներու մէջէն, իսկ ես, գլուխս ետ դարձուցած քրոջս կը նայէի, այն քրոջս որ երբ ծնաւ չի սիրեցի, իսկ հիմա՛, երբ ոտքերս գերեզմանատունէն դուրս կը նետէի ու ա՛լ զինք չպիտի տեսնայի...։

Քրոջս մահէն ետք, երկար չի մնացինք մեր այդ թաքստոցին մէջ։ Երկար չի մնացինք ոչ թէ անոր համար որ կորուստ ունեցանք եւ անոր մահը մեզ կը տառապեցնէր, այլ ինչպէս կ'երեւի մայրս նոր լուր առած էր այդ թաղերը դարձեալ գաղթի պիտի ենթարկուէին, ուստի օր մըն ալ մեծ մայրս, Ծաղիկ ու Սանդուխտ քոյրերս եւ ինք, մաս մը գոյքեր առնելով գացին։ Ես ու հարս Փեփրոնը մնացինք ու սպասեցինք։ Մայրս շուտ վերադարձաւ։ Մնացած գոյքերը ինքն ու Փեփրոնը չալկեցին, իմ ալ ձեռքէս բռնեցին ու ճամբայ ինկանք Մայր վարժարանի առջեւէն։

Առաջին անգամն էր որ ատկէ կ'անցնէի։ Չեմ յիշեր թէ ատկէ առաջ ՍԱԼԹԱՆԱԹ ՂԱՊՈՒՍԻԷն անցած ըլլամ, նոյնիսկ Մաթիկանց տունը ապաստանելու գացած ատենիս արդե՞ք այդ տեղէն անցեր էինք, չեմ յիշեր։ Ամենայն դէպս եթէ անցած ալ եղած ըլլայի, այն ատեն, կ'երեւի թէ իմ պզտիկ տղու ուշադրութիւնս գրաւելու համար արտակարգ բան մ'եղած ըլլալու չէր, իսկ հիմա՛, ինչ որ տեսած էի քրոջս թաղման օրը անոր քով ոչինչ էր։ Դպրոցին պատին երկայնքին, դպրոցին ներքեւի մարագին ներսն ու դուրսը, դպրոցին գլխաւոր մուտքին վրան, առջեւն ու ներսը, դիակներու շեղջակոյտ մըն էր, բլուր մը, երեխաներու դիակներ իրարու վրայ դիզուած, կ'ըսէին թէ որբանոց է ներսը, այո՛, թուրքերը որբանոց բացեր էին համաճարակի գերանդիին զոհ տալու ցեղին փոքրիկները։

Գերեզմանատան պատը փլեր էին ու անկէ գերեզմանատուն՝ կը լեցնէին այդ կմախք դիակները, չեմ գիտեր թէ կը թաղէի՞ն թէ այնպէս կը նետէին։ Ճամբան, դիակներով լաւ մը գոցուեր էր, մայրս չուզեց որ ես քալեմ, անոնց դպիմ, վախնամ, կամ աւելի ճիշդ հիւանդութիւն մ'առնեմ, բան մը որմէ մայրս կը սոսկար։ Ուստի զիս ուսին վրայ առաւ։ Մօրս ուսերուն վրայէն աւելի լաւ դիտեցի, ճամբուն երկու կողմէն անգին ապրող, իշխող, ԿԵՆԴԱՆԻ ՄԱՀԸ, իր հզօր, անգութ գերանդիով որ անդադար կը հնձէ՜ր, կը հնձէր...

Մայրս արագ քայլերով կ'անցնէր մահուան ձորէն։ Փեփրոնը անոր կը հետեւէր քիթը բռնած։ Երբ Տաչճոնց տան առջեւ հասանք, ու Մաթիկանց տան տակէն հեռացանք, մայրս զիս ուսէն վար առաւ, քայլերը արագացուց զիս ետեւէն քաշելով։

Քաղաքին մէջ ինծի բոլորովին անծանօթ տեղերէ անցանք, անցանք մեծ շուկայէն, ու մտանք կաթոլիկներուն եկեղեցիին թաղը։ Մեծ, հսկայ տան մը քովէն անցնող ճամբուն ներքեւի տունը մտանք։ Մեծ մայրս ու քոյրերս անձկութիւնով մեզի կը սպասէին։

Դարձեալ իրարու միացանք։

Պէյրութ

ՄԵՌԱԾ ԳԻՒՂԻՍ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Գրեց՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՉՊՈՒՔՃԵԱՆ

Գիւղի զաւակ եմ։ Դպրոցի երես շատ քիչ տեսած։ Սակայն այսօր, երբ Արաբկիրի և Շրջ. Հայրենակցական Միութիւնը, կը ձեռնարկէ հրատարակութեանը տարեգրքի մը որ նուիրուած է մեր գաւառակին, իմ ալ թօթով լեզուիս կապերը կը քակէ, զգացումներս կ'արթնցնէ, ուժ կ'առնեմ ներաշխարհէս ու կը ջանամ վերապրեցընելու մեռնող գիւղս որ զոհ գնաց Մեծ Եղեռնին։

Ծնած եմ Արաբկիրի զուտ հայաբնակ Ծաք գիւղին մէջ 1910ին։ Հազիւ մանկութեան հինգ առաջին տարիներս բոլորած էի, հայրենի գիւղին, հայրենի երդիքին տակ երբ աշխարհաւեր պատերազմը եկաւ հիմնայատակ ընելու այդ ամէնը։ Առաջին առիթով հայրս տարին Թրքական բանակին որպէս պարէն փոխադրող։ Գնաց հայրս. ա՛լ չի վերադարձաւ։ Փոքր եղբայրս ու ես մնացինք որբ ու ծուարած մօրս փէշերուն տակ, որը կրած զօրաւոր հարուածէն փոխանակ յուսալքուելու, ինչպէս բոլոր հայ մայրերը, ինքն ա՛լ զօտեպնդուած, վճռեց իր զոյգ մը հոգեհատորներուն ամէն գնով ապրեցնել որպէս յիշատակներն ու ժառանգորդները իր ամուսնոյն։ Ան յաջողեցաւ իր նպատակին մէջ։

Տեղահանութեան լուրը, 1915ին, չշմեցուց ժողովուրդը, մանաւանդ երբ կը լսէր որ կարաւան առ կարաւան Կարնոյ կողմերէն, ու մեր մօտ Ակնէն գաղթականներ կուգային ու Շեփիկի առջեւէն կ'անցնէին։ Այդ օրերուն, գիշեր մը, լաւ կը յիշեմ, աքաղաղները երբեք չդադրեցան կանչելէ ու շուները հաչելէ։ Այս լաւ նշան չէր. ծերերուն մօտ մոմոտուքը ծայր առած էր։ Արդարեւ, առաւօտուն, արեւծագին գիւղին նոր բացուող դռներէն ներս տխուր լուրը տարածուեցաւ թէ այսօր պիտի գաղթէք։ Նոյն առեն մեր դուռը թխկրցուցին։ Մայրս շուարած նախ դրան մօտեցաւ, ապա վայրկեան մը կանգ առաւ, կը մտածէր սուվարիններու մասին, արդեօք անո՞նք են եկեր մեզ տանելու։ Դրան թխկրտուքը կրկին լսուեցաւ ու հետը մեծ մօրս Մարգարիտ Տէրտէրեանին, ծանօթ Ջէտօ Պաճի անունով, ձայնը։ Մայրս դուռը բացաւ։ Մեծ մայրս եկած էր, մեզ իր քով տանելու՝ Շէփիկ։

Առանց ժամանակ կորսնցնելու, զարմ ու զարմիկներուս, մեծերու ու հարսիկներուն հետ կ'ողջագուրուիմ, բոլորս ալ կ'ողջագուրուէինք, նախազգալով կարծէք այս բաժանումի ահաւորութիւնը...

Անշուշտ չէինք գիտեր, թէ Մայիսի այդ գեղեցիկ ամսուն սկիզբին, մեր գեղեցիկ գիւղին կանանչ օրերուն, վառ արեւուն տեղի ունեցած յուզումնալից այդ բաժանումը չատերուս համար յաւիտենական պիտի ըլլար։

Շէփիկ գիւղը, նախ քան պատերազմը, զուտ հայաբնակ գիւղ մըն էր Արաբկիր-Ակն ճամբուն վրայ։ Ան ունէր մօտ 100 տուն մօտաւորապէս 400 հոգիով, հաւանական բաժանումով՝ 75 այր մարդ, 150 կին, մնացածն ալ երկսեռ փոքրիկներ։ Ասկէ զատ բաւական թուով այր մարդիկ ալ կային զուրպէթի մէջ, Հիւսիսային Ամերիկա։ Մեր գիւղին մէջ կաթոլիկութիւնը բնաւ մուտք գործած չէ, իսկ բողոքականները հազիւ 10 տուն կը հաշուուէր։ Գիւղը ունէր եկեղեցի, ժողովարան ու դպրոց մը յիսունէ աւելի երկսեռ աշակերտութիւնով։ Դպրոցին ուսուցիչն էր Ակնցի Գաոնիկ վարժապետը, իսկ պատերազմի նախօրեակին ուսուցիչն էր Անջրդիի ծանօթ Ուզունեաններուն աղան՝ Յովսէփ Ուզունեանը։ Գիւղին վերջին քահանան եղած է Տէր Պաղտասար քհնյ. Պարտասաթեան որ 1912ին կը մեկնի Հարաւային Ամերիկա։ Անկէ ետք հոգեւոր պէտքերու համար գիւղ կուգար քաղաքին Տէր Կորիւն քահանան։

Մեր գիւղին մէջ երեւելի անձնաւորութիւններ կը համարուէին Մելքոն Մելքոնեան, Կիրակոս Մինասեան, Սեդրակ Մելքոնեան, Յովհաննէս Մելքոնեան, Գասպար Պաղտասարեան, Մարտ Աղբար Մըրդեսեան, Փիլ Աղբար Այրասեան, Մամաս Աղա և ուրիշներ։ Գիւղի մուխթարն էր Մկրտիչ Օհանեան, իսկ Սարգիս Աղա Օհանեանն ալ գզիրն էր։ Շէփիկ զուրկ եղած չէ նաև մտաւորականներէ. հոս յիշատակեմ բժիշկ Միքայէլ Մելքոնեան՝ Ատիս Աբաբա, նաև իր զարմուհին բժշկուհի Նիլիզ Մելքոնեան՝ Հիւսիսային Ամերիկա, և Սեդրակ Զաւէն (Զախմըչեանց տղայ) որ է երաժիշտ, ուսուցիչ, այժմ տնօրէն Պէյրութի կարեւոր դպրոցներէն մէկուն։

Շէփիկցիք նիւթական և հողային տեսակէտով բաւական լաւ վիճակ ունէին։ Ժողովուրդը առողջ էր ու կայտառ, իր մէջ չի պակսիր ազգային ոգին. ան 1895ի ջարդին փորձեց դիմադրութիւնով գիւղը պաշտպանել, իր ճիգը բաւական սուղի կը նստի թշնամիին ու գիւղին աւերումն ալ օրերով կ՚ուշանայ։

Շէփիկը կը գտնուի զառիթափի մը վրայ, ան շրջապատուած է Կիւնէի, Ղարա Փուզար, Կէտուկ և Խսկի Բէօյ անուններով իրարմէ բարձր լեռներով։ Գիւղին մէջ և անմիջական շուրջը, կան մեծ ու փոքր բազմաթիւ պարտէզներ պտղատու և անպտուղ ծառերու որոնք գիւղին ընդհանուր պատկերը՝ հեռուէն դիտողին կանանչ պաստառ մը կը վերածէին։

Շէփիկցուն կեանքը տարուայ եղանակներուն հետ կը փոխուէր։ Ձիւնահալէն քիչ ետք, երբ գիւղին մէջ ու չուրջի բազմահարիւր ուչենիները ճերմակ քօղ կը հագնէին, երբ բիւր բիւր ծաղիկներ իրենց գգլխիչ բոյրը կ՚արձակէին, այն ժամանակ գիւղացիին եզն ու խոփն ալ դաշտ կ՚իջնային, այն ժամանակ գիւղը ամբողջ դաշտ ու պարտէզ կ՚ըլլէր։ Այս կեանքը մինչև ամառ, մինչև աշուն, անընդհատ աշխատանք, ամպարել պարէն մարդու և անասունի համար, որ հանգիստ սրտով ձմեռ մտնէր ու ձմրան ալ պայքարէր ձիւնին ու բուքին հետ — տանիք քերել ու լողել, տունէ տուն ճամբայ բանալ ու Հէննի լոյսով գիշեր առեն այցելել՝ Փիլ Աղբարին, Ծուհար Խալային, Մզտեսուն, Աննա պաճիին նստիլ ելթայ։

Շէփիկ Արաբկիրէն հիւսիս արևելք 10 քլմ. հեռու է։ Քաղաքէն գիւղ չորս կոյաններ կան Թէքքէ, Կէս Քար, Անկոյին Ջայ և Կէտուկ։ Գիւղին հողային սահմաններն են՝ Վերի Ջայ, Աներ Ծակ, Ուզզուլլիկան Քարտիլըգը, Կենաչինկան, Թիրվէնտիկան, Մելքոնաղային Ջայերը, Եղկեանին, Պտերտուկը, Աւիկան Պիւքը, Ղըղըլ-Թարլան, մինչև Թէփէին տակը։ Անկոյէն արևելք, Ղազուայ որ ծանօթ ուխտատեղի մըն էր, չրջակայ գիւղացիները հայ թէ թիւրք, կամ անկէ անցնողներ Ղազուայի ջուրին ակին վերևի մորմենիին վրայ իրենց հագուստէն կտոր մը կը կապէին հիւանդութիւններէ զերծ մնալու կամ բուժուելու մտօք։ Ղազուայէն վերը Արաբկիր, Ծագ ու Անջրդի գացող ճամբուն ձախ կողմը, Կապանի Քարին ճիշդ տակը, ժայռին վրայ բաւականէն բարձր փոս մը կար, առկէ անցնողներ նպատակի մը համար քար մը կը նետէին, եթէ քարը մնար հոն, նպատակնին պիտի իրականանար։ Շարունակելով սահմանագիծը՝ Կապանի Քարէն՝ ուր երբեմն եղնիկ կ՚որսային, կ՚անցնինք Քէօր Աղբիւր, Ղուզ Կէչէն, Օվային ճամբան, Սալ Աղբիւր, Ջաթալ Ղայան, Միատունը, Ղարա Փունար, Ղօրուները, Ոագիկ, Արջուն Մուղարան, Կիւնէին, Խանի Եազին, Էսքի Քէօյ, Կէտուկը անկէ ալ Անկոյին կամուրջը։

Այս սահմանումը որ եռ տուփ չրջագծով մը, իր մէջ կը պարունակէ մօտ 10 քլմ. քառակուսի տարածութիւն մը որ ժամանակին ամբողջութեամբ Հայերուն եղած է, բայց Թուրքերը հետագային գներ կամ գրաւեր են անոնցմէ մաս մը։

Շէփիկյայ մօտիկ լեռները, որոնց մէջ ամենէն բարձրն է Կիւնէին և որուն մէջ կան հսկայ քարայրներ, իրենց մէջ կը պահեն արջեր ու գայլերու վոհմակներ, այդ լեռներուն մէջ պակաս չեն նաև նապաստակ, եղնիկ, կաքաւ ու այլազան հաւազգիներ։

1915ին, երբ տեղահանութեան չչուկները արդէն իրականութիւն դարձած էին, ամէն օր գիւղին այր մարդիկը մուխթարին ու գզիրին

տուները կը հաւաքուէին ու վայրկեանէ վայրկեան Արաբկիրէն լուրի կը սպասէին, մանաւանդ ապստամբական խնդիրներու մասին։ Լուր չկար։ Մինչ այդ զարդեղէն ու զէնք, պարտէզներու կամ տան մարագներուն մէջ կը պահուէին։

Այդ օրերուն, կէս օրի մը, Կէտուկէն նշմարուեցան բազմաթիւ սուվարիներ ու սարսափը տիրեց գիւղին մէջ։ Փոքրերու լաց ու կոծ, ծերերու աղօթք և ուրիշներու փախելու փորձերը՝ դէպի քարայրները, ամբողջ գիւղը ողբալի տեսարանի մը վերածեցին։

Սուվարիները հասան։ Իջան Պարխունկալը, Խալիլ էֆէնտի սուվարիներու մեծը, մուխթարը կ'ուզէ։ Կուգայ։ Անկէ կը պահանջէ զէնքերը որ չ'աքսորուին և կը հրահանգէ գիւղէն չի հեռանան։ Գիւղացիները տունէ տուն շրջելով տասը կտոր զէնք բերելով յանձնեցին։ Սուվարիները եղածով չգոհացան, հաւաքուածները իրենցմէ մէկուն հետ Արաբկիր ղրկեցին, իսկ իրենք մնացին։ Նոյն գիշեր նոր ուժեր կը հասնին ու գիւղը կը պաշարեն։

Խալիլ անձամբ տուները այցելելով, կահ կարասի դուրս թափելով, խիստ փնտռտուքի ձեռնարկեց ու խոհանոցի դանակներն անգամ հաւաքեց։ Խալիլ երբ զէնք չի գտաւ, իր զայրոյթը գիւղին կիներուն վրայ թափեց։ Կանչեց զանոնք ու անխնայօրէն ծեծել տուաւ։ Անոնք օրերով անշարժ մնացին իրենց ստացած հարուածներուն պատճառած ճմլումներէն։

Սուվարիները վերադարձան։ Ութը օր ետք կրկին եկան։ Եկան ու այս անգամ զինուորական, փախստականներ փնտռեցին՝ Նշան Զուրնաճեան, Պօղոս, Լուսիկեան Գրիգոր, Պալաեան Յովսէփ եւն.։ Խալիլ կը սպառնար կրկին ՖԱԼԱՂԱյի քաշել եթէ անոնց տեղերը չի մատնանշէին։ Անոնցմէ միայն Ղըմճիկեան Գրիգորը և Նշան Զուրնաճեանը կային անոնք լեռներն էին, սակայն ո՞վ պիտի մատնէր։ Գիւղացին մատնիչութիւն կարող չէր ընել։ Խալիլ հարսն ու աղջիկ ծեծի ենթարկեց, պաղ ջուր թափեց անոնց ոտքերուն վրայ ու հարուածները շարունակեց. ո՛չ մէկ մատնութիւն։ Սակայն տղաքը, որոնք երբ լսեցին տեղի ունեցող դժոխային արարքները, անձնատուր եղան։

Մեր գիւղին տեղահանութիւնն ա՛լ մօտ էր։ Արդէն Կարնէն, Թերճանէն, Մամախաթունէն, Պայպուրթէն, Երզնկայէն ու Ակնէն։ Հայութիւնը՝ բազմահազար, կ'ուգայ ու կ'անցնի, գիւղին ներքեւէն անցնող ՍՕՍԱՅ ԵՕԼՈՒԷՆ։ Շէփիկը անոնց համար կայան մըն էր՝ վարի աղբիւրին մօտ։ Գիւղի փոքրիկները այս յողնաբեկ, արեւատակ խանձած հայորդիներուն կը բաշխէին տաստ թան, ուտելիք։

Այդ ատեն Տէրտէրենց Թորոս աղբարը կով մը մորթեց, միսը բաշխեց, բաշխեց նաև մորթը որ տրեխ չինեն։

Յուլիսի ամսուն, օր մըն ալ, սուվարիներ եկան ու գիւղին այր մարդիկը Եղնիկան Թուլթին տակը հաւաքեցին։ Ձեռքերնին կապեցին, քաղաք բանտ տարին։ Ամբողջ շաբաթ մը ծեծ ու տաժանակիր աշխատանքի կ՚ենթարկուէին ու ազատ կ՚արձակուէին։ Երբ գիւղ եկան, անոնք անճանաչելի դարձեր էին։ Ասոնց ազատութիւնը հազիւ երեք օր տեւեց։ Խալիլ, այս անգամ, ընկերակցութեամբ Ղատիր Պէկի և Անդի Քաղաքցի Մէմմէտ Խօճային եկան ու Կիրակոս աղային տունը իջան։ Գիւղացիները հոն հաւաքելով յայտարարեց որ եկէք և իսլամացէք։ Խօճան, ոտքի ելլելով, և ճամբէն անցնող գաղթականները ցուցնելով, ըսաւ, թէ չէք ուզեր անոնց պէս ըլլալ իսլամացէք։ Պաշտօնականութեան անցնելով, մեծէն մինչև փոքրիկին անունները փոխեցին ու միասնաբար արտասանել տուին «Լէ Իլէհէ Իլլալլահ» եւն.։ Խօսակցութիւնը թուրքերէնի փոխուեցաւ։ Այս վիճակով 10-15 օր ապրեցանք։ Այդ օրերուն գիւղ եկաւ, Տէլվէնէսին Եղսան, ու յայտնեց որ քաղաքին մէջ մունետիկը կանչեր էր որ երկու օրէն տեղահանութիւն պիտի ըլլայ։ Արդարև յաջորդ օրն իսկ տասի մօտ սուվարիներ, Խալիլին հետ Կէտուկին վրայ երեւցան։ Գիւղին մէջ իրարանցում սկսաւ։

Երբ գիւղ մտան, բնակարաններէն բնակչութիւնը դուրս հանեցին ու տուները կնքեցին։ Ժողովուրդը մնաց ցուրքներուն տակ, անպատսպար և անսնունդ։ Փոքրիկները մայրերուն ծունկերուն վրայ գիշերը լուսցուցին։ Առաւօտուն, երեք երեք շարքի կեցուցին ու ճամբայ հանեցին։ Գիւղին մէջ միայն Այրխանենց տունն էր որ մնաց որովհետև Խալիլին ՄԱՐԱԳԱՆ էին։ Մենք, ամբողջութեամբ, գացինք Արաբկիր, Անկէ ալ հասանք Հնձանակ։ Հոն գիշերեցինք։ Առաւօտ կանուխ, Անդի Քաղաքցի Հաճի Ճէմէլ Պէկը եկաւ ու մեծ մօրս Տէրտէրանց տնեցիները, մուխթարը ընտանեօք, Օհանին ծուհարը իր փոքրիկներով ու Թորոսը իր զաւակներով զատեց ու իր զինուորներու պաշտպանութեամբ իր տունը ղրկեց։ Անդի Քաղաքցի Ղէտիր Պէկն ալ ազատեց Անօճիկան Պօղոսը և Բէյ Ակօյին տունը, իսկ Յակոբ Պաղտասարեանը իր ընտանիքով ազատուեցաւ Արաբկիրցի Սաթօ Պէկին միջոցով։ Զօպան օղլուն ալ Մարտիրոս ու Միքայէլ Մղտեսեանները իրենց զաւակներով։ Այս ձեւով բաւական գիւղացիներ ազատուեցան ու ղրկուեցան պէկերու ագարակները։ Իսկ միւսները քշուեցան. անոնցմէ ոմանք այլ և այլ միջոցներով ազատուեցան ու վերադարձան։

Մենք վեց ամիս Ղազուան մնացինք որ կը պատկանէր Հաճի Ճէմիլ Պէկին։ Ցետոյ գիւղ գացինք։ Առաջիններէն էինք գիւղ դարձողներուն մէջ։ Կառավարութիւնը Շէփիկին պաշտպան կարգեց Անդի Քաղաքցի Ճէվիտը, Թօփալ Ահմէտը, Քէօր Շէքիրը՝ Վերի Շղլարցի։

Վերապրողները հետզհետէ գիւղ դարձան։ Գիւղ դարձան նաև փախստական վիճակի մէջ լեռները գտնուող քանի մը երիտասարդներ՝ Գալոյին Ցովսէփը, Համբարին Կարապետը, Քէլ Ակոյին Արմէնը, Կարապետը, Մկրտիչը և ուրիշներ։ Ասոնց վերապրումը սակայն անմարսելի էր Ճէվիտին ու Ահմէտին համար, ուստի ձերբակալեցին Ցովսէփն ու Արմէնը և տարին ու Անկոյին կամուրջին մօտ սպաննեցին։ Մարտ ադբարին Ցակոբը, տասնհինգ ամեայ Գրիգոր եղբայրը, Այրիաբին Մինաս աղբարը, կ'երթան Անկոյէն ձուկ կը բերեն, Շէքիրը և իր ընկերները դանոնք կերան ու տասը խմեցին։ Շէքիր ինքզինք կորսնցուց, վերոյիշեալները ձերբակալեց ու իբրև թէ Ակր կը ղրկէ ջաղացպանութեան ճամբայ հանեց։ Ցակոբին կինը՝ Վերգին, անոնց մեկնումէն ետք կը հետապնդէ և ժամէ մը կը վերադառնայ որովհետև Ղալէին տակը, Վերի ձորին մէջ ամուսնուն դիակը կը տեսնէ։

Շէքիր ասկէ ետք գործեց նաև Դ.ազուայի ոճիրը։ Հոն սպաննեց Զախմիչին Գասպար աղբարը։ Քանի մը օր ետք ոճիրէն, գացինք տեսանք որ Գասպար աղբօր գլուխը ցիցի մը անցուած էր, ագռաւները կ'ելլէին ու կ'իջնէին...։

Օրերու հետ խաղաղութիւնը հետզհետէ աւելի զգալի կ'ըլլար։ Վերապրողներուն գալով գիւղը կամաց կամաց կը շէննար։ Հայ չինականին օճախէն ծուխը սկսեր էր բարձրանալ կրկին, սակայն ափսոս որ կրկին պիտի լքէինք ու հեռանայինք այս անգամ օտար ափեր, օտար երկինքներու տակ դեգերելու, հայրենի կարօտը միշտ մեր սրտին վրայ բացուած մեծ վէրք մ'ունենալով։

Պէյրութ

ԱՐԱԲԿԻՐՑԻՆ ՆԱՄԱԿ ԿԸ ԳՐԷ՝

Էնն էն բանր է տիվիթը
Ես ալ թամխիմ գրիմը
Էննէն կ'ըսէ չիրիթը
Էս ալ իչսէ չէրիմը։

ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻՆ ՎԵՐԱԲԱՑՈՒՄԸ ԱՔՍՈՐԷՆ ՎԵՐՋ

Գրեց՝ ՎԱՐԴԻԵՐ Ն. ԵԿԱՒԵԱՆ

Հայ Ազգին համատարած և աշխարհաւեր բռնագաղթի օրերուն, 1915ին, ես ալ աքսորուեցայ Արաբկիրէն մեր ընտանիքին հետ, դէպի անանուն սպանդանոցները։ Սակայն Հօտանցի Պէօլիւքպաշըզատէները մի քանի հայ ընտանիքներու հետ զիս ալ ազատեցին դըժոխային աղէտներէն ու մահէն և տարին իրենց գիւղը, ուր մնացի երկու-քուկէս տարի, կիսամերկ ու սովալլուկ, անըեւակայելի տառապանքներով, լերան մը ստորոտը, կիսածածկ ու անդուռ փլատակի մը մէջ նորածին զաւկիս հետ։ Այս բոլորին վրայ հոս պիտի չի խօսիմ. հապա՛, պատմութիւնս պիտի սկսիմ աքսորէն վերադարձէս Արաբկիր, ինչ որ կապ ունի դպրոցի վերաբացումին հետ։

1918ի Նոյեմբերի վերջերը գիւղին մէջ իրարանցում մը կար։ Ե՛ս փլատակներուն մէջ ԹԻՖԻՍԷ վարակուած ըլլալով կ'անդիտանայի պատճառ, տարագիր Հայերու աւետիս մըն էր. «Վերապրող հայերը պիտի երթան վերադառնալու իրենց հայրենի տուները»։ Այս ուրախ լուրը կայծակի արագութեամբ տարածուեցաւ գիւղին մէջ։ Վերապրող հայերը, մոռցած պարհուրելի փոթորիկը, ուրախութենէ գինովցած կը համբուրէին մէկզմէկ, որովհետեւ զազան ոճրագործներու ձեռքով փակուած օճախնին պիտի վերաբանային։ Անո՛նք որ նիւթապէս լաւ էին, առանց յապաղման, հապճեպով պատրաստուեցան ու ճամբայ ելան Թռչուններու երջանիկ երամին պէս երթալու և իրենց աւեր բոյնը գտնելու, վերանորոգելու։ Անոնք, վայրկեան մ'իսկ չի մտածեցին թերեւս թէ՝ փլատակներու մէջ հիւանդ մայր մը իր ձագուկով մահամերձ կը հեծեծէ այդ երջանիկ կարաւանին չկարենալ հետեւելուն։ Կարծես ցաւն ու տառապանքը յաւէտ ջնջած էին մարդոց սրտերէն գութի ու կարեկցութեան զգացումները։

Այո՛, ո՛չ նիւթապէս և ո՛չ ալ ֆիզիքապէս կարող էի անոնց հետեւիլ։ Երեք ամիսէ ի վեր՝ հիւանդ, անօթի, ծարաւ և անխնամ կը տառապէի աւերակին մէջ. այն ատեն միակ սպասէնս տարաբաղդ որբուկս էր որ հազիւ իր մատղաշ ձեռքերով կրնար դրացի քիւրտերէն, օրական գաւաթ մը ջուր ճարել, որմէ պուտ պուտ ըմպելով պապակէ այրած լեզուս կը զովացնէի։

Այս պարագաներուն մէջ ո՞վ պիտի մտածէր ազատել մեզ մահաբոյր տառապանքներէն... ո՛չ ո

Անցան օրեր, շաբաթներ...: Ահա՛ Դեկտեմբերի սկիզբը, օր մը, օտար ոտքի Թփրտոց մը լսուեցաւ փլատակին մէջ: Պէօյիւքպաշչատէններէն՝ հայասէր Հիւսէյն էֆ.ին ջորեպաններէն քիւրտ մը ներս մտաւ. — «Մալիմէ՛ (Վարժուհի՛, այս անունով ծանօթ էի իրենց), Հիւսէյին էֆ.ին հրամանն է որ քեզ քաղաք փոխադրենք. մեղքանալով ձեր Թշուառութեան վրայ, ուզեց այս վերջին բարիքն ալ ընել ձեզ»: Գլուխս վեր առի, քիւրտը ծանօթ էր ինծի: Խօսքը շարունակելով աւելցուց, «կէս գիշերէն առաջ պիտի գանք ձեզ առնելու»:

Բուք ու բորան գժնեայ գիշեր էր. քամին կը սուլէր, կ'ոռնար կատաղօրէն, կիսամերկ ցնցոտիներու մէջ կը դողայինք: Քիւրտը եկաւ, ջորին բերած էր, ձեռքը աղօտ լոյս մը՝ այս խաւարի ու Թըշուառութեան քաոսէն դուրս հանելու մեզ: Մարդը քար կտրեցաւ երբ տեսաւ կմախքոտ մարմինս. չորքոտանիի պէս ծունկերուս ու ձեռքերուս վրայ քալելով ուժասպառ կը հետեւէի իրեն: Սրտակեղէք տառապանքը՝ ոսկորներուս ծուծը ցամքեցուցած էր. մահասփիւռ գալկութեամբ գունատ պզտիկս ալ ցնցոտիներուս բղանցքէն բռնած կը հետեւէր ինծի մհուկներու որջէն դուրս գալու համար: Քիւրտ մը այս սահմռկեցուցիչ տեսարանէն ազդուած, քիւրտի կատաղի բնազդը մէկդի Թողելով. «Ո՛վ Աստուած, կը տեսնե՞ս մեր արիւնռուշտ ոճիրներուն արդիւնքը» ըսելով գրկեց պզտիկս, ես ալ սողալէն հետեւեցայ իրեն:

Դուրս ելանք, ջորին մեզի կը սպասէր. քիւրտը կանչեց միւս ընկերները իրեն օգնելու, որոնք ցորենի պարկերնին գրաստներու բեռցուցած մեզի կը սպասէին քալելու համար: «Ելէ՛ք, ըսաւ, շատ դիակներու վրայէն քալած եմ, սակայն այս կենդանի դիակը՝ քար լըռութեամբ կը խօսի մեր ըրած անլուր խժդժութեանց ու զուլումներուն մասին... կը դողամ...» ամէնքն ալ գլուխնին շարժելով բաներ մը փսփսացին,...:

Բռնեցին զիս պարկի նման ու ջորիին մէկ քովին դրին, միւս կողմէն ալ ազազուն զաւակս ու քիչ մըն ալ ցորեն՝ հաւասարակըշռութիւնը պահելու համար, ու շուանով լաւ մը փաթթեցին, հաստատեցին:

Կարաւանը ճամբայ ելաւ. կարծես անտէր մեռելի մը Թափօրն էր որ կը քալէր ու երգ ննջեցելոց՝ Դեկտեմբերի ցուրտ հովը կը փչէր, կը սուլէր ամէն կողմէ ու քամին կը ծեծէր մեզ անխնայօրէն: Հիւանդ, անօթի, գիշերուան այս ցուրտին աններեւակայելի տանջանքի մատնուած էինք. իսկապէս տառապանքի մարմնացումն էինք:

Կարաւանը կը քալէր... կը քալէր քանդուած բոյնի մը մայրն ու ձագուկը բեռցած. ողջակիզուած ազգի մը անխօս շարժանկարն էր կարծես:

Լուսաբացը սկսեցաւ. մշուշ կար ամէն կողմ ու կարծես երթալով ձիւնի մրրիկի մը կը փոխուէր։ Հասանք Տիչտէրիքլի դաշտը, ձիւնի թեթեւ փաթիլներ զգացի դէմքիս վրայ, սարսուռ մը անցաւ մէջէս, վախնալով որ մատաղատի պզտիկս չի տոկայ խածնող սառնամանիքին։ Տէր Աստուած, ըսի, մինչեւ ե՞րբ պիտի տեւէ գողգոթայի այս արիւնոտ վերելքը...

Իրիկուան դէմ մօտեցանք Արաբկիրի։ Քաղաքը մշուշին մէջ թաղուած էր. ձիւնախառն թեթեւ անձրեւ մը կը տեղար։

Զօրեպանս հարցուց ինծի.— «Ո՞ւր պիտի տանինք քեզ Վարժուհի»։ Ցուրտէն թմրած մարմինս դողաց, հեկեկալով հազիւ կրցի ըսել.
— Տուն չունիմ, տէ՛ր չունիմ, անծանօթ եմ քաղաքին(*), եւ Տէրպէտէրյի թաղէն եմ, գիտեմ տուներնիս քանդուած է։

— Ձեր թաղը աւերակ մոխիր դարձած է — ըսաւ քիւրտը, ուրիշ տեղ չե՞ս գիտեր։

— Ո՛չ, ըսի մարած ձայնով մը, ո՛ւր որ շատ հայ կայ, հո՛ն տարէք զիս։

— Վերի շուկային թաղը, ըսաւ քիւրտը ու տարին մեզ այն կողմը։

Ընթերցողը կրնայ երեւակայել գերմարդկային այն ուժը որով կրցի տոկալ ճամբորդութեան տառապանքին ու այս վերջին մրրկոտ վիշտին։

Ոստէն փրթած աշնան տերեւի մը նման ձմրան սառնամանիքէն կը տարուի դէպի ո՛ւր, չէի գիտեր։ Վերջապէս կանգ առաւ տեղ մը մեր կարաւանը։ Սկսան քակել մեզի փաթթուած չուանները, վար առին մեզ եւ ինչպէս որ մեռել մը արցունքոտ ու վշտով գերեզման կ'իջեցնեն, այնպէս ալ մեզ Թոզլուենց տան պատին տակը դրին, անիծելով ամէն անոնք որոնք պատճառ եղան մեզի այէններուն թըշուառութեան։ «Մնա՛ք բարի» ըսելով ճամբանին շարունակեցին։

— Քամին կը սուլէր. ձիւնախառն թեթեւ անձրեւ կը տեղար. Իզո՛ւր անցորդներուն մէջ ծանօթ դէմք մը կը փնտռէի։

Յուսահատ ու վշտաբեկ, գլուխս կուրծքիս վրայ ծռեցի պզտիկէս ծածկելու քամուող արցունքներս, որոնք կը հոսէին սառած այտերէս վար։ Հոգեհատոր պզտիկս աշնան տերեւի նման աղաղուն, անգիտակ ջախջախուած կեանքի դառնութիւններուն, քաղցէն ու ցուրտէն դողալով, անմեղ ու տկար շեշտով մը ըսաւ. «Մամա՛, տուն չունի՞նք, հո՞ս պիտի պառկինք. ցուրտ է... անօթի եմ... Մամա՛ հա՛ց...»։ Ամբողջ մարմինովս դողացի՛, գերեզմանային լռութիւն մը պրկեց

(*) Որովհետեւ աքսորի ժամանակ հազիւ մէկ տարուան հարս էի, Խարբերդէն եկած, հետեւաբար քաղաքը անծանօթ էր ինծի։

չրթներս․ ում տուի սիրոյս ու կորովիս, յաղթական ըմբիշի մը նը-ման մահուան դէմ մաքառելով, կուրծքիս վրայ սեղմեցի զինքը, ու կմախքացած անզօր թաթուկներովս պատսպարեցի սրտառուչ գուրգուրանքով մը։

Երջանիկ բոյնը երբ շէն էր մեր աշխարհ․
Նշան, Վարդեր, Լուսին Եկաւեաններ Պատերազմի նախօրեակին

Գիշերուան մութը տակաւ առ տակաւ կը բարձրանար, այլեւս երթեւեկը հազուադէպ էր։ Ամէն մարդ ներս քաշուած վառարանին առջեւ կը տաքնար։ Ո՛չ ոք ուշադրութիւն ըրաւ կենդանի կոյտին որ, մթութեան մէջ աննշմարելի կը դառնար։ Մոռցայ այլեւս անօթութիւնն ու յոգնութիւնը։ Կը սպասէի բարերար մէկու մը որ գէթ գիշերը ներս առնէր մեզ։ Անցուդարձը դադրեցաւ։ Յուսահատութեան մռայլ ամպը հոգիս պատեց անպատում կսկիծով մը, ուժասպառ՝ տա-

կայն բաղկատարած, քրիստոնէական սրբազան խաչալէն՝ աղօթքին կանչեցայ ու աղօթեցի. «Տէր Աստուա՛ծ, բաց ողորմութեանդ դըռները. արիւնալից վէրքերուս վրայ չեմ կրնար պուտ մը տառապանք աւելցնել. գթա՛ քովս նուաղող տխեղծ զաւկիս» ու սկսայ բարձրաձայն հեկեկալ:

Չեմ գիտեր որքան ժամանակ մնացի այս ողորմելի սրտակեղէք կացութեան մէջ: Յանկարծ գիմացէն լսեցի գրան մը ճռնչիւնը ուրկէ մէկը ստուերի մը նման մեզի մօտեցաւ ու կարեկից ձայնով մը ըսաւ.

— Դո՛ւն ո՞վ ես, ո՞ր տեղացի ես:

— Այս քաղաքէն եմ, ըսի:

— Այս քաղաքէ՞ն... ո՞ր ընտանիքէն ես:

— Տէ՛ր Վաղարշակին հարսն եմ:

Կինը(*) նորէն հարցուց. — Գ. Նշան Եկաւեանի կինը Տիկ. Վարդուհին է՞ք:

— Այո՛, ըսի հեկեկալէն:

Կինը սարսափի ճիչ մ'արձակելով շարունակեց. — Ինչո՞ւ անձրեւին տակ նստած էք:

— Տիկի՛ն, իմիններս բոլորն ալ զուլումի ու ջարդի ատեն մարտիրոսուեցան հայ ազգին հետ. տուներնիս քանդուած աւերուած է, մեր ամբողջ թաղը աւերակ է...: Քիւրտը զիս մինչեւ հոս բերաւ ուր ո՛չ ոք կը ճանչնամ և անցորդներէն ո՛չ ոք մօտեցաւ մեզի:

Կինը մեծ յուզմամբ ու սրտագողով, խանդակա՜թ քրոջ մը նման արտասուելով ըսաւ. «Ե՛լ մեզի երթանք». գրկեց տարաբաղդ Լուսինեն, ինծի ալ իր նեցուկ բազուկը երկարելով, քաշելէն քաշքշուելէն կտրեցինք պողոտան ու մտանք իրենց տունէն ներս: Իր ներբ՝ Տիկ. Վարդուհի Տէնկօեանը և աղջիկը, ահաբեկած մեր կերպարանքէն՝ «Ո՞վ են ասոնք» ըսելով պոռացին:

Տիկ. Պիւլպիւլը ձեռքի շարժումով լռութիւն հրամայեց ու տարաւ մեզ վառարանին մօտիկ մէկ անկիւնը նստեցուց: Արցունքի ու կարեկցութեան յուզումով համակուեցան բոլորին սիրտերը. ո՛չ ոք կը համարձակէր Նիոբէի այս արձանին խօսք մը ուղղելու, վախնալով որ մի գուցէ՝ ան վշտէն ու յուզումէն փշրուի հոն: Մերթ՝ աչքերնին երկինք կը բարձրացնէին, մերթ՝ շրթունքնին բաներ մը կը փսփսար, իրենց աչքերէն արցունքի առուներ կը հոսէին. հեկեկանքնին ճահարոյր համերգ մըն էր կարծես:

(*) Այս բարեբար կինը՝ Տէնկօեան Տիկ. Պիւլպիւլն էր որ մէկ տարի առաջ մեր կեցած գիւղը եկած էր եղբօրը քով, զիս լաւ կը ճանչնար, քրոջ մը պէս կը սիրէր. թէ ինք և թէ ներբը մեռած են:

Քիչ վերջ, մէկ մէկ գաւաթ թէյ ու կտոր մը չոր հաց հրամցուցին մեզի ու տաքուկ անկողին մը պատրաստելով պառկեցուցին մեզ, որմէ զրկուած էինք տարիներէ ի վեր։

Իսկապէս, Տէնկօեան ընտանիքը գթութեան քոյրերու պէս առաքինի եղբայրսիրութիւն մը ցոյց տուաւ։ Անոնց յիշատակը սրտիս մէջ անջնջելի կերպով քանդակուած է։

Անոնք պահեցին մեզ մէկ քանի օր, միշտ կարեկից ու վշտակից, մինչև որ ճամբու յոգնութիւններս մեղմացաւ։ Ցօժարակամ կուտային իրենց չոր հացի պատառը մեր անօթութիւնը մեղմացնելու համար։ Այս քրիստոնէական հազուագիւտ եղբայրսիրութիւններէն չափազանց կ՚ազդուէի։ Երախտապարտ էի։ Սակայն կ՚ուզէի մեկնիլ այս տունէն իրենց հանգիստը չվրդովելու համար, իրենց չոր հացի պատառէն ստիպուած էին մեզի ալ բաժին հանել։ Կը զգայի որ մեր ներկայութիւնը սրտաճմլիկ էր իրենց համար, ուստի մտադրեցի ճար մը գտնել, մեկնիլ այս տունէն ու երթալ ինծի բաղդակից մէկու մը հետ բնակիլ։

Առաւօտ մը, տկար քայլերով գացի դէպի փողոցին դուռը ու երբ սեմին վրայ նստած՝ տխրաթաթաւ ճար մը կը մտածէի, մէկէն տեսայ տարիքոտ կին մը որ ինծի կուգար։ Դէմքիս վրայ նշմարելով խոր վիշտի մը արտայայտութիւնը, թաքուն վիշտս հասկնալու համար՝ գթառատ շեշտով մը հարցուց. «Ի՞նչ ունիս, աղջիկս, այդպէս վշտաբեկ ու մտածկոտ, դառնալի արցունք կը թափես. արդեօք տունէն ելլե՞լդ կ՚առաջարկեն։

— Ո՛չ, ըսի հեծկլտալով ու սպասեցի մինչև որ յուզմանս առաջին ալիքները անցան. հեկեկանքներու մէջ խեղդուած ձայնով ըսի, «ընդհակառակը շատ բարի և եղբայրասէր ըլլալնուն համար կ՚ուզեմ երթալ այս տունէն, որովհետև պատառ մը չոր հացը որ առօրեայ սնունդնին կը կազմէ, ստիպուած են անկէ բաժին մ՚ալ մեզի հանելու, ցաւատանջ տառապանքներուս մասնակից են միշտ, այս գերմարդկային եղբայրսիրութիւններէն երախտապարտ, կ՚ուզեմ հեռանալ ու հանգիստ ձգել զիրենք։

Այն ատեն ըսաւ.

— Աղջի՛կս, տուն ունիմ, տաքուկ սենեակ ունիմ, վառարան ու փայտ ալ ունիմ, և դեռ ասկէ աւելին, գրեթէ պզտիկիդ տարեկից թոռնիկ մ՚ալ ունիմ (Սերոբ Անգինեան), սակայն հաց չունիմ»։ Գորովալից մօր մը նման ստիպեց որ իրենց երթանք, հո՛ն նոյնանման ցաւի քոյրեր ըլլալու։

— Երթանք, ըսի, ու վերադարձայ սենեակ ու յայտնեցի իրենց թէ՝ ես Գույումճեան Տիկ. Կիւլվարդին տունը պիտի երթամ, մնա՛ք

բարով, չափազանց երախտապարտ եմ, որքան որ ապրիմ, երբե՛ք չ'պիտի մոռնամ ձեր հիւրընկալութիւնը որ ըրիք ինծի, երբ թախիծի ու վշտի արհաւիրքին մէջ էի, փողոցը՝ անձրեւին ու բուքին տակ՝ մահուան գերանդին հոգիս կը քաղէր... Իբր երախտագիտութեանս միակ հաւաստիքը, բիւր մաղթանքներով ձեռքերնին համբուրեցի վերջին անգամ։ Անոնք անհուն կսկիծով հետեւեցան ինծի մինչեւ նորեկ տունս որ շատ հեռու չէր։

Ծերունին մեծ գորովով ներս առաջնորդեց մեզ։ Դեկտեմբերի մէջ էր։ Դուրսը քամին կը սուլէր։ Մենք՝ թէեւ անպաճոյճ, սակայն քիչ շատ կահաւորուած ու տաքուկ սենեակի մը մէջ նստեցանք։ Հա՛ն էր ծերուկին թոռնիկը, անօթութենէ հիւծած ու մաշած։ Մօտեցուցինք երկու պզտիկները, որոնք անգիտակից իրենց տառապանքին սկսեցին անուշ անուշ խօսիլ, իսկ մենք ալ քով քովի նստանք։ Յիշեցի Պէշիկթաշլեանին Սրինգը, «Ե՛կ, ես եւ դուն ի միասին լանք ու երգենք, մեր բաժինն այս է յերկրի...»։

Այդ գիշեր, առաջին անգամ ըլլալով խոր քնով մը քնացայ։ Խոշտանգուած հոգիս ու հիւծած մարմինս հանգիստ ըրին։ Ինծի անանկ թուեցաւ թէ՝ տառապանքի ամենի ճանապարհս լրանալու էր։

Առաւօտուն կանուխ, շա՛տ կանուխ լսեցի Հանիին սրտաբուղխ աղօթքը որ թեւատարած կը մրմնջէր. Երբ «Հայր Մեր»ը սկսեցաւ՝ աւելի սո՛ւր շեշտ մը դրաւ «Զհաց մեր հանապազորդ տուր մեզ այսօր»ին։ Խեղճ կի՛ն, հա՛ց կը խնդրէր ձագուկներուն, հաց կը խնդրէր մեզի...։ Երբ աղօթքը լրացուց, տեսաւ աչքերէս հոսող արցունքի կաթիլները, որոնցմով կը յուսայի նախախնամութեան գութը շարժել. արցո՛ւնք ու աղօ՛թք... պատառ մը հաց խնդրելու։ Իրաւ է ամէն օր ալ մեզ կերակրելու չափ հաց կը ճարէր հոս հոն ծառայելով (այս պարագան կը յիշեմ անոր եղբայրսիրութեան չափանիշը տալու համար). ու երբ պզտիկները կը կերակրուէին, կը յիշեմ փոքրիկ Սերոբին յանկերգը որ իբր մեղեդի ճաշէն վերջ դողդոջուն ու հեշտալուր ձայնով մը կ'ըսէր. «Հաւսի՛ն, այսօր կերանք կշտացանք, փառքուան Տէրը Աստուած է»։ Իր մեծ մօրմէն սորված՝ կը կրկնէր միշտ, քիչ մը աւելի մեծ ըլլալով կը խրախուսէր պզտիկս։

Իսկապէս ալ «Փառքուան Տէրը Աստուած է» խօսքին իրականացումը չուշացաւ։

1919ի Յունուարի մէջ առաւօտ մը, լոյսը դեռ նոր բացուեր էր։ Աչքերս բացի, անկողինիս մէջ անկայունի մտածումներու Լաբիւրինթոսին մէջ թաղուած՝ կը դիտէի դուրսի օդը. Թանձր շամանդաղը ծածկեր էր լեռներն ու ձորերը նման իմ սրտիս։ Կը մտածէի ապրուստի միջոց մը գտնել. սակայն ո՞ւր երթալ կամ որո՞ւ դիմել, քաղաքը իր բնակիչներով գրեթէ անծանօթ էր ինծի. միայն Աստուած

ունէի որուն կրնայի պարզել արիւնոտ, թաքուն վէրքերս, հաւատ-քով զօտեպնդուած սկսեցի աղօթել։

«Մ՛վ Տէ՛ր, Դո՛ւն որ ականջ կը դնես մինչեւ խեղճուկրակ ճնճղու-կին չիւղերով չինուած բոյնին, բլուրին կողքին բուսած խոտի ցո-ղունին որ կաթիլ մը ջուրին կարօտը կը քաշէ, սեւեռէ՛ ամենատես աչքդ մեր տնակին վրայ, ականջ տուր մեր հնընուքներուն, գթա՛ սա անմեղ զաւկիս որ աղքատիկ կեանքի բոլոր դառնութիւններուն անգիտակ՝ մուշ մուշ կը ննջէ կուրծքը վէրքոտ մօրը թեւերուն տակ. քա՛ց ողորմութեանդ դռները, գործ մը կը խնդրեմ, ուրիշ ոչինչ»։ Մորմոքուած սրտով գլխիկոր ինկայ մէկ քովիս թախծոտ խոկումներու մէջ, սպասելով Նախախնամութեան պատասխանին։

Կ'երեւի բարերարն Աստուած լսած էր կեղեքուած սրտիս աղօթքն ու պաշտամունքը, որոնց խնկաբոյր ալիքները ծուխի գալարներու պէս կը բարձրանային դէպի երկինք։ Զգիմացաւ դառն արցունքնե-րուս ու գթաց մեր վրայ։

Երկու օր վերջ, առաւօտեան ժամը 10ի մօտերը երկու ազնիւ տիկիններ լսելով աքսորութենէ վերադարձս՝ այցելութեան եկան ինծի։ Անոնք Արաբկիրի վաղեմի հարուստ ընտանիքներէն էին, Տիկ. Զարուհի Աղաճանեան ու եղբօր կինը Տիկ. Արմենուհի Այճեան։

Զիս հալումաշ ընող ներքին ցաւերս մեծ ջանքով մը ծածկելով, յարգանքով ընդունեցի զիրենք։ Լուռ և անխօս ողջագուրեցինք մէկ-զմէկ։ Երեքնիս ալ այրիութեան տխուր քօղին տակ չկրցինք զս-պել մեր յուզումը, աղեխարշ արցունքներ թափելով դառնապէս լացինք, մինչեւ որ մի քիչ, մեղմացաւ մեր յուզումը։ Երկա՛ր խօսե-ցանք նիւթէ նիւթ ցատքելով, մինչեւ որ հասանք իրենց միտքն ու սիրտը գրաւող բուն նիւթին։

— Տիկի՛ն, ըսին, եկած ենք քեզմէ շնորհք մը խնդրելու, վստահ ըլլալով որ չպիտի մերժէք մեր աղերսանքը։ Կը փափաքինք որ օրական մի քանի ժամ դասաւանդութիւն ընէք մեր պզտիկնե-րուն որոնք՝ անուս, առանց դաստիարակութեան կը թափառին փո-ղոցները չորս տարիներէ ի վեր։ Ուսման կարօտ կը մորմոքէ մեր սրտերը, ազատեցէ՛ք մեր զաւակները, նահատակ ազգիդ խլեակները, տգիտութեան խաւարէն։

Այս անգամ ուրախութեան յուզումով կը տրոփէր սիրտս, որով-հետեւ կարծես նախախնամական ներշնչումով այս տիկինները մա-տերնին դրին ճիշդ սիրտս բզքտող վէրքին վրայ, որուն սպեղանին կը խնդրէի Աստուծմէ։

— Ամենայն սիրով ու անձնուիրութեամբ կ'ընդունիմ ձեր առա-ջարկը, ազնիւ Տիկիններ, կը խոստանամ ոեւէ ջանք չի խնայել ա-նոնց կրթութեան ու դաստիարակութեան համար։

Տիկինները գոհունակ դէմքով «մնաք բարի» ըսելով մեկնեցան, մի քիչ սփոփուած ու մխիթարուած։

Արտասովոր ուրախութիւն մը կը պարուրէր սիրտս. պիտի կըրնայի այլեւս խոյս տալ տուայտանքի և անօթութեան բիրտ ճանկերէն, որոնք անողորմաբար կը հարուածէին մարմինս ու հոգիս. յոյսի ճառագայթ մը կը շողար կեանքիս անհաւոր ու մթագնուած հորիզոնին վրայ։ Քաղցի սարսուռը իր թափը պիտի կորսնցնէր այլեւս։

Յաջորդ առաւօտուն, վերոյիշեալ տիկինները իրենց ու իրենց դրացիներուն զաւակներով, թուով տասնեւերկու հատ երկսեռ, ներկայացան ինծի։ «Տիկի՛ն, ըսին անոնք, զաւակները մերը չեն ասկէ վերջ, հապա ձերինը վասն զի որ մեզմէ աւելին պիտի ընէք անոնց ապագայ երջանկութեան համար»։ Վերջին ծայր փափկութեամբ սեղանին վրայ պզտիկ գումար մը դրին ու մեկնեցան։

Անմիջապէս քովս կանչեցի պզտիկները՝ 6-12-14 տարեկան։ Հետերնին բերած գիրքերուն նայեցայ որոնք քերական ու Ծաղկաքաղ էին։ Իսկոյն սկսեցայ յաջորդ օրուան դասերնին ցոյց տալ ու սորվեցնել։ Ոմանք հայ տառերը կը ճանչնային, կային մէկ երկու պըզտիկ՝ բոլորովին անգիտակ, իսկ անոնցմէ չորս հինգ հատն ալ դըժուարութեամբ կը կարդային Ծաղկաքաղը։ Այս եղաւ առաջին քայլս դաստիարակութեան ճամբուն մէջ աքսորութենէ վերադարձէս յետոյ։

Միտքս փոթորկող հացի տագնապը անհետացած էր այլեւս. անոր փոխարէն ուրիշ նուիրական պարտականութիւն մ՚ունէի՝ դաստիարակութեան սիրալիր գործը։

Շաբաթ մը վերջ, հին աշակերտներու ետեւէն, շարա՜ն շարա՜ն կուգային նորեկներ իրենց ծնողաց հետ, խնդրելով որ իրենց զաւակներն ալ օգտուին ուսման բարերար արդասիքէն։

Տրամադրութեանս ներքեւ երկու սենեակ ունէի իբրեւ դասարան գործածելու, որոնց մէջ հազիւ հազ կրցի 70 աշակերտ և աշակերտուհիներ տեղաւորել. այս թիւը լրանալէ վերջ մերժուեցան բոլոր դիմողները։ Տեղի պակասէն զատ 70 աշակերտի հոգ տանելն՝ մեծ կորով և ուժ կը պահանջէր։

Ամիս ու կէս, բնակած տանս մէջ, շատ կանոնաւոր կերպով շարունակեցի դասաւանդութիւնները։ Որքա՜ն հաճոյք կը զգայի ի տես անոնց յառաջդիմութեան. գործիս արդիւնքը կը կրկնապատկուէր աշակերտներու ժրաջան աշխատութեամբ։ Այս անբասիր ուրախութիւնս կը թունաւորուէր միայն այն ատեն, երբ մերժուած աշակերտներուն ծնողքները գլխիկոր տուն կը վերադառնային, ակամայ ու ցաւ ի սիրտ կը պատճառէի անոնց այս վիճակը։

Օր մը, ազգանուէր Տիկ. Հայկուհի Խըրզարճեանին այցելութեան գացի, որուն տունը՝ աղջկանց ազգ. վարժարանին ճիշդ ետեւի կողմն էր։ Առաջին անգամն ըլլալով այդ թաղը կ'այցելէի։ Վշտի սայրասուր սուրին մը սիրտս մխուեցաւ, երբ դպրոցին առջեւ, փոխան խաչուած ազգիս հոգեհատոր զաւակներուն, տեսայ Հայութիւնը բնաջնջող գազաններու լակոտներ։ Վրէժխնդրութեան եւ ատելութեան կրակով հրահրած հոգիս վերյիշեց ամենի ոճիրները որոնք գործադրուեցան մարտիրոս ազգիս վրայ։

Այս սրտաճմլիկ տեսարանէն յուզուած՝ գրեթէ խելակորոյս, Տիկ. Հայկուհիին տունը հազիւ հազ կրցի հասնիլ։ Անիկա անգիտակ յուզումիս պատճառին, եղեռնի խուժդուժ զուլումներու վերյիշումներուս վերագրելով ուզեց մխիթարել զիս։ Երբ մեր արցունքները դադրեցան, հեկեկալով ըսի, իրեն ցոյց տալով դիմացի վարժարանը. «Հո՛ն գայլեր ու գայլիկներ կ'ոռնան փոխան հայ ձագուկներու ճռուողումներուն։ Հո՛ն, մեր ազգին ուսման մեղուանոցը, թունաւոր շունչերով կ'ապականուի. այս տեսարանը զօրաւոր շանթի մը նման ակօսեց սիրտս։ Ո՞ւր են, ո՞ւր մնացին ազգին Ռահվիրաները որոնք իբր ժրաջան մշակներ կը կրթէին, կը դաստիարակէին ազգին զաւակները։ Ո՞ր ձորին մէջ մոխիր դարձան անոնց աճիւնները՝ արեան ճապաղիքներու մէջ թաթխուած»։

Տիկինը, գիտակից կին մ'ըլլալով, մեղմօրէն նիւթէ նիւթ անդրադառնալով, սիրալիր խօսքերով մեղմացուց սիրտս հրդեհող կրակը։ Խօսեցաւ անցեալէն, ներկայէն մանրմիկ նիւթերու վրայ, մինչեւ մեկնումիս ժամը։

Պէտք էր տուն վերադառնայի։ Ոտքի ելանք, «Մնաք բարի» ըսի ու դուրս ելայ։ Հոգիս բոցավառող վշտի կրակները սրտիս մէջ անթեղած՝ պզտիկիս ձեռքէն բռնած մտածկոտ՝ շարունակեցի ճամբաս։ Հազիւ կամարակապ(*)յդուռէն դուրս ելած էի, Հօսանցի Պէքիր էֆ.ին հանդիպեցայ։ Առ ի երախտագիտութիւն բռնազբօսիկ՝ ժպիտով, քաղաքավարութեամբ բարեւեցի զինքը, ինքն ալ փոխադարձ յարգանք մը վերջ, մեղադրանքներու տեղատարափ մըն էր որ կը թափէր գլխիս։ «Մայումէ՛, այսքան մոռացում եւ անտարբերութիւն չէինք սպասեր ձեզմէ. Պէօլիւքպաշըզատէներս, կարծեմ, ձեզ հանդէպ միշտ ազնիւ եւ բարեացակամ եղած ենք, այսուհանդերձ օր մը չի հաճեցաք այցելել մեզի իբրեւ շնորհակալութիւն ձեր վերապրումին զոր մեզի կը պարտիք»։ (Իրենք ալ այդ տարին քաղաք փոխադրուած էին)։ Ցետոյ հետաքրքրուեցաւ ապրուստի միջոցներովս։

— Ներկայիս ապրուստի պզտիկ աղբիւր մ'ունիմ ըսի, գոհ եմ։

(*) Ասիկայ Մայր վարժարանին Սալթանաթ Խաթունին է։ ԽՄԲ.

Բացատրեցի իրեն կացութիւնս, ալ աւելի երջանիկ ու գոհունակ կեանք մը կ'ունենամ, ըսի, եթէ երեք չորս սենեակներով յարմար տուն մը գտնեմ։

Խօսած պահուս դէմքին վրայ նշմարեցի որ գաղափար մը միտքը կը զբաղեցնէր. երբ խօսելու կարգը իրեն եկաւ. «Վարժուհի՛, ըսաւ, գոհ եմ որ քիչ շատ բարեկեցիկ վիճակ մ'ունիս, սակայն կ'ուզեմ ձեր կեանքի վերջին սատար հանդիսանալ, անշո՛ւշտ գոհ պիտի մնաք վերջին բարիքէս որ ճիշդ այս պահուս մտադրեցի ընել։ Սա դիմացի դպրոցը — (մատով ցոյց տալով ազգ. վարժարանը) ուր մեր ազգին զաւակները կը դաստիարակուին, խօսիմ քաղաքապետին եթէ կարելի է, պարպենք դպրոցը, քու տրամադրութեանդ ներքեւ դրուի, որպէսզի աշակերտներովդ հոն փոխադրուիս։ Գոհ պիտի մնաք անշուշտ՝ եթէ յաջողիմ գլուխ հանել»։

— Այո՛, բացականչեցի ուրախութեան թափով մը։ Այս անակընկալ բարիքնիդ միւսէն շատ աւելի մեծ ու նուիրական է։ Որքա՜ն ապրիմ, դո՛ւք ու ձեր բարիքներն ալ միասին, կենդանի պիտի ապրիք սրտիս մէջ մինչեւ գերեզման։

— Ուրեմն, ըսաւ, հիմակ կը վերադառնամ կառավարատուն, գայմագամին խօսելու ու թելադրելու որ, ըստ կարելւոյն, մեր դպրոցը ժամ առաջ ուրիշ տեղ փոխադրուի։ Իրեն արեւշատութեան մաղթանքներ ընելէ ետք զատուեցանք։ Ինքը դէպի կառավարատուն, ես ալ դէպի տուն։

Տուն հասնելուս, մոռցած ամէն վիշտ ու հոգ, անսպառ ուրախութեամբ պատմեցի ծեր մամային եղելութիւնը։ «Չեմ հաւատար ըսի, կարելի չէ այս աստիճան երջանկութիւն մը վերապահուած ըլլայ չուտախ»։ Այդ գիշեր տառապանքի բոլոր դառնութիւնները մոռցայ, երազոտ երանութիւններով ու չնաշխարհիկ գաղափարներով օրօրուած սպասեցի յաջորդ օրուան։

Առաւօտուն, սովորականէն շուտ ելանք։ Մեր սրտերուն հետ բնութիւնն ալ փոխուած գտանք։ Մարտ ամսուն առաջին կիսուն էր, (Այդ տարին բարեբաղդաբար օդը տաք գնաց), արեւ իր ոսկեճամուկ ճառագայթներով առաւօտեան մշուշին մէջէն կարծես աչքախուկի խաղեր կ'ընէր, մերթ կ'երեւէր ցօղի կաթիլներուն վրայ պսպղալով, ու մերթ ալ բամպակ ամպերու գուլաներուն ետեւ պահուըտելով մեզ իր տեսքին կարօտ կը ձգէր։

Աշակերտներս ամէնքն ալ ներկայ էին. առաւօտեան դասաւանդութիւնները սկսած էի, լուր բերին ինծի թէ՝ քաղաքապետը քեզ կ'ուզէ կառավարատունը.

Հապճեպով պատրաստուեցայ մեկնելու. անմիջապէս գուշակեցի

պատճառը․ կամ հրաշքի մը իրականացումը կամ ալ մերժումը, որով միտքս զբաղուեցաւ մինչև կառավարատուն։

Երբ հոն հասայ, ներս մտայ, յարգանքով բարևեցի քաղաքապետն ու բոլոր ներկաները։ Հոն ինծի ծանօթ էին միմիայն Պէքիր էֆն. և Հիւսէյն էֆէնտին, որոնց ներկայութենէն շատ քաջալերուեցայ, մանաւանդ վերջինէն որ չափազանց հայասէր, հայ տարագիրներու առատօրէն ողորմող անձնաւորութիւն մըն էր։

Քաղաքապետը աթոռ մը ցոյց տալով, հրամայեց որ նստիմ։

— Տիկին, ըսաւ, դո՞ւք էք Եկաւեան Տէր Վաղարշակին հարսը Վարդուհին (Վարժուհին)։

— Այո՛, ըսի, Գայմագամ պէյ։

— Ձեզի մասնաւոր շնորհք մը պիտի ընեմ, շնորհիւ Պէօլիւքպաշէներուն ձեր մասին ըրած գովեստներուն, որոնց հովանաւորութեան տակ ապրած էք երկու քուկէս տարի։ Ձեր ազգային վարժարանը քեզի պիտի տրուի, այս իրիկուն իսկ բանալիները պիտի ունենաս, որով ուզած օրդ կրնաս դպրոցդ հոն փոխադրել, պայմանաւ որ Թուրք աշակերտ և աշակերտուհիներ ալ ընդունիս։ Վստահ ենք որ, իբր գիտակից կին, մեր ազգի զաւակներուն ու ձերիններուն մէջ խտրութիւն չպիտի դնէք։ Աքսորութեանդ մէջ լաւ տպաւորութիւն ձգած ես այս էֆէնտիներուն վրայ, հակառակ տառապանքիդ ու թշուառութեանդ, ցնցոտիներուդ մէջ անաղարտ պահած ես գերդաստանիդ ազնուութիւնը, ազգիդ պատիւը, կանացի համեստութիւնդ, որուն վարձատրութիւնն է որ հիմակ կ'ընդունիս։ Ջանա՛ պաշտօնիդ մէջ ալ տիպար հանդիսանալ ազգի և կրօնքի խտրութիւն չի դնելով։

Ուրախութենէս ու յուզումէս սիրտս կը բաբախէր, սակայն կեղծ պաղարիւնութեամբ մը ըսի․— «Գայմագամ Պէ՛յ, դպրոցը ընտանեկան յարկ մըն է, աշակերտ, աշակերտուհի այն տան զաւակներն են, իսկ ուսուցչուհին անոնց անձնուրաց և անձնուէր մայրն է, որոնց մըտքին գիտութեան սերմեր ու պարէն կը հայթայթէ. և կարելի՞ է որ հարազատ մայր մը խտրութիւն դնէ իր զաւակներուն մէջ։ Այդ սրբազան յարկէն ներս ազգի և կրօնքի տարբերութիւն չկայ բնա՛ւ։

Քաղաքապետը խօսքերէս զգացուած, գոհունակ շեշտով մը ըսաւ․ «Շնորհակալ ենք, Տիկին, ամէն առեն երբ պէտք ունենանք մեր ձեռնտուութեան պատրաստ ենք օգնելու Ձեզի»։

— Աստուած Ձեզի երկար կեանք տայ, Պ. Քաղաքապե՛տ, ինչպէս նաև Պէօլիւքպաշաներուն։ Շնորհակալութեան ու յարգանքի հաւաստիքս յայտնելէ վերջ դուրս ելայ։

Մոռցայ բիւր վիշտերս ու արցունքներս․ ցամքած երակներուս մէջ նոր եռուզեռ մը զգացի, հոգիս ուրախութեամբ պարուրուած՝ արագ քայլերով ու թռչունի սլացքով տուն վերադարձայ։ Նախ ծեր մամային աւետեցի լուրը, քանի որ միշտ իր հետը բաժնած էի մորմոքներս ու արցունքներս, կ'ուզէի նաեւ իր հետ բմբոշխնել ուրախութիւնս։ Ծերուհին «Փառք քեզ Աստուած» գոչեց․ մի քանի կաթիլ ուրախութեան արցունքներ հոսեցան խորշոմած այտերէն վար։

Աշակերտ, աշակերտուհի, իրենց տարիքներէն շատ աւելի զգայուն, ուրախ ճռուողումներով կը ցատքոտէին։ Իսկ ե՛ս հրճուանքի յուզումով կը դողայի, Ֆիզիքապէս դեռ շատ ընկճուած ըլլալով, կարողութենէս վեր կը գտնէի այս պաշտօնը։ Վերաբանալ բռնակալի տմեհի ձեռքով կղպուած ուսման տաճարի մը դռները... Բայց, գործին վեհութիւնը կը խանդավառէր զիս․ պատրաստ էի կուրծք տալ բոլոր դժուարութիւններուն ու խոչընդոտներուն։

Նոյն օրն իսկ(*), իրիկուան դէմ, կառավարութեան առջեւ իբր ազգային առաջնորդարանի ներկայացուցիչ Կիւրեղեան Գասպար աղան մեզի եկաւ ուրախ զուարթ․ — «Վարժուհի, քեզի հազուագիւտ նուէր մը կը բերեմ, ըսելով դպրոցին բանալիները գրպանէն հանեց ու ինծի երկարեց ու շարունակեց — Կառավարութիւնը դպրոցը վերադարձուց ազգին, սակայն պայմանաւ որ առաջին անգամ դո՛ւն քու աշակերտներովդ հոն պիտի փոխադրուիս ու տեսչուհին դուն պիտի ըլլաս։ Վարժո՛ւհի, ձեր մասին շատ գովեստներով խօսեցան Պէօլիւքպաշըզատէները, շատ հպարտ զգացի ինքզինքս․ մանաւանդ բանալիները տուած պահերուն։ Հիւսէյն էֆէնտին․ ըսաւ որ, «Պէտք է Ձեր պատմութեան մէջ ոսկի տառերով արձանագրէք։ Աւերակներու մէջ, աղբանոցին քովիկը, երկու քուկէս տարի անպատում զրկանքի ու ցուրտ ենթակայ, անօթի... մերկ, անդադար պահեց կանացի պատիւն ու համեստութիւնը, երբե՛ք չուրացաւ ազգն ու կրօնքը։ Եթէ ուզեր ուրանալ այս ամէնը, կրնար շատ երջանիկ ապրիլ։ Ես, կենդանի վկան եմ այս ամէն ըսածներուս»։

Գասպար աղան քիչ մըն ալ ուրիշ նիւթերու վրայ խօսելէ ետք, մեկնեցաւ, առանց սեէ նպաստաւոր ու քաջալերական խօսք մը ըսելու, կամ ճամբայ մը ցոյց տալու։

Յաջորդ առաւօտուն (Մարտ 7ին), երբ բոլոր աշակերտները ներկայ եղան՝ «Պատրաստուեցէ՛ք ըսի, որպէսզի ուրախութեան թափօրով մեկնինք այս տեղէն դէպի ցանկալի սրբավայրը։

(*) Այս տեղ թիւրիմացութիւն մը կայ՝ Աղջկանց վարժարանը նախ ժամանակ մը որպէս որբանոց գործածուեցաւ, յետոյ որպէս դպրոց։ Մենք չենք յիշեր թէ քանի՞ ամիս կամ օր տեւեց այդ որբանոցը, բայց գիտենք որ ըսկիզբէն որբանոցը դպրոցին մէջն էր, վերջը փոխադրուեցաւ եկեղեցիին բակը։ ԽՄԲ.

Ճամբայ ելանք։ Մերթ վերյիշումներու յուզումով ու մերթ անակնկալ երջանկութենէ տարուած՝ քալեցինք սուսիկ փուսիկ մինչեւ որ հասանք դպրոցը։

Ժողովուրդը իմացած էր որ Նախօրեակին դպրոցը պարպուած էր, բայց չէին գիտեր թէ՛ ինչո՞ւ։

Բանալին ձեռքս մօտեցայ դրան, յուզումէս դողդղալով՝ կարծես բանալու ուժը և քաջութիւնը կը պակսէր։ Բացի դուռը իր երկու փեղկերովը։

— Մտէ՛ք, զաւակնե՛րս, ըսի, մտէ՛ք այս սրբազան վայրէն ներս, ո՛ւր պիտի կրթուիք, դաստիարակուիք, խաւարէն դէպի լոյս գալու, տգիտութենէն՝ գիտակցութիւն։ Այս նուիրական յարկէն ներս պիտի սորվիք վերականգնել աւերակները, վերապրեցնել մեր մարտիրոս ազգին աճիւնները, անսասան պահելով հայու հաւատամքը՝ որուն համար արիւնով ներկուեցան մեր գետերն ու դաշտերը, լեռներն ու ձորերը... Ու բոլորիդ ճակատը սրբութեան սեւ կնիքը դրոշմուեցաւ։

Գեթսեմանային լռութենէ վերջ միայն հեկեկանքներ լսուեցան։

Շատ մեծ կարգապահութեամբ ներս մտան աշակերտները։ Բայց, նախքան ամէն բան, «Հայր մեր որ յերկինս ես»ը ըսելով աղօթեցինք ու խնդրեցինք Աստուծմէ որ մեր վրայ հսկէ ու առաջնորդէ մեզ դէպի բարին, զերծ պահէ ամէն չարիքներէ։

Աղօթքի ձայնէն, թաղի բնակիչները ուրախութեան արցունքի մէջ կը խուժէին դէպի դպրոցը։ Այս տեսարանը նկարագրել անկարող կը գտնեմ ինքզինքս... Պատերն ու դռները կը համբուրէին։ Հո՛ս ալ լաց ու շիվա՛ն, վերյիշելով այս շէնքին մէջ ատենօք ապրողները, որո՛նք անհետացան դժոխաձիր, անանուն սպանդանոցներու մէջ, յօշոտուեցան, կացինահարուեցան բիրտ ձեռքերէ։

Այս իրարանցումը գրեթէ ժամ մը տեւեց։ Խնդրեցի ժողովուրդէն որ հեռանար, որպէսզի հանդարտ մտքով կարենամ գործի լծուիլ։

Շա՛տ գործեր կար ընելիք։ Քանդող, աւերող ձեռքեր իրենց դրոշմը դրած էին հո՛ն. պատուհաններու ապակիներ կոտրտուած, պատերը փլփլկած ու աղտոտ, առանց նորոգելու կարելի չէր ապրիլ հոն։

Դիմեցի ժողովուրդին, որոնց մէջէն, ինծի բոլորովին անծանօթ երիտասարդ մը յանձն առաւ նորոգելու բոլոր պէտք եղածները. թէեւ ժողովուրդը լաւ չէր արտայայտուեր իր մասին, սակայն ես պիտի գովեմ իր ձեռնարկը։ Անմիջապէս գործաւոր բերել տուաւ, փլփլկած

ները նորոգել տալու, ձերմակ ծեփ ընել տալու, դուռներն ու պատուհանները շինել տալու։ Կիներ հաւաքեց, որոնք ամբողջ շէնքը լուացին, մաքրեցին, ու այս ամենուն ծախքը իր քսակէն։ Գրատախտակներ, աշխարհագրական քարտէսներ, զանգակ, կաւիճ ևն. բերաւ մեզի։

Այս կարգադրութիւններէն վերջ, մէկ երկու օրէն աշակերտներուն թիւը 300ի բարձրացաւ, միշտ երկսեռ։ Ստիպուեցայ կարող ուսուցչուհիներ փնտռել։ Ինծի ներկայացուցին Տիկ. Պիւլպիւլ Տէմիրճեանը և Օր. Նոյեմզար Մաթիկեանը, իսկ մանկապարտէզի համար, Երիզայի գաղթականներէն ազատուած՝ Օր. Հռիփսիմէն, որուն մականունը չեմ յիշեր։

Անոնց հետ միասին ծրագիրներ, կանոնագրեր, ու դասացուցակներ պատրաստեցինք։ Միայն բարձրագոյն կարգը երկսեռ չըրինք. աղջիկներուն դասարանը զատ, մանչերունը՝ զատ, մանաւանդ որ մանչերը աւելի ուշիմ և ընդունակ ըլլալով կրնային զանոնք յառաջ մղել ուզածիս չափ։ Բարձրագոյն կարգերով ես կը զբաղէի միշտ, երկրորդ կարգը երկսեռ՝ Օր. Նոյեմզարին տուի, երրորդն ալ Տիկ. Պիւլպիւլին, իսկ մանուկները՝ Օր. Հռիփսիմէին։

Պաշտօնակիցներուս ըսի. «Մեր գործունէութիւնը ապրուստի տենդոտ ու խօլական մրցում մը չ'պիտի ըլլայ, հապա պիտի զոհուինք մեր ազգի զաւակներուն մտաւոր յառաջդիմութեան համար։ Ո՛չ պիւտճէ ունինք և ո՛չ ալ բարերար ձեռք մը որ քսակը բանայ մեր առջև, հապա՛ պիտի գոհանանք աշակերտներու ամսավճարով»։ Լաւ կը յիշեմ որ նոյն իսկ նիւթապէս շատ բարձր ընտանիքներու զաւակներ՝ ամիսը հինգ դրշ.էն աւելի չէին վճարեր. 50-60ի մօտ աշակերտներ ձրի ընդունած, որոնց գրքերն ալ շատ անգամ մեր թոշակէն կտրելով կը գնէի ու կը բաժնէի իրենց։ Հակառակ այս խեղճ ու կրակ պայմաններուն բոլորս ալ մեծ անձնուիրութեամբ փարած էինք մեր գործին։

Կամաց, կամաց, թուրք բարձր ընտանիքներ, սկսան բերել իրենց զաւակները։ Աղջիկները 10-12 տարեկան, իսկ մանչերը՝ անկէ աւելի տարիքաւորները ես չէի ընդուներ առարկելով որ դպրոցը երկսեռ է, չեմ կրնար ընդունիլ։ Թուրք ծնողներ կը փափաքէին որ իրենց զաւակներուն ֆրանսերէն ու թուրքերէն լեզուներուն հետ հայերէն ալ սորվեցնեմ, որոնցմէ մի քանիները շատ ընդունակութիւն ցոյց տուին։

Հոգաբարձու և թաղական խորհուրդ չ'ունէինք. բոլորին գործն ալ ե՛ս ստանձնած էի։ Արդէն վերապրողներուն մէջ հազիւ երեք չորս անձ կային որ կրնային յարմարիլ այս գործին։ Անոնք ալ չէին մօտենար։

Քաղաքին աղաները միա՛յն առաջնորդարանին մէջ ժողովներ կ՚ընէին կառավարութեան առջև իբրև պատասխանատուներ՝ ազգին վերաբերեալ խնդիրներու շուրջ։ Ոտքերնին դպրոցին սեմէն ներս չէին դներ. Նախ որ կատարեալ վստահութիւն ունէին գործունէութեանս մասին, մինչ գոհունակութիւն ցոյց կու տային. երկրորդ պատճառ մըն ալ՝ մի գուցէ նիւթապէս չի տուժէին։ Միայն օր մը Բրուչլուկանց Գրիգորը, ՊԱՆԴԽՐԱՑԻ ՏՈՒՓԸ, դպրոց եկաւ ու խընդրեց որ զինքը հոգաբարձու ընտրեմ. Նախ քաղցրութեամբ յետոյ սպառնալիքով յաջողիլ փորձեց։ Անկէ առաջ արդէն պատմած էին ինծի իր զազրելի գործերը։ Բարկութենէս կրակ կտրած «Դուրս ե՛լ, ըսի, անպիտա՛ն, ներկայութիւնդ այս սրբավայրը կը պղծէ. վարքիդ պէս դրամդ ալ աղտոտ է, պէտք չ՚ունինք քեզի...»։ Առանց կարենալ բառ մ՚ըսելու, յանցաւորի մը պէս դուրս ելաւ։

Հոս պիտի տամ առաջնորդարանի աղա անդամներուն մի քանիներուն անունները, որովհետև բոլորին անունները չեմ յիշեր՝ իրենց հետ գործ մը չ՚ունենալուս համար։ Արդէն արդիւնաւոր գործունէութիւն մը չ՚ունէին. երբեմն ժողովուրդին օգտակար բաներ մը կ՚ընէին, ինչ որ հազուադէպ էր, բայց ընդհանուր առմամբ յանդիմանել տկարները, այրիներն ու որբերը։ Թէև մէջերնին բարեսիրտ անձեր կային. բացառութիւնը միշտ յարգելի է։

Առաջնորդարանի ներկայացուցիչ յաչս կառավարութեան (միլլէթ վէքիլի) Կիւրեղեան Գասպար աղա, իր գործերը ծանօթ ամէն արաբկիրցիի։ Ժողովի անդամ՝ Պ. Պ. Կարապետ Պասմաճեան, Առաքել Պալթաեան, Հաճի Պօղոս Մալումեան, Կարապետ Տէմիրճեան, Աբրահամ Մէսումեան, Յակոբ Ազատեան, Շապիկը Կարճ (անունը չեմ գիտեր) (*), Տիրան Ձէրէչէթեան, Գրիգոր Արսլանեան, Գրիգոր Բրուչլուքեան(**)։

Հոս տեղն է պատմել պզտիկ դէպք մը որուն յիշատակը չեմ կրնար մոռնալ։

Օր մը առաջնորդարանէն կանչուեցայ գործի մը կարգադրութեան համար։ Անգիտակ իր պաշտօնին Գասպար աղան հրաման մ՚ըրաւ բոլորովին ծաղրելի և անյարմար։ Երբ մերժեցի ան ըսաւ. «Վարժուհի, էշը տիրուն ըսած տեղը կը կապեն»։ Շատ գէշ ազդուեցայ այս նմանութենէն։ «Ներողութիւն, ըսի, ո՛չ դպրոցը ախոռ մըն է

(*) Շապիկը Կարճ՝ կցորդ անունն է Գէորգ աղա Զադուցպանեանին։

(**) Ասիկա պիտի ըլլայ Գրիգոր Կչիկեան, ծանօթ Կիւրչինկան Գրիգորը անունով։ Այս անուններուն մէջ կը պակսին երկու պատուական երիտասարդներու անունները՝ Կարապետ Փէհլիվանեան և Կարապետ Փալանճեան։

ԽՄԲ.

և ո՛չ ալ մենք ախոռապաններ․ ինչպէ՞ս կ'ուզէք որ քալեմ ձեր ցոյց տուած ուղիէն, երբ՝ անգիտակ դպրոցի օրէնքներուն, ապօրինի հը-րամաններ կ'ընէք։ Դպրոցը ազգի մը յառաջդիմութեան ամենամեծ ազդակն է, գիտութեան դաշտը ուր ուսուցիչ և ուսուցչուհի իբր անխոնջ մշակներ կ'աշխատին հո՛ն խաւարէն դէպի լոյս բերելու մանուկները, տգիտութենէն դէպի գիտակցութիւն։ Եթէ կ'ուզէք որ իբր ազատներ յարգուիք ու ձեր բարիքին հաւատիքը անմոռանալի մնայ, տուէք ձեր դրամները դպրոցին... եթէ ո՛չ ազատ ձգեցէք զիս իմ գործերուս մէջ։ Անձնուրաց կ'որոնեմ ազգին որբուկներուն ապա-գայ բարիքը, որոնց բարոյական լուծը ուսերուս վրայ կը ծանրանայ։ Ձեզմէ ո՛չ դրամ կ'ուզեմ և ո՛չ ալ գաղափար»։

Բոլորն ալ գերեզմանային լռութիւն պահելով պատասխան չկըր-ցին տալ բանձներուս։ Դուրս ելայ ու գործիս գացի։

Գալով դասաւանդութիւններուն՝ բարձրագոյն կարգի մանչերուն կը տրուէր հայերէն, ֆրանսերէն, թուրքերէն, թուաբանութիւն, աշխարհագրութիւն, սրբազան պատմութիւն ու կրօնի դասեր։ Աղ-ջիկներուն ալ միևնոյն դասերը՝ բաց ի թուրքերէնէ։ Միւս կարգերն ալ նոյն մեթոտով։

Օր․ Նոյեմզարը կը սորվեցնէր եկեղեցական երգերն ու շարա-կանները, որով ամէն առաւօտ բոլորս միասին մեծ սրահին մէջ հա-ւաքուած կերգէինք «ԱՌԱՒՕՏ ԼՈՒՍՈՅ», «ՓԱՌՔ Ի ԲԱՐՁՈՒՆՍ» ու «ՀԱՅՐ ՄԵՐ»ը։

Դպրոցը շատ լաւ կ'ընթանար․ գոհ էի որ մեր աշխատութեան արդիւնքը զգալի էր ու մեծ հիացում կ'առթէր ծնողաց։

Մեր աշխատութեան իբր վարձատրութիւն, ամսոյն վերջը աշա-կերտներուն բերած դրամին գումարը արդարօրէն կը բաժնէինք չոր-սերուս մէջ՝ արժանիքի համեմատ։ Կատարեալ համերաշխութիւն, սէր ու յարգանք կար մէջերնիս իրարու հանդէպ։

Օր մը, Շէրիֆ էֆէնտին դպրոց եկաւ, որուն երկու աղջիկ և մէկ մանչ զաւակները քովս կ'ուսանէին, իր գոհունակութիւնը և շնորհակալութիւնը յայտնելէ վերջ ըսաւ, — Տիկի՛ն, ուրախ լուր մ'ունիմ Ձեզի աւետելիք, կարծեմ մօտ օրէն ձեր եկեղեցին ձեզի պիտի վերադարձուի (այն տանն կառավարութիւնը իբր ամբար կը գործա-ծէր զայն)։ Կը խոստանամ ստանձնել ամէն ծախս եկեղեցիին նորոգման ու մաքրութեան համար, կարծեմ հաճելի պիտի թուի ձեզի այս ծա-ռայութիւնս ի նշան երախտագիտութեան այն գուրգուրանքին որ ցոյց կուտաք զաւակներուս։

— Շնորհակալ ենք, ըսի, այդ ազնիւ զգացումներէդ։ Մտքովս ըսի․ Վատե՛ր, ամէն տեսակ ոճիր, խժդժութիւններ ըրիք մեր ցեղին

բնաջնջման համար, հիմակ ալ ասանկ խոստումներով կը խորհիք ամոքել մեր սրտին արիւնոտ վէրքերը։ Ոչ թէ խոստումներով պիտի մոռնանք, հապա՛ վրէժխնդրութեան զգացումներով պէտք է սնուցանենք մեր զաւակները, որպէսզի կարենանք օր մը մեր իրաւունքներուն տիրանալ, այն ատեն մեր սիրելիներուն աճիւնները մասամբ պիտի վերապրեցնենք, վառ պահելով անոնց անմահ յիշատակները։

Իրաւ, Շէրիֆ էֆ.ին խոստացածին պէս Եկեղեցիին պէտք եղած նորոգումները ընելէ վերջ, մաքրել տուաւ ու բանալին յանձնեց առաջնորդարանին, 1919 Ապրիլ 16ին։

Անկէ վերջ, առաւօտ երեկոյ, աշակերտները եկեղեցի կը տանէինք աղօթելու համար, որովհետեւ աղօթքը՝ կ'ըսէի, մեր հաւատքին անդրդուելի զօրավիգն է։ Իմ հոն գտնուած տարիս քահանայ չկար տակաւին։ Մի քանի երիտասարդներ՝ աշակերտներուն հետ ժամերգութիւնները կ'ընէին։

Յուզիչ էր տեսարանը։ Եկեղեցին թալանուած, տաճարները մերկացած իրենց սրբազան կահաւորումէն, մերկ պատերն ու կամարները սուգի եւ լացի արձագանգներ կ'ուտային... զրկուած իր վաղեմի ժողովուրդէն, պարմանի երիտասարդներէն ու քահանաներէն։ Իր ընդարձակ պարապութեան մէջ, վշտաբեկ ու սգաւոր մայրեր, քոյրեր ու որբուկ զաւակներ կուգային աղօթել իրենց վիրաւոր սրտին սփոփանք մը խնդրելու։ Ծեր մամիկներ, պաղ քարերուն վրայ ծնրադիր՝ բազկատարած կ'աղօթէին, կուլային, կ'աղերսէին գէթ մէկը իրենց սիրելիներէն վերագտնելու։ Ափսո՜ս որ անոնց սրբազան մասունքներուն մոխիրներն իսկ անհետացած էին։

Շաբաթ օրուընէ թուղթի վրայ կ'արձանագրուէր «Տէր Ողորմեա»ի յուզիչ աղօթքը խնդրողներուն անունները՝ պատրաստ կիրակի օրուան ծանուցանելու եւ երգելու։ Այս պաշտօնը տուած էի դուրսէն ձայնաւոր երիտասարդի մը որ իր տխրազդեցիկ ձայնին ալու եւ հոգեւոր շեշտերը քարերը կը սթափեցնէին։

Կիրակի օր մը — բնաւ չեմ կրնար մոռնալ այդ օրն ալ միւս տխրազդեցիկ յուշերուս հետ — խոր լռութեան մէջ վերոյիշեալ Պարոնը թուղթի վրայ կարդաց. «Դժբաղդ մայր մը, աղքատ ու չքաւոր, մէկ ղրշ. կը վճարէ ՏԷՐ ՈՂՈՐՄԵԱ ըսելու, որպէսզի իր անառակ որդին դարձի գայ»։ Այնքան յուզուեցայ այս մօրը վշտէն որ սկսեցայ դառնօրէն լալ, որքա՜ն, դժբաղդ ըլլալու է այս մայրը, ըսի, առանց գիտնալու թէ՝ ճիշդ քովս գտնուող կորաքամակ ծերունին՝ ինքն էր այդ դժբաղդ մայրը որ աղի արցունք կը թափէր զաւակը տուն բերելու։ Երբե՛ք թշուառի մը հեծեծանքը այնքան կեղեքած չ'էր սիրտս, որքան այդ ալեւոր, կմախքացած կնոջ աղերսանքը որ կ'ընէր իր զաւկին դարձին համար։

Անդրադարձանք դպրոցին։ Քննութեան օրերը կը մօտենային. պէտք էր որ Յունիսի առաջին կիսուն վերջերը փակուէր դպրոցը։ Քննութեան համար որոշուած օրը ծնողներուն իմացուցինք, որով ամէն մարդ ազատ էր ներկայ ըլլալու իր զաւակին քննութեան։

Որոշուած օրը եկաւ. եկեղեցին լեփ լեցուն էր բազմութեամբ։ Քննութիւնները սկսեցանք բարձրագոյն կարգերէն։ Ներկաներուն մէջ մի քանի գիտակից երիտասարդներ կային որոնք կրնային գնահատել անոնց յառաջդիմութիւնն ու կարողութիւնը. մանաւանդ Թըւաբանութեան դասը ափ ի բերան թողուց ժողովուրդը։ Հինգ վեց ամսուան մէջ Գալֆաեանի Գ. Դ. դասընթացքը ծայրէ ի ծայր, պէտք եղածէն աւելի յաջող անցուցին։ Հոն էր ծերունազարդ, ալեւոր Պօղաճեան Տիգրան էֆն. որ իր մասնաճիւղն ըլլալով շատ գոհ մնաց ու քաջալերեց մեզ։ Երբեմն ան կ'այցելէր դպրոցը ու միշտ կը հետաքրքրուէր իր մասնաճիւղով։ Միւս կարգերն ալ շատ յաջող քննութիւններ անցուցին, շնորհիւ անձնուէր ու անխոնջ ուսուցչուհիներուն։ Ժողովուրդը միխիթարուած ուրախ զուարթ տուն վերադարձաւ բիւր մաղթանքներ ընելով մեզի։

Դպրոցը փակուեցաւ, Սեպտեմբեր 15ին վերաբացուելու պայմանով։ Վագանձի օրերուն կը զբաղէի նոր նոր ծրագիրներ պատրաստելու, աւելի կարգ ու կանոն հաստատելու։ Միտքս ուրիշ բանով չէր զբաղեր եթէ ոչ դպրոցով։ Կը մտադրէի նոյն իսկ, կարող մանչերէն մի քանին վկայականի հասցնել յաջորդ տարուան վերջը։

Եկաւ դպրոցի վերաբացման օրը։ Նո՛ր թափով, նո՛ր եռանդով լծուեցանք գործի իբր մշակներ, լաւ հունձք ունենալու տարուան վերջը։ Միակ իղձս մ'ունէի՝ պատերազմի չորս տարուան կորուստը գոցել մեր ջանքերով։

Բա՛յց, ճամբու վրայ անակնկալ խոչնդոտ մը հանդիպեցաւ, որմով փշրուեցան բոլոր երազներս, չքացաւ աշխատութեանս արգասիքը ու ամէն ինչ մոխիր դարձաւ ինծի համար։ Այս անակնկալ դէպքէն քար կտրեցայ։

Ամերիկեան Նպաստամատոյցի պաշտօնեաներէն Մըսթըր Նափը որբանոցներու իբր տեսուչ եկած էր, բողոքականներուն համար երկսեռ դպրոց մը բացաւ, որոնց թիւը 40էն աւելի չբարձրացաւ։ Օր. Սաթենիկ Գործակատարեան և Օր. Մանուշակ Գրայեան կը պաշտօնավարէին հոն։

Նոյեմբերի վերջերը, օր մը, լուր տուին ինծի թէ Մըսթըր Նափը ձեզ կ'ուզէ։ Երեկոյին վարժուհիներն ալ հետս առի, միասին գացինք։ Յարգալիր ընդունելութիւն, անուշ խօսակցութիւններ, լաւ գովեստներ դպրոցիս յառաջդիմութեան համար։ Յետոյ խօսքը ինծի

ուղղելով ըսաւ. «Տիկի՛ն, կը փափաքիմ որ երկու դպրոցները միանան. միութիւնը զօրութիւն է, եթէ չմերժէք առաջարկս, առանց դաւանանքի խտրութիւն փնտռելու, շատ գոհ պիտի մնամ։

Ե՛ս, բոլորովին անգիտակ իր մտքի ժանտ ծրագիրներուն.— «Ինչո՞ւ չէ, ըսի, երկու դպրոցներն ալ նոյն ազգի զաւակները կը դաստիարակեն։ Մենք Թուրք աշակերտներ ալ ունինք, որոնց բնա՛ւ խտրութիւն չենք ըներ, հայերո՞ւս մէջ կրօնական խտրութիւն պիտի ըլլայ։ Ամենայն սիրով կ'ընդունիմ առաջարկդ։ Սակայն նկատի առնելու էք որ մեծ զոհողութիւններով դպրոցը այս կէտին բերած եմ, ԻՐԱՒՈՒՆՔՍ պիտի պաշտպանուի անշուշտ...։»

— Այո՛, այո՛, անհոգ եղի՛ք, ըսաւ։

Յաջորդ առաւօտուն, երկու Օրիորդները 40 աշակերտներով եկան մեր 300 աշակերտներուն միանալու։

Սիրով ու յարգանքով ընդունեցի զիրենք։ Անմիջապէս չորս դասարանները վեցի վերածեցի, աշակերտներու կարողութեան համեմատ. Իւրաքանչիւրին իր դասարանը ցուցուցի։ Իմ բարձրագոյն կարգերս՝ մանչերու և աղջիկներու ինծի պահեցի. երկրորդը՝ Օր. Սաթենիկին, երրորդը՝ Օր. Մանուշակին այսպէս շարունակաբար։

Երեկոյին, Մըսթըր Նափը իր վարժուհիներուն կ'այցելէ եղած կարգադրութիւնը հասկնալու համար, կ'երեւի՝ Սաթենիկը ինձմէ վար դասելուս բողոքած էր։ Յաջորդ առաւօտուն, Մըսթըր Նափը երկու հայ պարոններու հետ դպրոց եկաւ, ու կոշտօրէն ըսաւ.— «Օր. Սաթենիկը տեսչուհի պիտի ըլլայ, թէ ոչ որբանոցները կը գոցեմ»։(*)

Այս անարդար առաջարկէն չանթահարուած ի՛նչ ընելս չի գիտցայ։Ուզեցի իրեն հասկցնել իր վատութիւնը —«Նայէ՛, ըսի, Մե՛նք Հայե՛րս, եթէ ուկայինք ու կլլէինք Թուրքին անարդարութիւնները ոչ կը թալանուէինք, ո՛չ կը ջարդուէինք ու կը բնաջնջուէինք։ Ե՛ս հայ եմ, հայ ցեղիս հետ տանջուած եմ ու այս տուայտանքը քաջութիւն կուտայ ինծի որ երեսիդ կանչեմ. ԹՈՒՐՔԷՆ, վատ ու անարդար մէկն ես, լսած եմ որ անտառի մէջ ՓԱՅՏԱՀԱՏ էք եղեր առենօք, հետեւաբար անգիտակ՝ օրէնքէ ու դպրոցէ։ Կարելի չէ որ այս անարդար առաջարկդ ընդունիմ։ Վիրաւոր սրտիս բողոքն է որ հասու չեղաւ մինչեւ կուտայ երեսիդ ,քեզի ըսելու թէ խաբեբայ մըն ես...»։

— Կի՛ն մը, հա՛յ կին մը այս աստիճանի գիս անարգէ... գոչ խարկը երեք անգամ գետին զարկաւ բարկութեամբ։

(*) Այդ օրերուն որբերը անջատ դպրոց ունէին։ Շատ չ'անցած այդ անջատ դրութիւնը վերջ գտաւ։ Որբերը դրկուեցան ազգային վարժարան։ Այս դրութիւնը սակայն երկար չի տեւեց. դարձեալ որբերը անջատեցին որուն պատճառները կը վերապահենք առ այժմ։ ԽՄԲ.

— Այո՛, հա՛յ կինն է որ քեզի պիտի հանկցնէ անարդարութիւնդ ու վատութիւնդ։

Այսպէս խօսելով, հաւաքեցի ինծի վերաբերեալ առարկաները, հրաժարականս տուի ու մեկնեցայ դպրոցէն, դառն արցունք թափելով։ Որքա՜ն անարդար վատութիւն, ան ալ Միսիօնարէ մը։ Մէկ վայրկեանէն փշրեց անէացուց բոլոր երազներս, վատերէն խլեց, կողոպտեց աշխատութեանս արգասիքը։

Անմիջապէս Խարբերդ մեկնելու պատրաստուեցայ։ Ասկէ առաջ արդէն քանի մը անգամ հեռագրով ուզած էին զիս Ֆրանսական դըպրոցէն, մերժած էի։

Ժողովուրդը ոտքի ելաւ, չէին ձգեր որ մեկնիմ, նոյն իսկ կառավարութեան կողմէ մարդ եկաւ, համոզեցին, ստիպեցին որ մնամ։ «Այդ վատին երեսը այլեւս չեմ կրնար տեսնել ըսի, անկարելի է հոս մնալս»։

Յաջորդ օրը, արդէն պատրաստ էի մեկնելու։ Բայց՝ Արաբկիրէն ելլելէն առաջ՝ ուխտագնացութիւն մ՚ունէի դէպի սրբավայր մը որ Գողգոթայի վերելքին պիտի նմանէր։

Հո՛ն, դպրոցին արեւմուտքը, կամուրջէն վեր, քանդուած տան մը աւերակ բլուրին վրայ, որուն ստորոտը՝ պարտէզին մէջ, չորցած վարդենիի մը տակ, այդ տան վաղեմի տանտիրուհին աննշան փոսի մը մէջ յաւիտենական քունը կը քաշէր...։ Գորովագութ կէսուրմայրս ցուրտ հողին, կը հսկէր իր ժրաջան ձեռքերով շինուցած երբեմնի շէնշող, ու հիմակ աւերակ օճախին։

Ազնիւ տիկնոջ մը հետ ճամբայ ելայ պզտիկիս ձեռքէն բռնած։ Ճամբուն վերելքին, ամէն քայլիս, վշտի կայծ մը կ՚աւելնար հոգւոյս մէջ։ Տէրպէտէրպի թաղը ո՛չ կենդանութիւն եւ ոչ ալ շարժում կար, միմիայն աւերակ տուներն ու չորցած պարտէզները՝ անխօս վկաներն էին բռնաւեր ձեռքերու ամեհի ոճիրներուն։

Հասանք տան աւերակին՝ բլուրին վրայ. ո՛չ մէկ բան ունէր ցուցնելու թէ՝ այդ բլուրը ատենօք ընտանեկան յարկ մըն էր։ Նըստեցանք մահաբոյր աւերակին վրայ լալու հո՛ն ուր ատենօք ուրախութեան եւ երջանկութեան ձայներ կը լսուէին։ Դեռ՝ վեց տարի առաջ հարսանիքի երգերով ու նուագներով այս տան մէջ կ՚առաջնորդուէի սիրոյ հազար ու մէկ երազներով օրօրուած...։

Հեկեկալէն իջանք գերեզմանին վրայ։ Մեր մրմուռ արցունքներէն կարծես փոսը շարժեցաւ ու ներքին ձայն մը մեզի ըսել կը թուէր. «Մի՛ վրդովէ՛ք քունս... գացէք այս արիւնոտ վայրէն... հեռացուցէք պզտիկս դժոխային տեսարանէն... զիս հանգիստ ձգեցէք...»։ Վերջին համբոյր մը այս աննշան փոսին, ուրկէ հեռացանք հեծեծանքով, վերջին բարեւս տալով աւեր ու թափուր մեր բոյնին։

Երբ տուն վերադարձանք, ամէն ինչ պատրաստ էր ճամբորդելու դէպի Խարբերդ։ Մնա՛ք բարի ըսելով տունէն դուրս ելայ որ ճիշդ դպրոցին կից էր։

Ճամբուն երկայնքին, երկկողմանի շարուած էին աշակերտները, բոլորին աչքերը արցունքով լեցուած ու կարմրած։ Չկրցի բառ մ'ըսել անոնց, լո՛կ գլուխի շարժումով «Մնաք բարի» ըսելով՝ քալեցի լալով ու արտասուելով։ Ժողովուրդէն մի քանիներ ձիով հետեւեցան ինծի մինչեւ քաղաքէն դուրս ու անկէ ալ դառնալով անոնցմէ, շարունակեցի Խարբերդի ճամբան, մտաբերելով Մխինարին ապերախտ ու տմարդկային վարմունքը որ պատճառ եղաւ ձգել դպրոցն ու աշակերտութիւնը, որոնց համար կեանքս զոհելու պատրաստ ու տրամադիր էի։

Խարբերդ հասնելէս երեք օր վերջ հեռագիր մը Արաբկիրէն. «Տիկին Եկաւեան, ոեւէ պաշտօնի չի՛ պայմանագրուիք, կ'ուզանք»։

Մի քանի օր վերջ, Պ. Կարապետ Պասմաճեան եւ Պ. Առաքել Պալթաեան եկան Խարբերդ, ուղղակի Տր. Գօյճի շէնքը ուր կը պաշտօնավարէի իբր ուսուցչուհի։ Խնդրեցին որ վերադառնամ Արաբկիր, խոստանալով նոյն իսկ, կրկնապատկել տարեթոշակս իրենց անձնական քսակէն։ Ցաւ 'ի սիրտ մերժեցի. կարելի չէ որ վերադառնամ, ըսի։ Անոնք գլխիկոր վերադարձան Արաբկիր։

Մինչեւ այս օր չեմ մոռցած ու չպիտի մոռնամ Արաբկիրը իր անուշ յիշատակներով։ Հո՛ն էր որ սիրոյս առաջին ալելուն երգեց երջանիկ տան մը մէջ։ Հո՛ն էր որ այրիութեան քօղը ձգեցի գլխէս, տակաւին նոր հարսի երազներէն չ'արթնցած...։ սուգի, վշտի, արցունքի թանձր մառախուղ մը սքօղեց սիրտս այն ժամանակ երբ՝ տակաւին սիրոյ զեփիւռը կը զգուէր հոգիս։ Անցան երանաւէտ օրերս երազի մը հանգոյն։

Մեկնեցա՛յ Արաբկիրէն, վերջին անգամ սիրոյ անկուշտ ու անյագ ակնարկ մը նետելով։ Հեռացայ քաղաքէն վշտաբեկ ու խանձող խոհերու մէջ թաթաւուն տանելով հետս դուլումի պատմութիւններ որոնք կրակի պէս կը հրկիզէին հոգիս։ Մեկնեցա՛յ սեւ օրերու քստմնելի ու պակուցիչ յուշերով։ Ցաւատանջ կուրծքիս վրայ՝ ջերմ աղապատանքով ու գուրգուրանքով սեղմած՝ սիրոյս աւեր ու քանդ տաճարի միակ յիշատակ՝ տարաբաղդ որբուկս, կենդանի յուշարձանը մեր երբեմնի երանաւէտ ընտանեկան բոյնին, որուն յիշատակը անհուն յարգանքով ու սիրով կը պահեմ սրտիս ծալքերուն մէջ ու պիտի պահեմ մինչեւ գերեզման...։

1944 Սեպտեմբեր 17, Պէյրութ

ԵՂԵՌՆԻ ՋՈՀԵՐԷՆ

Արաբկիրցի ուսանողը երբ աւարտէր Ուսուցչարանի դասընթացքը, իր ծնողքը եթէ ի վիճակի էին կը ղրկէին զինք Խարբերդ, Եփրատ կամ Ֆրանսական Գոլէճ։ Աղքատիկ, բայց ընդունակ ուսանող և ուսանողուհիներուն համար, Մուշեղ վարդապետ գեղեցիկ ծրագիրն ունեցեր ու գործադրեր էր, այդ երկու սեռէ ընդունակները Խարբերդ ղրկել, ու իրենց վերադարձին ազգային վարժարաններուն մէջ ծառայելու պայմանաւ։

Մեզի համար տակաւին անծանօթ է պատմութիւնը, թիւերն ու թուականները Խարբերդի գոլէճներուն մէջ արաբկիրցի ուսանող-ուսանողուհիներուն։ Կ'արժէր որ իրազեկներ այս ուղղութեամբ գրէին։ Մենք, հոս կը տպենք հազուագիւտ լուսանկար մը առնուած 1912ին Ֆրանսական գոլէճին մէջ։ Այս նկարը մեզ տրամադրեց, 1938ին, Բայազարնակ Տիկ. Պիւլպիւլ Անանեան (ծնեալ Ճզըրիկեան)։ Մեզի համար տակաւին որոշ չէ թէ արաբկիրցի բոլո՞ր ուսանողութիւնն է

Նստողներ ձախէն աջ. — Տաճատ Պէպիրեան, Նշան Նիկաւեան, Հայր Ռափաէլ, Արամ Ազնաւորեան, Սարգիս Տէմիրճեան։

Կանգնողներ ձախէն աջ. — Գուրգէն Գալուստեան, Զաքար Չէօփճեան, Լեւոն Քէնտիրկեան, Մամաս Քէնտիրճեան, Սամուէլ Ֆէրէչէթեան։

թէ մաս մը։ Ըստ Տիկ. Պիւլպիւլին, նկարը առնուած է Պ. Եկաւեանի շրջանաւարտութեան առթիւ։

Հոս ցաւով, անհուն վշտով կարձանագրենք այն դառն իրողութիւնը որ, այդ նորահաս երիտասարդները, բոլորն ալ առանց բացառութեան զոհուեր են Մեծ Եղեռնին։ Երիտասարդներ, որոնք անկասկած, զինուած գիտութեան լայն պաշարով, հայ բնագաւառին մէջ անոնք պիտի դառնային ազգային յառաջդիմութեան ջահակիրները։ Անոնք, վառ պիտի պահէին ԲԱԳԻՆԸ, լուսաւորելու ազատութեան ճանապարհը, ինչպէս իրենց ներշնչած, իրենց երիտասարդի արիւնին ու աւիւնին հետ շաղաղած էր, իրենց Մեծ Ուսուցիչը, գաւառի մէջ Յեղափոխութեան քարոզիչ առաքեալ ՌՈՒԲԷՆ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ։ Աւա՜ղ, սակայն որ ուսուցիչ ու աշակերտ պիտի իյնային, առանց կարենալ տեսնելու գէթ Մայրին Հայաստանին վրայ շողացող ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ արշալոյսը։

ԽՄԲ.

ՆՕԹԵՐ

ԱՐԱԲԿԻՐԻ ՄՇՏԱՀՈՍ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԸ

Դող, Տապաս, Խոշուք, Բողող, Սուրբ, Մաս և կաթն աղբիւրները։ Ընտանիքներու անուններով կոչուած աղբիւրները՝ Փիւսկիւլիին, Սեմերճոնց, Ճիկերճոնց, Մարիկիրեղենց, Ղազանճոնց, Մուրտիկանց, Կիւմիշկերտէնենց. Տէրտէրենց, Գոլոնց, Ենոֆենց, Արարօղլուն, Եաղուպենց, Ղարակէզին, Ինճիրենց, Խէրպէկենց, Կեզպէյիկանց, Մղտեսի Յակոբենց, Ամպըրկցոնց, Ս. Գէորգայ, Կշիկանց, Ճաւենց, Բախտիկանց, Նալպանտ Ղազարենց, Լիրաճոնց, Մոլցոնց, Զալղենց, Ղօլանճոնց, Հէսիրաէենց։ Կան նաև վարի ու վերի շուկաներուն աղբիւրները, ինչպէս նաև Մայր ժամուն, Քէշիշլէրի Ս. Յակոբի, Տէմիրճոնց աղբիւրները։ Արաբկիր ունի ջուրի երկու մեծ ակեր՝ ԶՐԻՆ ԱՋԲԸ որ ջուր կը հայթայթէ Արաբկիրի մէջէն անցնող գետակին որ ոռոգութեան ու ջաղացքներուն կը ծառայէ և երկու ջրանցքներուն որոնք Շահրաղէն ու Տէրպէտէրէն անցնելով քաղաքին երկու երրորդին թէ ոռոգման և թէ տնային գործածութեան համար ջուր կը տանին։ Երկրորդ ջուրի մեծ ակն է ՈՒԼՈՒ ՓՈՒՆԱՐԻ ակը որ Քէշիշլէրի մօտէն արտի մը մէջէն կը բղխի և քաղաքին հարաւարևելեան շրջանին ջուրը կը հոգայ։

ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՂ ԱՐԱԲԿԻՐՑԻՆ

Գրեց՝ ԳՈՒՐԳԷՆ ՔՀՆՑ. ՀԱՃԷԹԵԱՆ

Լուռ կ'անցնիմ 1915-1918ի դժբախտ տարիներուն ընթացքին պատահած՝ տարագրութեան, ջարդի ու թշուառութեան սրտաճմլիկ պարագաներուն վրայէն, որոնցմով, Թուրք կառավարութիւնը իր գլխային ՈՃԻՐը գործադրեց ու մէկ միլիոն հայերու կորստեան պատճառ եղաւ։

Պատերազմիկ պետութիւններ, չորս տարիներ ամբողջ, մահ ու աւեր սփռելէ ետք, խաղաղութեան սեղանին մօտենալով հաշտութիւն կնքեցին, և Թուրք կառավարութիւնը տարագրեալ հայերուն արտօնութիւն և ազատութիւն շնորհեց իրենց բնակավայրերը դառնալու։

ԳՈՒՐԳԷՆ ՔՀՆՑ. ՀԱՃԷԹԵԱՆ

Հոս խղճի արդար պարտք մը կատարած ըլլալու համար, կ'արժէ յիշատակել, Արաբկիրի մօտ, Վերի Աթմաի քիւրտ ցեղապետ Պատթալին ծառայութիւններու մասին հայերու հանդէպ, օգտագործելով անշուշտ իր մեծ ազդեցութիւնը Թուրք կառավարութեան վրայ։ Ան, տարագրութեան այդ դժնդակ օրերուն կրցաւ բաւական թուով հայ արհեստաւորներ ազատել իրենց ընտանիքներով, զանոնք տեղաւորելով իր աշիրաթին պատկանող հողային սահմաններէն ներս։ Այնպէս կ'ենթադրուի որ իր ազատագրած հայ արհեստաւորներուն թիւը

կը հասնէր մօտ երկու հարիւր յիսուն հոգիի չի հաշուած կիներն ու փոքրիկները։

1918ի վերջերուն կնքուած զինադադարի լուրը, կայծակի արագութեամբ՝ Թուրքիոյ ներքին գաւառները տարածուած էր։ Տարագիր հայեր սկսեր էին վերադառնալ իրենց ծննդավայրերը։ Արաբկիրցիք անման չէին, անոնք ալ իրենց աքսորավայրերէն կը դառնային քաղաք, հոն, նոր կեանք մ'ապրելու կրկնակ փափաքով։ Կուգային անոնք վէրքոտ սրտերով ու տառապանքի ահաւոր պատմութիւններով որոնց վրայ պիտի աւելնար աւերակ քաղաքին ողբալի վիճակը — տուներ քանդուած. օճախներ մարած, գերդաստաններ ամբողջ անյայտացած, այս բոլորին տոկալու համար սիրտ էր պէտք, ու Արաբկիրցին, առանց յուսահատելու, ցոյց տուաւ իր հպատակութիւնը կառավարութեան, կրկին մշակեց բարի դրացնութիւն իր երէկի ջարդարար դրացիին հետ ու անցաւ գործի։

Այդ օրերուն, Արաբկիրի մէջ, հայ ժողովուրդին թիւը հասած էր մօտ երեք հազարի։ Կառավարութիւնը հայոց վերադարձուցեր էր՝ եկեղեցին, առաջնորդարանը, տղայոց և աղջկանց վարժարանները, ինչպէս նաև ազգապատկան կալուածները՝ բաղնիք, ջրաղացք, յիսունէ աւելի խանութներ վարի և վերի շուկաներուն մէջ որոնք տարուէ տարի վարձքի արուելով բաւականաչափ եկամուտ մը կ'ապահովէին ազգին կարիքները հոգալու համար։

Ազգային կեանքի այս նոր շրջանին սկսելու համար, առաջին պատեհութեամբ համագումար ժողով մը տեղի ունեցաւ Ազգ. Առաջնորդարանին մէջ, ուր, ազատ քուէարկութեամբ ընտրուեցաւ քաղաքական ժողով մը, բաղկացեալ եօթը ազգայիններէ։ Անոնք անմիջապէս գործի լծուելով վերաբացին տղայոց և աղջկանց վարժարանները, ուսուցչութեան հրաւիրելով Տիվրիկցի Գաբրիէլ Գարաեանը (մեռած), Վահան Սուքիասեան որ ներկայիս կը գտնուի Հայաստան, Մատթէոս Ալաճանեան այժմ Տ. Կորիւն Քհնյ. որ Հալէպ կը գտնուի և Վահան Շալվարճեան. Խօսրով Թէրզեան՝ Հալէպ և ուրիշներ։ Աղջկանց վարժարանի աւագ ուսուցչուհի կը կարգուի իր նախորդին՝ Տիկ. Վարդուհի Եկաւեանին մեկնումէն ետք, Օր. Սաթենիկ Գործակատարեան որ մինչև 1925 ձեռնհասօրէն կը տանի իր պաշտօնը։ Այժմ կը գտնուի Ամերիկա։ Դարձեալ Քաղաքական Ժողովի որոշումով ընտրուեցաւ նաև Ուսումնական Խորհուրդ մը գլխաւորութեամբ Պ. Գրիգոր Արսլանեանի — այժմ Նոր Արաբկիր — որուն յանձնուեցաւ դպրոցներու կարգադրութիւնը։ Այդ օրերուն երկսեռ աշակերտութեան թիւն էր մօտ հինգ հարիւր հոգի։ Արաբկիրի դպրոցը շարունակուեցաւ մինչև 1926։ Այդ թուականին ներքին գաւառներուն հայ դպրոցները փակուեցան...։

Զինադադարի կնքումը կարելի դարձուց Ամերիկեան ԲԸԼԻՖին որ կարենայ իր մարդասիրական օգնութիւնը փութացնէ Թուրքիոյ ներքին գաւառները ուր իր օգնութեան մեծ կարիքը կը զգացուէր։ Արդարև, Խարբերդի միսիոնար Նորդ հանգուցեալ Մր. Րիգսի կարգադրութեամբ Արաբկիրի մէջ ալ բացուեցաւ որբանոց մը, որուն տնօրէն վարիչն էր Մր. Նափ և իր օգնականուհին Միս Մրթաք որոնք, երկուստեք, անձնուիրաբար ծառայելով բարերար դեր մը կատարեցին հայ որբին ու որբևայրիին, զանոնք տարիներով խնամելով։ Անոնք, մեծ դիւրութիւններ ընծայեցին քաղաքին բնակչութեան Ամերիկայէն օգնութիւն ստանալու։ Անոնց ներկայութիւնը, որպէս օտարներ Արաբկիրի մէջ, հայութեան ուժ ու կորով կը ներշնչէր։

Արաբկիրի ժողովուրդին այս վերակառուցուող կեանքին համար, ազգային ու մանաւանդ կրօնական տեսակէտով կը պակսէր մէկը, քահանան։ Նորընտիր քաղաքական ժողովի որոշումով, իբրև քահանայութեան յարմար թեկնածու, ինծի եղած առաջարկներուն և հաւատացեալներուն փափաքին գոհացում տալու համար, տեղի տուի ու ուխտեցի հետևիլ Աստուծոյ կամքին և Անոր կարգադրութեան։ Արդարև 1920 Մարտ 22 Ծաղկազարդի կիրակին քահանայական ձեռնադրութիւնս տեղի ունեցաւ Մեզրէէի բողոքականաց եկեղեցւոյ մէջ, ձեռամբ Գերշ. Գիւտ Եպ. Մխիթարեանի, քառասունքի շրջանս ալ բոլորելէ ետք եկայ Արաբկիր։

Արաբկիրի կրօնական խնդիրները կարգի դնելէ ետք, եկայ թեմական այցելութեան, յաջորդաբար այցելեցի Ծագ, Անջրդի, Սաղմկայ, Մաշկերտ, Էյնեցիք, Բուշնայ, Վաղշէն, Աղն, և Վանք գիւղերը։ Իւրաքանչիւր գիւղի մէջ մէկ կամ երկու օր մնալով, հոգեւորապէս մխիթարեցի խեղճ գիւղացիները որոնք տարիներով բռնութեան տակ ընկճուած էին ու ինքնութիւննին մոռցած։ Այս այցելութեանս միջոցին ինծի կ'ընկերանար Սաղմկացի Յարութիւն Բէպապճեան որ, հակառակ քահանայի զաւակ ըլլալուն կրցեր էր ազատիլ։ Աւելորդ չեմ նկատեր հոս նշելու որ, յիշեալ գիւղերուն մէջ շատ ցանցառ թիւով հայեր միայն-կրցած էին կրօնափոխութեամբ ազատիլ։ Սովորական միջոց մըն էր որ հայեր կը գործադրէին կեանքերնին փրկելու համար։ Օմայի գիւղը մօտ տասնեհինգ օր մնալէ ետք, այցելեցի նաև Ակն, ուր մնացի մօտ երկու շաբաթ։ Ժամերգութիւն կատարեցի եկեղեցւոյ մէջ, ժողովուրդը հոգեւորապէս մխիթարելէ ետք վերադարձայ։ Յաջորդաբար այցելեցի նաև Տիվրիկի, Բինկեան, Բոնպոթ և Զմմարա, վայրեր ուր տարիներով քահանայի երես չէին տեսեր։ Այս ամենուն մասին ուրիշ առթիւ։

17 Նոյեմբեր 1944, Հալէպ

ԳԱԲՐԻԷԼ ԳԱՐԱԵԱՆ

Գրեց՝ ՌՈՒԲԷՆ ՀԱՑԱԳՈՐԾԵԱՆ

Պատերազմէն առաջ երբ դպրոցները վերաբացուեցան, երբ մանչերու և աղջիկներու վարժարանները բաժնուեցան, Թաղի տղաքը՝ ամէն առաւօտ, իրարու ձայն տալով, աշխոյժ քայլերով կ'աճապարէինք դպրոցին սեմէն ներս մտնել, «Առաւօտ Լուսոյ»ն չի սկսած. տակէ վերջ մտնողները պատիժի կ'ենթարկուէին: Այս աճապարանքը մանաւանդ անոր համար որ մեր Թաղը հեռու էր դպրոցէն, հակառակ այս բոլորին սակայն, ճամբուն երկայնքին մեր տղու ուշադրութիւնը գրաւող ոևէ շարժում կամ իր մեր քայլերը կը դանդաղեցնէին. վա՜յ որ աղբանոցի մը մէջ երկու աքաղաղներու կռիւը տեսնէինք, այդ օր պատիժը անխուսափելի էր: Ձմեռ ատեն այս երթը աւելի հաճելի կ'ըլլար, Վերի Շուկայէն, խանութներու առջեւէն անցնելու ատեննիս եթէ քիչ մը ինքզինքնիս տաքուկ կը զգայինք, սակայն երբ Օտուն Մէյտանին հասնէինք լեռնէն սուլող հովը արդէն մեր քթերուն ծայրերն ու ականջները կը կարմրցնէր: Ասկէ մինչև Ճիկերճօնց վայրէջքը երևակայեցէք թէ ի՛նչ ձիւն կը քակէինք: Արևոտ օրերուն, վայրէջքներուն, կը սահէինք ու երբեմն ալ կռնակի վրայ հասակ կը չափէինք, իսկ երբ ձիւնը անընդհատ կը տեղայ ու կը դիզուի գետինը, մեր ուսերուն վրայ ու մենք կը դառնայինք կէս մը ճերմակ մարդ, մեր քայլերը աւելի աճապարանքով կը նետէինք ու երբ դպրոցին դուռը հասնէինք, մուտքին վրայ կը գտնէինք տնտես աղբարը՝ աւելը ձեռքը, մեր վրան գլուխը աւլելու: Ու ներսը, վառարանը անընդհատ գոլ կ'արձակէ շուրջը որ աշակերտներուն արտաշնչումին խառնուած սրահը տաքցուցած է: Սակայն, սրահ մըտնելէ առաջ, կօշիկնիս կը հանենք, կարգով ու կանոնով մասնաւոր դարակներուն մէջ կը շարենք, հոն միշտ պահակներ կը հսկեն որ դադարներուն իրարանցում տեղի չունենայ: Այդպէս էր մեր դպրոցը, մեր սրահը, սրբավայր մը, ուր կօշիկը գործ չունէր: Տակաւին սըրահ չի մտած կարելի էր գուշակել այդ օրուան հերթապահ հսկիչը տղոց հանած աղմուկէն: Լուռ է սրահը, հազիւ ցած բզզոց մը կայ ու ամէն ոք դասերով զբաղած է — հսկիչը դպրոցին տեսուչ Պ. ԳԱԲՐԻԷԼ ԳԱՐԱԵԱՆՆ է: Ան, ճպոտը ձեռքին, գլխուն ֆէս մը՝ քիչ մը աջ հակած, ձեռքերը ետին կապած, սրահին կեդրոնը կ'երթևեկէ, մերթ ակնարկ կը նետէ բարձրագոյն կարգի տղոց որոնք, տախտակամածին վրայ, մէյմէկ փոքր մինտէրներ տակերնին առած, ծալլապատիկ նստեր են:

Այս առթիւ կ'ուզենք քիչ մ'աւելի յստակ ուրուագծել մեր Տեսուչին մէջ մարդը՝ ֆիզիքական, մարդը՝ հոգեկան ու մարդը մտային։ Այս անոր համար որ յետ պատերազմեան Արաբկիրի սերունդը, իրեն շատ բան կը պարտի։ Այդ դժբախտ սերունդը, եթէ իր մանկութեան օրերը տարագրութեան ճամբաներուն վրայ անցուց, անոր յաջորդող օրերն ալ Թուրքերու և քիւրտերու քով հովուութեամբ, ծառայութեամբ անցուց մոռնալով մայրենի լեզուն, մոռնալով նոյնիսկ ծագումը և հայուն գեղեցիկ բարքերը։ Ահա այս սերունդն էր որ հարիւրներով կը յանձնուէր Գ. Գարաեանին և իր պաշտօնակիցներուն

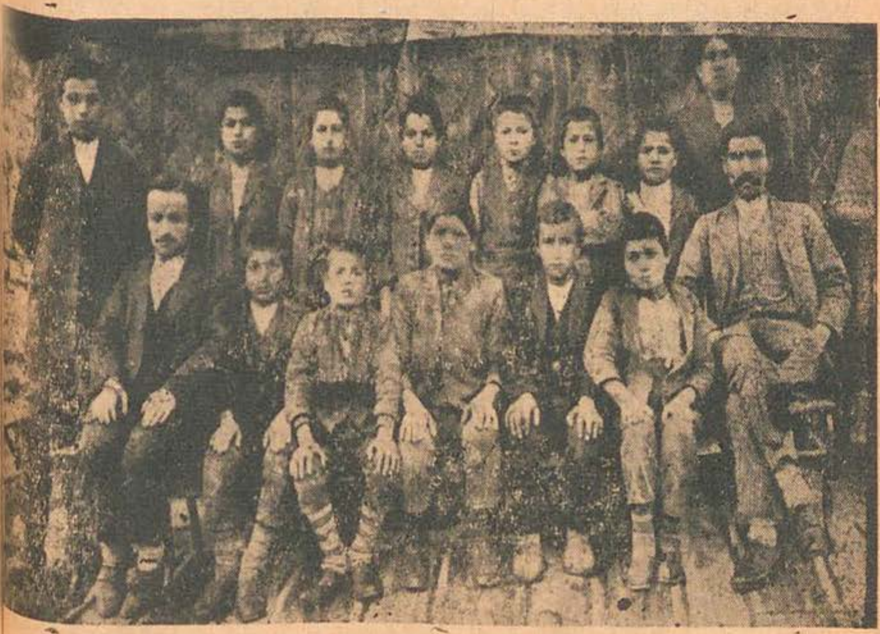

Նկարը առնուած է 1923ին

Ձախէն նստած՝ Արամ Աբրահամեան (մեռած), ոտքի՝ Տիգրան Տէվէճեան (շրջանաւարտ ուսուցիչ)։

Պատկերին աջը նստած՝ Գաբրիէլ Գարաեան։

Նկարէն ծանօթ անուններ՝ Հայկազուն Բիւրքճեան, Տրդատ Տէր Սահակեան, Աշոտ Փօզաճեան, Կարապետ Ղազարոսեան։

յղկելու, կոփելու հայու անուան արժանի, հայ պատանիներ պատրաստելու, հիմը դնելու ՆՈՐ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ։

Գ. Գարաեան, նիհարակազմ, միջահասակ, թուխ և խոժոռ բռունելու չափ խիստ դէմքով. թաւ յօնքերով, որոնց ներքև սև զոյգ մը աչքեր միշտ կը փայլէին, մարդ մըն էր երեսուն տարեկանի մօտ։ Ան ծնած էր Տիվրիկ, ուսումը առած Սվազի գոլէճը,

տարագրուած Արաբկիրի գիւղերը, որպէս հովիւ տարիներով ծառայած, առեն մը նոյնիսկ թրքացած ու իր գեղեցիկ ձայնին համար սափրած իրեն որ ԷԶԶԷ տայ։ Երբ սակայն, վախը կը փարատի, առաջին առիթով Արաբկիր կուգայ, ուր և անմիջապէս որպէս ուսուցիչ Ազգային Վարժարան կը մտնէ։ Ան զոհաբերութեան մարմնացումն էր։ Դաստիարակ էր ու Տեսուչ, հսկիչ էր ու եկեղեցական դասու վարիչ, անհուն եռանդ ունէր ծառայելու ու իր խոժոռ դէմքին ներքև անկասկած որ մեր վերապրող սերունդին հանդէպ սիրող սիրտ մը ունէր պահուած, որ ամենէն մղիչ ուժն էր այն մեծ զոհաբերութեան կարօտ գործին որուն գլուխն էր կանգնած Պ. Գաբրիէլը։

Արաբկիրցի ծնողքը զինքը կը յարգէին՝ կը սիրէին։ Եւ տար համար ալ երբ արաբկիրցի մայրը, ընդհանրապէս մայրերը որովհետև հայրեր չկային արդէն, երբ տղան ներս կը մտցնէին ու Պ. Գաբրիէլին առաջքը կը կանգնէին.

— Վարժապետ, առ տղաս, միսը՝ քեզի, ոսկորը ընծի, ինտոր գիտես նէ անպէս բրէ. — ու Պ. Գաբրիէլ և իր պաշտօնակիցները՝ որոնցմէ յիշողութեամբ յիշատակեմ Պ. Վահան Սուքիասեան՝ Տիվրիկցի, այժմ Հայաստան, Պ. Արամ Աբրահամեան՝ որբանոցի տըղոցմէն, որ Արաբկիրի մէջ կը մեռնի, Պ. Սարգիս Հացագործեան՝ Հարաւային Ամերիկա, Պ. Մատթէոս Աղաճանեան (այժմ Տէր Կորիւն քահանայ՝ Հալէպ) և Պ. Խորէն Թէրզեան՝ Հալէպ։ Տղան կ'առնէին մօրմէն որպէս ՄԻՍ ու ՄԻՏՔ ու զայն իրենց գիտցած ձևով կը կաղապարէին։ Ինչպէս ըսի, այս նուիրուած ուսուցիչներուն ջանքերուն շնորհիւ շատ քիչ ժամանակուայ մէջ Արաբկիրի դպրոցը արդէն ամփոփ վարժարանի մը կազմ ու ձև կը ստանայ։ Իրաւ է որ դպրոցին սահմանած պատիժները քիչ մը շատ կը յիշեցնէին Տէր Թոդիկեան մեթոտը. բայց այդ տաժանելի պատիժները միայն կրցին քրտացած տղոց վարքերն ու բարքերը նոր ձևի, նոր կաղապարի բերել։

Պ. Գաբրիէլ, Արաբկիր հաստատուելէն ետք, կ'ամուսնանայ արաբկիրցի ընտանիքի մը — Ինէկճեան — աղջկան հետ։ Աւաղ սակայն որ երկար պիտի չվայելէր ընտանեկան այդ երջանիկ բոյնը, իր ծանր աշխատանքներուն հետևանքով իր կուրծքին ներքև բոյն պիտի դնէր, Արաբկիրին բառով՝ ԲԱՐԱԿ ՑԱՒԸ, Թոքախտը։ Եւ 1924ին, առտու մըն ալ եկեղեցիին կոչնակը իր հատիկ, հատիկ զարկով, պիտի տարածէր քաղաքին վրայ մահագոյժը, այն մարդուն որ կը վայելէր անխտրաբար յարգանքը թէ՛ հայուն և թէ թուրքին։ Եւ այդ իսկ պատճառով անոր դագաղին կը հետևի ԱՄԲՈՂՋ քաղաքը որը մեռելատունէն մինչև գերեզմանատուն ուսամբարձ կը տանին, ու գերեզմանատան մէջ, սգակիր ժողովուրդին զգացումներուն և երախտագիտութեան թարգմանը կը հանդիսանայ, յետպատերազմեան

ազգային կեանքի մէջ գործօն դեր ստանձնող անշահախնդիր անհատներէն Պ. Գրիգոր Արսլանեան որուն ամէն մէկ խօսքին ու բառին, ժողովուրդը արցունքով կը պատասխանէ։ Այս օր, ես ալ, շնորհիւ Արաբկիրի և Շրջ. Հայրենակցական Միութեան ընծայած պատեհութենէն, ես ալ, տարիներ ետք, Լիբանանի այս հեռաւոր անկիւնէն, այս քանի մը տողով եկած եմ ընկերներուս յարգանքի տուրքը վճարելու մեր վաղամեռիկ ուսուցիչին աճիւններուն որոնք գիտեմ, անգամ մը ևս պիտի հրճուին, ու չի զգան ճնշումը հողին, ի տես գաղթաշխարհին ցրուած երբեմնի աշակերտներուն անկեղծ ու երախտապարտ զգացումներուն։

Պէյրութ

ՄԱՏԹԷՈՍ ԱՂԱՃԱՆԵԱՆ

Գրեց՝ Ս. ԲԱԽՏԻԿԵԱՆ

Արաբկիրի դպրոցի դասընկերներէս, Պ. Ռուբէն Հացագործեանի յօդուածը յաւէտ ողբացեալ մեր յարգելի Տեսուչ Պ. Գաբրիէլ Գարաեանի մասին, պատճառ եղաւ որ ես կրկին իմ ՈՐԲ-ՈՐԲԱՆՈՑ յուշագրութեանս դիմեմ, հոն գտնելու մեր միւս ուսուցիչները և անոնցմէ ներկայացնեմ Պ. Մատթէոսը։ Ահա իր մասին ըրած արձանագրութիւնս։

... Պ. Գաբրիէլին ձեռքի նոր իր դալար ճիւղը, անոր խիստ դէմքը, սպառնացող աչքերը եթէ պատճառ էին որ իր ներկայութիւնը դպրոցին սրահին մէջ ասեղ ձգէիր ձայնը կը լսուէր. անդին, միւսներուն ներկայութեանը, թէև աշակերտներուն մեղուային բզզիւնը քիչ մ'աւելի կը բարձրանար, սակայն երկուստեք աշակերտ ու ուսուցիչ գոհ էին կարծէք քիչ մը այդ աղմուկէն, դպրոց ըլլալը յայտնի կ'ընէր։

Մեր ուսուցիչներուն մէջ, որոնք կ'ուզեմ ներկայացնել, Պ. Մատթէոսը հետաքրքրական տիպ մըն էր։ Իր ձայնը սրահին մէջ շատ չէր լսուեր։ Քիչ անգամ կը բարկանար, բայց երբ բարկանա՛ր... Ան կը հագնէր զղուայ շալվար, մէջքին գօտի, ճագէթ, ու գլխուն ֆէս կը դնէր։ Գլուխը միշտ քիչ մը աջ հակած, ան անշշուկ կը շարժէր դպրոցին մէջ։ Ան առանց ճպոտի և սպառնալիքի յարգանք կը պարտադրէր, իրաւամբ ալ տղաքը զինքը կը յարգէին, մանաւանդ որ լսած էինք թէ ան ՍՏԱՄՊՕԼ գացուեր է, ՇԻՄԷՆՏԻՖԷՐ տեսեր է։ Մենք, փոքրերս, ոչ Ստամպօլը գիտէինք և ոչ ալ շոգեկառքին մասին գաղափար ունէինք և այդ էր պատճառը որ մեր աղու մտքերուն վրայ ազդելով իր շուրջ խորհրդաւորութիւն մը ստեղծեր էր։

Պ. Մատթէոս, մեր դասարանին՝ ԲԼԻԽՊին մէջ, կուտար Թուաբանութիւն, գեղագրութիւն և յետոյ նաև հայերէն։ Անոր տուած գեղագրութեան դասը, մէկ քարով երկու թռչուն զարնելու կը նմանէր։ Ամէն անգամին չարականներէն որպէս գրի օրինակ կը գրէր, մենք պարտաւոր էինք դոց սորվելու որ գրի դասերնիս փոխէր։ Այս ձևով սորվեցուց «Առաւօտ Լուսոյ», «Աշխարհ Ամենայն», «Հաւատով Խոստովանիմ»էն մաս մը։ Մինչև այսօր, մտքիս մէջ կը մնան այդ օրերէն սորված հատ ու կտոր բաներ. հատ ու կտոր որովհետև անկէ վերջ, որբանոցներէն մինչև օտար դպրոցները ուրկէ ո՞ւր չարական... քաղէինք։

Այդ օրերուն նոր սկսեր էինք աղիւսակ սորվիլ և մեզի, մեր վերի դասարանի տղաքը ըսեր էին որ շատ դժուար բան էր աղիւսակը, բայց անգամ մը որ սորվեցար, ա՛լ լմնցաւ, արդէն Թուաբանութիւն սորված կ'ըլլաս։ Ահա թէ ինչո՞ւ համար, կեանքիս մէջ ես

ԿՈՐԻՒՆ ՔՀՆՑ. ԱՂԱՃԱՆԵԱՆ

առաջին անգամն ըլլալով ինքզինքս մեծ զգացի, երբ Պ. Մատթէոս քառակուսիներուն՝ կազմուած զուգահեռական և ուղղաձիգ գծերով, մեզ սկսաւ բացատրել անոնց մէջի գումարներուն պատճառները։

Երկու օր անընդհատ աշխատելէ ետք ներկայացանք դասարան։ Կային լաւ գիտցողներ, կային սխալողներ. ես չի գիտցողներէն էի։ Այդ օր լաւ ապտակ մ'ուտելէ ետք, ուսուցիչը զիս զրկեց նաև կէսօրուայ ՃԱՇԷՍ։ Ընդգծեցի բառը, որովհետև լոկ չոր հացէ կը բաղկանար — որբանոցի ՍՈՄԻՆ մը։ Այդ օրերուն որբերուս կէսօրին կերակուր չէին տար։ Երևակայեցէք ստամոքսիս վիճակը, առաւօտուն ալ բան մը չէի կերած, հիմակ ծունկի եկած աղիւսակ պիտի

պիտի սորվէի, չոր հացէս զրկուելով... Ասկէ սակայն ի՛նչ հասկնար ուսուցիչը — կուշտը անօթիին մանր է փշրեր: Դպրոցական կեանքիս ամբողջ տեւողութեանը, Արաբկիրէն մինչեւ Պէյրութ, այդ եղած էր դասի համար իմ պատիժս, առաջինը եւ վերջինը: Ահա թէ ինչո՞ւ մանրամասնօրէն կը յիշեմ այդ դէպքը:

Պ. Մատթէոս կուտար նաեւ երգեցողութիւն: Դասարանով կը տանէր եկեղեցիին դուռը, կ'երգէինք միաձայն, մեր ուզած խաղերով: Հոն սորվեր եմ «Ազատն Աստուած», «Լուսին չկար», եւ ուրիշ երգեր, մանաւանդ Եզնիկ Սրբազանին երգը՝ «Արի Եզնիկը»:

Վերջին անգամ, հայրենի երկրին մէջ, զինքը պիտի տեսնէի Խարբերդ 1922ին: Որբանոցով Պէյրութ կ'ուղարկուէինք: Մեզ Խարբերդի մէջ բաւական սպասցուցին, կը բնակէինք բերդին ներքեւ Ֆրանսական Միսիոնի շէնքերուն մէջ. այն օրերուն լսեր էինք որ Պ. Մատթէոս ՉԸԼԱ նստեր է քահանանալու համար, մեր մայրիկէն, Տիկ. Աղաւնի Տօնականեանէն, խնդրեցինք որ մեր ուսուցիչը որբանոց հրաւիրէր որ զինքը տեսնէինք եւ օր մըն ալ սեւ փիլոնով, մօրուքով որբանոց եկաւ ուսուցիչը՝ Տէր Կորիւն նոր անուանակոչութեամբ: Հաւաքուեցանք սենեակ մը, տեսանք զինքը, ու տեսաւ մեզ: Խօսեցաւ ու օրհնեց... առաջին օրհնութիւնն էր հաւանաբար որ մեզ կուտար:

ԱՐԱԲԿԻՐՑԻ ԿԻՆԸ ԹՈՒՐՔԵՐԷՆ ԿԸ ԽՕՍԻ

Ալթմիշ փարա պիշէյ տէկիր ըմմա տատըմըն դիմարընա կէտիյի:
Էրէբան, գօթըլըն պէյիկ ըմմա փաարըն (փայտ) ազ:
Արեւ կինտէ ներտէ խալըն քի ադըզ կինտէ փատա կիտէրըն:
Պուկին ուրբաթ տուր, ջումին սրա հայերուն տուր:

ԱՐԱԲԿԻՐՑԻՆԵՐԸ ԿՈՒՏԵՆ...

Առաւօտուց թութ
Օրըլկին թան
Իրիկունն ալ
Ինչ որ գտնես ան:

Բալանոց կերայ
Ծօշմից էղայ.
Բարձր լեռները
Աշմից էղայ:

ԱՐԱԲԿԻՐՑԻ ՀԱՐՍԸ ԿԸ ԽՕՍԻ

Տայ — Կեսուր
Վրան դնեմ — Դնեմ զինք
Սայ: — Մուր:

ԱՐԱԲԿԻՐՑԻ ԼԵԳԷՈՆԱԿԱՆՆԵՐ

Գրեց՝ ԽՈՐԷՆ ՔՀՆՑ. ԱՃԷՄԵԱՆ

Վերյիշումի քաղցր՝ բայց միանգամայն դառն պարտականութիւն մըն է ինձ, տարիներ յետոյ, գրի առնել Արաբկիրցի այն խումբ մը ընկերներուս կեանքի ու գործի մասին, որոնցմէ քանիներ գիտցան մահը բայց չ'վախցան անկէ։ Եւ անոնցմէ ոմանք ալ կ'ապրին՝ ՅԱՆ-ՆՈՒԱԾ ԵՐԱԶԻՆ ԿԱՐՕՏՈՎԸ։

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՃԻՆԿԷՐԵԱՆ

Տարիներ յետոյ, այս պահուս դեռ դէմս կանգնած է կարծես Արարայի հերոսներէն ու նահատակներէն, ինձ շատ մօտիկ ծանօթ եղող Մարտիրոս Ճինկէօզեանը, որ Մարտիրոս եղաւ Արարայի բար-

ձունքին վրայ։ Վտիտ մարմնով, ջղուտ, սակայն անհանդարտ բնաւորութեամբ ու եռանդով լի հայրենասէր երիտասարդ մըն էր հազիւ քսանեհինգ գարուններ բոլորած։ Մեզմէ բաժնուեցաւ նախ 1915ին, Կովկասի կամաւորական շարժումի ժամանակ և Ամերիկայէն մեկնող կամաւորներու առաջին խումբին հետն էր։

Գնաց ու մասնակցեցաւ բազմաթիւ կռիւներու, գոհ էր իր վիճակէն, այսպէս կը գրէր ինծի, և ուրախ էր որ հասած էր վերջապէս իր նպատակին ու փափաքին։

Սակայն, մէկէն կարճ ժամանակ մը մեր Մարտիրոսը լռեց, ալ չէր գրեր, ու կրկին զինքը Ամերիկա՝ մեր մէջ տեսանք։ Դառնացած էր, ու հազիւ կարելի կ'ըլլար լսել բառ մը հերոսական այն դրուագներէն,

Այս պատկերը մեզ տրամադրած է, նախկին լէգէոնական, այժմ պահեստի ենթասպայ Պ. Վարդան Ճիհանեան։ Խումբը երկրորդ վաշտի հինգերորդ գումարտակն է։ Բոլորն ալ Արաբկիրցի են։

Անունները.— (1) Վարդան Ճիհանեան (տասնապետ), (2) Շմաւոն Ճիհանեան, (3) Գարեգին Շիրինեան, (4) Գառնիկ Պէքպէրեան, (5) Արշաւիր Աճէմեան, (6) Սարգիս Շիրինեան։

Լէգէոնականներուն ընդհանուր նկարներուն հետ բաղդատելով գտանք նաև, Վ. Պալլիկեան, Թ. Գարակէօզեան, Գ. Շապօեան։

որոնց մէջ իր բաժինը ևս ունեցած էր։ Չուշացաւ սակայն երկրորդ կամաւորական շարժումը, ու Մարտիրոսի ճակատին կնճիռները քակ-ուիլ սկսան։ Ուրախութենէն թև առած էր կարծես ու կրկին Ամերիկայէն մեկնող առաջին խումբին հետ գնաց։ Կարճ ժամանակ մը վերջ, երբ ես ալ Լէգէոնականներու շարքին մէջ էի, Մարտիրոս ուրախութեամբ եկաւ գտաւ զիս։ Գրկեց, համբուրեց, իբրև այս անգամ իր զէնքի ընկերը, ու գնաց։ Սեպտեմբեր 20ի օրն էր, երբ մեր բանակատեղին Արարայի յաղթութեան լուրը հասաւ։ Քանի մը օր յետոյ, ապայակոյտի չէնքին մէջ կախեցին մեր նահատակ ընկերներու ցանկը։ Հո՛ն, մեր անմահներու մէջն էր Մարտիրոսի անունը։

Շատ անգամներ մեր հանդիպումներուն ըսած էր Մարտիրոս, երբ կրկին բախտ ունենամ մտնելու կռիւներուն մէջ, անկարելի է որ անկէ ողջ դուրս գամ, այնքան որ չէր վախնար մահէն և այնքան որ կը սիրէր իր հայրենիքը։ Բոլոր Լէգէոնականներու ուխտն էր կռիւը։

ՎԱՐԴԱՆ ՃԻՀԱՆԵԱՆ

ՅՈՎՍԷՓ ԱՃԷՄԵԱՆ

Ահա և երկրորդը՝ Սէրժան Պաղտասար Օտապաշեան։ Նիւ-Եորքի Ս. Խաչ եկեղեցիին սրահին մէջ կամաւորներ կը մարզէր, երբ առաջին անգամ ծանօթացայ մեր Պաղտասարին։ Վերին աստիճանի եռանդուն և փութառուն, օրն ի բուն հրամաններ կ'արձակէր։ Յոգնիլ չէր գիտեր բնաւ։ Մեզի Պորտօ բերող նաւուն մէջ ամէն օր հաւաքոյթ կար, հոն էր Պաղտասարը, մարզանք կար՝ նորէն հոն էր։ Կարճ հա-

տակաւ ջղուտ երիտասարդ մը, հազիւ 23 տարու։ Պօրտոյի մէջ հազիւ կրցանք իր զգեստը յարմարցնել։ Միշտ ժպտադէմ, ուրախ բնաւորութեամբ ընկերասէր տղայ մըն էր ան։ Վեց ամիս լման, Քամթէլօրիզօ կղզիին մէջ անհամբեր կ'սպասէր։ Կը գրէր չարունակ իր յուշերը և անկէ մաս մը կը ղրկէր Ամերիկահայ թերթերուն Եփրատ ստորագրութեամբ։ Կ'ափսոսար որ չի կրցաւ Արարայի կռուին մասնակցիլ և նաւը մեզ Պէյրութ հանած էր։ Հասաւ ցանկալի օրը և ահա Մերսին՝ Կիլիկիոյ մէջ էինք։ Հողը կը համբուրէր արցունքով ու կարօտով։ Մեկնեցանք Քիլիս, Այնթապ, Ճարապլուս ու անկէ Մարաշ։ Ս. Աստուածածին եկեղեցին ենք միասին։ Տխուր է, արցունքը աչքին մեզի ողջերթ կը մաղթէ։ Լուռ, ակռաները սղմած, մեկնող լէգէոնականները կը դիտէ մութին մէջ։ Որոշուած էր Ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյ մէջ մնացող խումբին հսկողութիւնը յանձնել Սէրժան Պաղտասարին, ինչպէս նաև չորս հազարի մօտ հայութեան պաշտպանութիւնը 31 լէգէոնականներու։ Ութ օր յետոյ կռիւներով Մարաշ մտանք և գտանք Ս. Աստուածածին եկեղեցին պաշարուած։ Մեզ յատկացուած էր այս անգամ Ս. Քառասուն Մանուկ եկեղեցին։ Չորս օր անընդհատ փողոցներու փշաթելերը քակելու ճիգին մէջ էինք, երբ տեսանք գիշեր մը վերը բարձունքին վրայ Ս. Աստուածածին եկեղեցին բոցերու մէջ։ Նոյն բոցը կարծես մեր սրտերուն մէջ ալ ըլլար։ Անհնարին ջանքերով երբ մօտ էինք այրած եկեղեցիին, տեսանք որ մոխրակոյտ մը մնացած է անկէ և այրող մեր ընկերներուն և ժողովուրդին հոտը և մուխը կը ծածկէր մթնոլորտը։ Սէրժան Պաղտասար և իր քով մնացած 17 զինուորները մինչև իրենց վերջին փամփուշտը կռուած, ժողովուրդին մէկ մասը ազատելով։ Ինքը վիրաւոր հրամայած է իր զինուորներուն գերի չ'իյնալ և մտնել կրակին մէջ։ Ահա այսպիսի նահատակութիւն մը վիճակուեցաւ մեր սիրելի Պաղտասարին։

ՊԱՂՏԱՍԱՐ ՕՏԱՊԱՇԵԱՆ

Ահա մեր միւս մարտիրոսը՝ Գաբրիէլեանը, Սարգիս Գասպարեանը, նոյնպէս Արարայի հերոսներէն, երիտասարդ այս երկուքը, որ նոյնպէս գիտցան մահը բայց չվախցան անկէ։ Ասոնց մասին ալ մէջ բերենք Զօր. Ալէնպիի գնահատանքը։ «ԵՍ ՀՊԱՐՏ ԵՄ ԻՄ

ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆՍ ՏԱԿ ՀԱՅ ԶՕՐԱՄԱՍ ՄԸ ՈՒՆԵՆԱԼՈՒՍ, ԱՆՈՆՔ ԿՌՈՒԵՑԱՆ ՓԱՅԼՈՒՆ ԿԵՐՊՈՎ ԵՒ ՄԵԾ ԲԱԺԻՆ ՄԸ ՈՒՆԵՑԱՆ ՅԱՂԹԱՆԱԿԻՆ ՄԷՋ»։ Այո՛ անոնք մեծ բաժին ունեցան փայլուն յաղթանակին մէջ։ Հայ կամաւորը, զինուորը, լեգէոնականը շատ բաժին ունեցան յաղթանակներու մէջ, ինչպէս այսօր։

Վերապրողներէն դեռ շատեր կան Արաբկիրցի հոս և Ամերիկա, Հրանդ Սարգիսեանը, Եկաւեանը, Մալումեանը, Ճիհանեանը, ևլն.։ Բոլորին ալ սրտին մէջ՝ կը վառի հուրը հայրենասիրութեան, ցաւի կրակը անմար և բանաստեղծին ըսածը «Աննուաճ երազին կարօտը...»

Արաբկիրը, իմ մանկութեան և պատանեկութեան օրերու խորհրդաւոր տեսքով, այսօր ալ կը պատկերանայ երևակայութեանս մէջ, որուն զաւակներուն հերոսական և յարգանքի այս տողերը կը նուիրեմ։ Օրհնեա՛լ ըլլայ նահատակներուն յիշատակը։

Պէյրութ

ՆԱՄԱԿԱՆԻ

Թրանսիլվանիոյ Ղէրլա քաղաքէն 1934 Օգոստոս 14 թուակիր նամակէ մը, գրուած հայրենակից Պ. Աւետիս Խժտահարեանի կողմէ որ թարգմանած է բազմաթիւ վէպեր, ինչպէս՝ ԳՈՒԹ ԵՒ ՍԷՐ, ՍԻՐՏԵՐՈՒ ԿՌԻՒԸ, Պ. ՓԱՍՏԱԲԱՆԸ, ևլն., կը քաղենք հետևեալ տողերը. —

«Մենք ժամանակին, 1912-1913, երբ ես Եգիպտոս կը գտնուէի, կազմակերպեցինք Գրասիրաց Միութիւն մը, քանի մը հայրենակից երիտասարդներով. նպատակ ունէինք մեր շուրջ համախմբելու երկրէն դուրս գտնուող հայրենակից երիտասարդ գրասէրները որոնք բաւական թիւ մը կը կազմէին Եւրոպայի և Ամերիկայի մէջ։ Այս ուղղութեամբ ամէն կողմ նամակներ ձգած էինք, յանկարծ հիւանդութիւնս պատճառ եղաւ որ ես Գահիրէն ձգեմ, ինծի հետ նաև իմ անբաժան ընկերս Աւետիս Տէր Փիլիպոսեանը։ Եկանք այս կողմերը 1914ին, օդափոխութեան։ Ամառ էր։ Մեր ժամանումէն քանի մը օր վերջ, ընդհանուր պատերազմ յայտարարուեցաւ։ Մնացինք հոս փակուած։

«Մեր նախկին ընկերներէն գրականութեամբ զբաղողներն էին ես և Աւետիս Փիլիպոսեանը, Սամուէլ Միրէշեան և Երուանդ Փալանճեան՝ Պոլիս, Սարգիս Տէմիրճեան՝ Փարիզ, Վահրամ Տէմիրճեան և Տաճատ Պէպիրեան՝ Ամերիկա։ Այժմ լոկ Ա. Տէր Փիլիպոսեանին հետ կը թղթակցիմ որ Ամերիկա է, Սամուէլը Պոլսոյ մէջ մեռած է, Ս. Տէմիրճեանը ինկած է պատերազմի ճակտին վրայ Ֆրանսական բանակին մէջ, միւսներէն լուր չունիմ։ Մեր մէջ ամենէն յաջող գրողն էր Սամուէլը որուն ձեռագիրներէն քանի մը կտոր դեռ կը պահեմ մասունքի պէս»։

Բ. ՄԱՍ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՈՍԿԵԳԻՏԱԿին բովանդակութեան երկրորդ մասը յատկացուցինք ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ։ Այս մասին մէջ պիտի ջանանք ներկայացնելու երկու գլխաւոր նիւթեր՝ ԱՐԱԲԿԻՐՑԻԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ և ԱՐԱԲԿԻՐՑԻ ու ՇՐՋԱԿԱՑԷՆ հին ու նոր գրողներ։

Մինչև հիմա՝, ընդհանուր համոզում կար թէ արաբկիրցիական գրականութիւն գոյութիւն ունեցած չէ, կամ չկայ։ Այս սեռը մշակեր է հիներէն Գաբիկ Տէվէճեան և նորերէն Սարգիս Բախտիկեան։ Երկուքն ալ իրենց պատմուածքներուն նիւթերը կ՚առնեն Արաբկիրէն, հոն ապրող ժողովուրդին կենցաղը, աւանդութիւններն ու հէքեաթները առատ նիւթ հայթայթած են երկուքին ալ, որոնց ստորագրած պատմուածքները տարտղնուած են թերթերու և պարբերաթերթերու մէջ։ Շնորհիւ այս երկուքին կրնանք ըսել թէ արաբկիրցիական գրականութիւն ունինք։

Մեր հայրենակիցները շատ անգամ, տրտնջացեր են նաև Արաբկիրցի գրողներու չգոյութեան համար։ Բաղդատաբար Ակնայ, այդ դժգոհանքը արդարանալի է, բայց բաղդատաբար միւս երկու դրկից քաղաքներուն՝ Մալաթիոյ և Խարբերդի, ո՛չ։ Խարբերդ հակառակ իր գոլէճներուն, հակառակ «Փառաւոր Պոլիս»ը կոչուելուն, բաղդատաբար մեզմէ նուազ գրող ունի. իսկ Ակնայ պարագան բոլորովին այլ պատկեր կը ներկայացնէ։ Անոր ունեւոր դասակարգը ընդհանրապէս գաղթեր է Պոլիս՝ Արևելքի լոյս քաղաքը։ Այդ միջավայրին մէջ, ամիրաններու զաւակները անկասկած որ պիտի դաստիարակուէին ու օժտուէին բարձրագոյն կրթութիւնով և ազգային զարթօնքի օրերուն իրենց տաղանդը ի սպաս դնէին հայ ժողովուրդին, հայ գրականութեան։ Նոյնը եղած չէ Արաբկիրցիներուն համար։ Անոնց գաղթավայրերը եղեր են գլխաւորապէս՝ Կարին, Հալէպ, Եգիպտոս, Սուտան Եթովպիա և վերջին յիսնամեակին ընթացքին Հիւսիսային Ամերիկա։ Քաղաքներ ու երկիրներ որոնք չէին կրնար մեզ պատրաստել մտաւորականներ... իսկ երկրին մէջ, Արաբկիրի բարձրագոյն վարժարանը եղող ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆը հարկ եղած մտային պաշարը կարող չէր տալ գաւառի տղուն։ Ասոր վրայ աւելցուցէք թալանը որ Արաբկիրի ողնաշարը փշրեց։

Հակառակ այս բոլորին Արաբկիր ունեցեր է ԳՐԱԳԷՏ զաւակներ՝ Գրչագիր Մինաս վարդապետէն մինչեւ աշուղներ՝ Խրիկրտար ու Թուբափտար, մինչեւ Թադէոս Վրդ. Եկաւեան, Մամբրէ Եպ. Մարկոսեան, Տէվէճեան ու Պօզաճեան, Դաւիթ Պէկ ու Խաչկոնց, Ինտրա ու Սեւան, Տէրպէտէրեան ու Գարագիւլեան, Բարտաչ ու Մաթիկեան եւ աւելի նորերէն Նազենի, Մեսումենց, Տէր Պետրոսեան, Բախտիկեան։ ՈՍԿԵԳԻՏԱԿին էջերէն, եթէ ան կեանք ունենայ, ժամանակի ընթացքին պիտի ջանանք այս գրողները ներկայացնելու հայրենակիցներուն. այս անգամ անոնցմէ մէկ քանին կը ներկայացնենք։ ԽՄԲ.

ԹԱԴԷՈՍ ՎՐԴ. ԵԿԱՒԵԱՆ

Գրեց՝ ԾՈՓՆՑԻ

Թադէոս վարդապետ Եկաւեանի անունն եւ ինքնութիւնը անծանօթ մնացած է ժողովուրդին լայն խաւերուն եւ իր հայրենակիցներուն մէջ։ Ասոր պատճառը իր մեկուսացած կեանքը եղած է՝ Լաթաքիոյ սահմանափակ շրջանին մէջ ուր անցուցեր է իր կեանքին մէկ կարեւոր մասը։ Իսկ իր գրածները զինքը ծանօթ պահեր են միայն բանասէրներուն մօտ, մանաւանդ եօթը տարուայ տքնաջան աշխատութիւնով յօրինած հին եւ նոր կտակարաններուն ՀԱՄԱԲԱՐԲԱՌԸ որը եւրոպական չափանիշերով աշխատութիւն մըն է որուն առաջին էջին վրայ բազմեր է իր անունը որպէս Թադէոս վրդ. Աստուածատուրեան (Արաբկիրցի)։

Այսօր, մեր տրամադրութեան ներքեւ գտնուող կարգ մը աղբիւրներէն օգտուելով, կը փափաքինք մեր հայրենակիցներուն ծանօթացնել Թադէոս վարդապետը։

Թադէոս վարդապետ ծներ է Արաբկիր 1831ին։ Իր կեանքի սկզբնական օրերուն մասին դժբախտաբար մեր աղբիւրները լուռ են. բերանացի վկայութիւններ ալ չունինք։ Զինք կը գտնենք վարդապետ եւ միաբան Երուսաղէմի Ս. Յակոբին 1866ին։ Նոյն տարին իրեն կը տրուի վանքին ՀԻՒՐԸՆԿԱԼի բաւական փափուկ պաշտօնը որը կը կատարէ մինչեւ 1873։ Այս թուականէն մինչեւ 1905, տեւուչ կը դրկուի Լաթաքիա։ Հոն միեւնոյն ատեն կը վարէ Անտիոքի առաջնորդութեան պաշտօնը՝ ենթակայ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան։ Իր մնայուն բնակավայրը սակայն միշտ Լաթաքիան է։ Հոն է որ կը կառուցանէ այժմեայ եկեղեցին, որ այն ատեն վանք էր, ինչպէս շրջափակի կառուցուածքն ալ կը ցուցնէ։ Ինքն է որ կը գնէ վանքին

տեղի մասին ընդարձակ հողամասը ուր այսօր բազմահարիւր գաղթականներ իրենց թիթեղեայ տնակները շինած կ'ապրին։

Մեր պրպտումները, Լաթաքիոյ մէջ, 1942ին ոչ մէկ արդիւնք տուին։ Այնտեղ աչքէ անցուցինք եկեղեցական անօթներն ու զգեստները, եկեղեցական գրքերն ու զարդեղէնները և ցաւալի է որ ո և է յիշատակարան իր մասին չի կրցինք գտնել։

1906ին Թադէոս վարդապետ կը դառնայ Երուսաղէմ ուր իրեն կը յանձնուի Լուսարարապետի կարեւոր պաշտօնը։ Այդ ատեն ան արդէն եպիսկոպոսանալու վրայ էր երբ հասաւ մահը։ Իր դամբարանը որ կը մնայ Սուրբ Փրկչին վանքին մէջ, իր շիրմաքարին վրայ գրուած է՝ «Հանգիստ Տէր Թադէոս Վարդապետ Եկաւեանի Արաբկիրցւոյ, Լուսարարապետ Ս. Աթոռոյս, 1831-1906»։ Թադէոս վարդապետ 1878ին, մէկ տարուայ համար, եղեր է՝ նաև առաջնորդ Պէյրութի։

Թադէոս վարդապետին գրական աշխատանքին գլխաւորն է իր եօթր տարուայ աշխատանքը եղող ՀԱՄԱԲԱՐԲԱՌԸ որ տպագրուած է 1895ին։ Իբրև տպագրուած ուրիշ գործ, գոնէ մեզի համար, առ այժմ, անծանօթ է։ Վերջերս, Պէյրութի քահանայ հայրերէն Տէր Յուսիկ Այանեան, մեր տրամադրութեան տակ դրաւ իր ձեռագիր «Գիրք Բարոյից»ը։ Կը բաղկանայ հինգ հարիւրէ աւելի էջերէ 31x21 ս. մ. ծաւալով, շեղագիր և խուաքարտ կողքով ու կաշեկազմ կռնակով։ Մեզի յայտնի չէ, ո՛չ գրուածքին թուականը և՛ ո՛չ ալ վայրը։ Միայն թէ իր քարոզներէն մէկուն մէջ (էջ 292) կ'ըսէ.

... «Այլ այս շնորհաց սեղանս կերակրէ ո՛չ զմի ազգ, այլ զերկոտասան ազգս քրիստոնէից. ոչ վեց ամիս և եօթն օր. այլ հազար ութն հարիւր վաթսուն ամէ»։ Կարելի՞ է հետեւցնել ասկէ թէ «Գիրք Բարոյից»ին գոնէ մէկ մասը 1860ին գրուած է. ինչ որ պիտի նշանակէր իր վարդապետանալէն առաջ։

Թադէոս վարդապետ գրեր է գրաբար։ Ան հմուտ գրաբարագէտ եղած է։ Այս առթիւ ակնարկութիւն մը տանք իր մասին Սահակ Կաթողիկոսին կողմէ ուղղուած Գարեգին Եպս. Տրապիզոնիին։

... «Շատ կարդացեր էք արդեօք, որ կարողացած էք թափանցել Ողբերգուին հոգեկան խորքերուն, սգեկկիայի պէս մանր կերած էք ողբերու, ձայներու և վայրերու այս մատեանը։ Մի՛ խռովիք չի պիտի ըսեմ ՆԱՐԵԿԱՑՈՒՆ, ինչպէս երբեմն Երուսաղէմի միաբաններէն ՀԱՄԱԲԱՐԲԱՌին երկարօրի աշխատասիրողը՝ լուսահոգի Թադէոս վարդապետին աւելորդ անուն կուտային ՆԱՐԵԿԱՑՈՇԿՈՃ, որովհետև եթէ ո՛չ ամբողջովին, գոնէ մեծ մասամբ գոց կ'արտասանէր»։

Մեզի համար հոս լուծելի ուրիշ խնդիր մը կայ։ Ան իր ՀԱՄԱ-ԲԱՐԲԱՌին վրայ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐԵԱՆ ստորագրած է, մինչդեռ ուրիշ տեղեր իր անունը ԵԿԱՒԵԱՆ կը կարդանք։ Մեզի կը թուի թէ Աստուածատուրեանը աւելի ծածկանուն մըն է քան տոհմանուն մը։ Իր եղբօր, կամ եղբօր որդւոյն, Արաբկիրի ծանօթ քահանաներէն Տէր Վաղարշակին աւազանի անունը Աստուածատուր կամ Աստուր եղած է։ Արդ կարելի է ասկէ հետեւցնել թէ այդ անունը իրենց նախահայրերէն մէկուն անունը եղած ըլլալու է։

Թադէոս վարդապետին մասին «Արեւածագ»ին մէջ կը կարդանք հետեւեալը որ իր զաւեշտական ոգիին մէջ իսկ շատ բան կը պարզէ յուսահոգի վարդապետին խառնուածքին, նկարագրին, ինչո՛ւ չէ նաեւ արաբկիրցիութեան մասին։

«Ու եղաւ որ Աստուած ողորմի մեր Երուսաղէմի վանքին եւ տուաւ շնորհք Եսայի պատրիարքին, որ Թադէոս վարդապետը կարգէ մատակարար։ Սա Արաբկիրցի էր. երկու քաղաքներ կան որք իրարու մերձակից են, Արաբկիր եւ Ակն։ Այլ թէ Արաբկիրցի՞ն է խելացի թէ Ակնցին. — կ'ըսուի թէ, հարկաւ աւանդութենէ, սատանան օր մը մտածեց թէ ո՞ւր բնակի. ՓՈՍԹԱՆ մը ունէր, զայն Ակնցիի մը եւ Արաբկիրցիի մը վարձու տալով ըսաւ. — «Ցանեցէք հունտ կամ կուտ. թէ որ ցանքէն յետոյ հունձքի ատեն հողէն դուրս պտուղ ըլլայ, իմս է»։ Ակնցին ցանեց դդում, սեխ եւ ձմերուկ եւ այլն, իսկ Արաբկիրցին՝ սոխ ու սխտոր, շողգամ եւ այլն։ Սատանան հունձքի ատեն ըստ իր պայմանագրութեան Ակնցիէն տնկուածներն ու բուսածները առաւ ըսելով. «Ուրեմն ինձ աւելի պէտք է Ակնայ մէջ բնակիլ, քան թէ Արաբկիրի մէջ»։ Եւ այն օրէն ի վեր կ'ըսուի թէ սատանան Ակնայ մէջ կը բնակի, եւ որով կը ստուգուի այն առածը թէ «Ակնցին կը ցանէ, Արաբկիրցին կը քաղէ»։

«Ուրեմն Եսայի պատրիարքին տնօրինութիւնն էր խելացի, Թադէոս վարդապետ վանքին մատակարար կարգելովը, քանի որ նա էր Արաբկիրցի, այսինքն սատանան անգամ փախցունող քաղաքի մը զաւակ։ Ի՜նչ մեծ մխիթարութիւն Պատրիարքի մը, որ 12,000 ոսկի պարտքի մը տակ ճնշուած ըլլալով յոյժամ, չէր գիտեր թէ ի՞նչպէս մատակարարէ վանքը. — աւա՜ղ, չէր իսկ գուշակեր թէ օր մը 40.000 ոսկի պարտքի մը տակ ճնշուելով, հոգին պիտի աւանդէր։

«Արդէն ամէն անգամ որ Եսայի պատրիարքին միտքը զար խռովութիւն ընելու, Թադէոս վարդապետը մատակարար կը կարգէր, եւ քաղաքին մէջ Արաբք եւ Հրեայք երբ լսէին թէ Թադէոսն է մատակարար, ամէն առաւօտ կանուխէն որքան որ հատած միս ու փտած բանջար ունէին կը բերէին վանքին դուռը եւ Թադէոս աժանկեկ զայնս գնելով ուրախութենէն կը ցատկտէր. «Վանքին իշտէ սա

տանկ ծառայութիւն ընելու է»։ Երբ գանգատ մը լսեր թէ ապուրն անհամ է, բարկութեամբ կը պատասխանէր. «էհ, գըխըմ ըլլայ»։ Միաբանք և ուխտաւորք ՁԸԽԸՄ մականունը տուին իրեն, զոր սիրով ընդունեց։ Բայց օր մը մատակարարութենէ ու ամէն պաշտօններէ հրաժարելով խուցին մէջ փակուեցաւ, ամբողջ եօթը տարի միայն խցին մէջ յօրինելու համար Համաբարբառ Աստուածաշունչ մը։ Երբ աւարտեց զայն, ի տես հանեց. այլ ո՛րքան մեծ եղաւ ապշութիւնը, երբ Պարտիզակցի Կարապետ սարկաւագէն, այժմ Վահան Վարդապետ Տէր Մինասեան, լսեց թէ ամբողջ չորս տարի և գուցէ աւելի երկար ժամանակ վատնած էր, ինչո՞ւ.— Վանքի Աստուածաշունչի բոլոր «և»երը նշանակած էր, որք անհագին, անհագին տեղ բռնած էին, զի էին թուով 200.000էն աւելի։ Այս Համաբարբառն այժմ սկսած է տպուիլ»։

Առ այժմ հոս կը վերջացնենք մեր հապճեպ պրպտումը իր մասին։ Իրմէ ստորև կը ներկայացնենք իր «Գիրք Քարոզից»էն քարոզ մը ԿԱՂԱՆԴԻ ԱԻՈՒՐ արտասանուած։

Մեր այս ուսումնասիրութեան համար նկատի առեր ենք հետեւեալ աղբիւրները.—

1.— Համաբարբառ — Թադէոս վրդ. Աստուածատուրեան, 1895, Երուսաղէմ։

2.— Գիրք Քարոզից — Թադէոս վրդ. (Ձեռագիր)։

3.— Միաբանք և Այցելուք հայ Երուսաղէմի — Մ. Եպ. Աղաւնունի, 1929, Երուսաղէմ։

4.— Արեգածագ — Բ. պրակ. Վ. Վ. Տէր Մինասեան, Կ. Պոլիս, 1894։

5.— Նարեկ — Աշխարհաբար, Գարեգին Եպս. Տրապիզոնի, Կ. Պոլիս, 1926։

6.— Պատմութիւն Երուսաղէմի — Բ. հատոր, Տիգրան Սաւալանեան, 1931, Երուսաղէմ։

7.— Սուրիահայ Տարեգիրք — Հայկ Պալեան, 1926, Պէյրութ։

ԾԱՆՈՒՑՈՒՄՆ 'Ի ԿԱՂԱՆԴԻ ԱՒՈՒՐՆ

Օրս այս նոր տարւոյս սկիզբն է, և կոչի կաղանդ, վասն որոյ ասեմ սիրելեացդ իմոց շնորհաւոր կաղանդ և նոր տարի եղիցի, և բարերարն Աստուած տացէ ձեզ զառաջիկայ նոր տարիս խաղաղութեամբ և խնդութեամբ և մանաւանդ առաքինական վարուք, ի կատարումն հասուցանել ամէն։

Սովորութիւն է ամենայն քրիստոնէից որ այսօր ի միմեանս շնորհաւորեն և մեծաւորեն պէս պէս պարգեւօք, և մեծապէս ամե-

Նոքեան ի միասին ուրախանան։ Եւ ես ո՛չ զարմանամ ի վերայ չնորհաւորելոյ նոցա զմիմեանս և մեծարելոյ նոցա զիրեարս, զի այս քաղաքավարութիւն է, և քրիստոնէական բարեպաշտութիւն, այլ առաւել զարմանամ ես ի վերայ ուրախութեան չարագործացն, որ առհասարակ ի միասին ընդ բարեգործացն ուրախանան և բերկրին թէ այսօրս կաղանդ է և նոր տարի։ Եւ զի՞նչ յայս նոր տարւոյս ուրախութեան այնպիսեացն մասն և բաժին. զի այս աւուր ուրախութիւն միայն արդարոց և առաքինի անձանց պատշաճի, և նոցա միայն է ուրախանալն. զի հին տարին որ էանց չանցուցին ունայնութեամբ այլ առաքինութեամբ և պէս պէս բարեգործութեամբ, զոր և նոռւն անցեալ տարւոյն իբր աւանդ առնուլ իւր տանել համբերել ի հանդերձեալն ուր պահի այժմ առ ի լինել առիթ պսակաց, յերկնից արքայութիւն։ Արդ այսպիսեացս արդարև վայելուչ է ուրախանալ, որ յուսով են ի մթերս առաքինութեանց իւրեանց, մանաւանդ մինչ տեսանեն թէ յայս թշուառ կենացն աշխարհի՝ որ զանազան փորձութեամբ լի է, պակասեցաւ ամ մի ես, և այնպէս իբր երեք հարիւր և վաթսուն և հինգ քայլ ես յառաջ խաղացեալ մերձեցան ի հանդերձեալն ժառանգել զպսակս վաստակոց իւրեանց։ Ապա առ իմէ՞ ուրախանան այսօր և մարդիկք չարագործք 'ի միասին ընդ նոսա որք ի՛ ձեռն նոր տարւոյն. որ անցեալ գնաց. ո՛չ զայլ ինչ առաքեցին 'ի բարեգործութեանց, բայց միայն զմոլութիւնս իւրեանց, որ ի հանդերձեալն այժմ պահի վասն նոցա նիւթ այրման 'ի հուրն յաւիտենական, և ո՛չ մտաբերեն անմիտքն թէ 'ի կենաց իւրեանց տարի մի ես պակասեցաւ և անցանելով հին տարւոյն, և նորն ի տեղի նորա փոխանակելով, մերձեցան նոքեանք 'ի յաւիտենական դատապարտութիւն։ Մեղքն, զոր գործէ ոք, զոր և առեալ տանի ժամանակն 'ի հանդերձեալն իբրև զնիւթ յաւիտենական դժոխոց, ո՛չ միայն անդէն պ՚ոցին այրէ, այլ և յ'աշխարհի աստ զամենայն հոգեկան բարիսն այրէ և ապառէ. յայս հայելով Ներսէս Շնորհալին 'ի յերգս «Աշխարհ Ամենայն» ցուցեալ իմն ասէ. «Հուր մեղաց կիզող հրդեհեաց որ յիս, հագեաւ բարիս»։ Եթէ այսպէս իցէ ոչ պարտին ապա ուրախանալ մեղաւորք այսօր, այլ արտասուօք զղջումն ապաշխարութեան և խոստովանութեան պարտին զայս հուրն մեղաց ջանալ շիջուցանել։ Գրեալ է թէ յ'Եթովպիայ է գեղեցիկ իմն սովորութիւն. զի ժողովուրդք երկրին 'ի սկիզբն նոր տարւոյս շիջուցանեն զամենայն հուրս զոր ունէին. զի թագաւոր նոցա իւր ձեռօք նոր հուր վառէր հարեալ զպողպատ ընդ գայլախազ և յայնմ հրոյ առեալ յամենայն քաղաքս և 'ի գիւղս 'ի տունս իւրեանց տանէին և նովին լուսավառէին զկանթեղս իւրեանց։ Այսպէս ապա և մեզ պարտ է առնել, որ զհին հուրն մեղաց և չար սովորութեանց շիջուցանել և

յայն հրոյն՝ զոր թագաւորն մեր Քրիստոս վառեաց 'ի յերկրի. առնուլ և նովաւ լուսաւորել զտուն հոգւոց մերոց. երբ մեք զայս հուրս ստանամք՝ այրէ զամենայն աղտս հոգւոց մերոց. և սրբէ զբիծս և զաղտեղութիւնս խղճմտանաց մերոց, և մաքրէ զմեղս մարմնոց մերոց, և որ առաւելն է՝ որ վառէ 'ի սրտի մերում զլոյս գիտութեան Աստուծոյ, և այնպէս կարողանամք զամենայն պակասութիւնս մեր տեսանել, և ջանամք լցուցանել զնոսա: Զայս սիրալի հուրս երանելի Հայրապետն մեր Ներսէս Շնորհալի մաղթէր միշտ ընդունիլ, մեզ ևս ուսոյց յամենայն ժամ խնդրել զնոյն ասելով՝ «Հուր կենդանի Քրիստոս զհուր սիրոյ քո զոր արկիր յերկիր, բորբոքեա՛ յանձն իմ, զի այրեսցէ զախտ հոգւոյ իմոյ և սրբեսցէ զխիղճ մտաց իմոց և մաքրեսցէ զմեղս մարմնոյ իմոյ և վառեսցէ զլոյս գիտութեան քո 'ի սրտի իմում»: (Եւ աստ զոր ինչ կարես 'ի յորդոր ժողովրդեանն ասել՝ արասջի՛ր): Արդ՝ եթէ դու մաղթելովդ ընկալցիս 'ի սիրտ քո զայս հուրս, որ 'ի Քրիստոսէ բորբոքեալ, արդարև մարմնով և խղճիւ մտաց քոց, իբրև զոսկի զտեալ մաքրեսցես 'ի յաղտոյ մեղաց, և փարատեսցի 'ի հոգւոյդ աղջամուղջ յանցանաց և լուսաւորեալ պայծառասցի տեսութիւն մտացդ, որով կարողանաս յայնժամ անտեղիւ ընթանալ 'ի կեանս առ ուղին երկնից արքայութեան, յորում արժանացուսցէ բարերարն Աստուած իւր անճառելի ողորմութեամբն:

'ի «Գիրք Քարոզիք» Տ. Թադէոս վրդ. Եկաւեան-Աստուածատուրեանէ յէջ 460-462: Քարոզ «Զ»

ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Միութիւնըն ծնաւ
Կոչումով վեհ ու լաւ,
Օգնելու բոլորին
Պաշտպան է տկարին
Իր ուժին լոկ յենած.
Բաղնալու ողբ ու լաց:
Դուն ալ եկո՛ւր
Ուժ տուր անոր,

Այս սուրբ գործին կենսական
Որ արցունք, վիշտ ու կական
Իր չարքերէն չքանան:

Հալէպ — Թ040

ՋՐԻՆ ԱՉՔԸ ԿԸ ԽՕՍԻ

Գրեց՝ ՏԻՐԱՆ ՋՈՐԵՊԱՆԵԱՆ

Տիրան Ջորեպանեան բնիկ արաբկիրցի, Բախտիկլէրէն Պլոյենց տղան է։ Հայրենակարօտ արաբկիրցի մըն է, իր հայրենաքաղձութեան չափանիշը տալու համար կ'արտագրենք քանի մը տող իր 1935 Սեպտ. 29ին գրուած նամակէն «... Քովս ունիմ շատ մը դէպքերու, դէմքերու և ընտանիքներու նկարներ։ Ունիմ 40 տեսակ մանուածներ և իրենց և իրենց տէրերուն անուններով, այլ և այլ ձեռագործներ, ժամացոյցի ամաններ և Սիկիլներ։ Շինած եմ կաքաւի վանդակի մեծութեամբ երկու յարկանի տուն մը որուն մէջն ու դուրսը արաբկիրցիական կատարեալ տուն մըն է իր բոլոր կահ կարասիներով — մանուածայի հորը ներսը, պատուհան ու սուփը՝ տանիքը։ Ցուիքէն կախուած է սուճուխ, պաստուխ ու չաման և անձեղ մըն ալ նստած կը կոցահարէ։ Տան տանիքը տարուան եղանակներուն համեմատ կը փոխուի։ Ցարդ 350 հայրենակիցներ տեսած են իրենց անունները գրած պատին դուրսի կողմը մանաւոր տեղ մը։ Շատ հեղ հայրենակցական հանդէսներուն գրամով ցուցադրուած է։ Մօտ 25 տարի է, Նիւ-Եորքի պէս տեղ մը, ծայրայեղ արաբկիրցի ապրեցայ, կրցածիս չափ ծննդավայրիս սէրը վառ պահեցի շրջապատիս մէջ»։

Գ. Ջորեպանեան 1934էն ի վեր կը թղթակցի ու նամակներէն, մանաւանդ ղրկած թղթիկներէն կ'օգտուինք մեծապէս։ Տարեգրքին մէջ գրուած «Նօթեր»ը քաղեր ենք իր ծրարներէն։ ԽՄԲ.

Իմ սիրելի ճամբորդներս, իմ քաղցր հայրենակիցներս, ո՞ւր որ գացիք աշխարհի չորս ծայրերը և ալ չի վերադարձաք։ Կը յիշէ՞ք, ձենէ ամէն մէկը, վերջին անգամ, իմ ակերուս վրայ ծունկի եկաք, ու խու ըրիք, պանդխտութեան երեք տարին չորս չ'ընելու։ Դո՛ւք, ծանցաք, ու վերջին անգամ իմ ջուրէս խմեցիք և ես ձեր նկարները խլեցի իմ հայելի ջուրիս մէջ։ Հաւատարիմ ձեզ, ես տակաւին ձեր նկարները իմ ջինջ ու մաքուր կուրծքիս վրայ պահեր եմ։ Գիտեմ որ, հիմա՛ ձեզմէ շատեր զիս տեսնելու կարօտով իրենց աչքերը յաւիտենապէս փակեր են։ Գիտեմ որ, ուրիշներ ալեհեր ծերունիներ են դարձեր. բայց ես դարձեալ ձեզ կը ճանչնամ։

Աւա՜ղ, անցեր են երկար ու ձիգ տարիներ։ Հիմա՛ ոչ ճամբորդ ունիմ ճամբելիք և ոչ ալ ճամբորդ դիմաւորելիք։ Շատոնց է լռեր են չուրջ քաղցրահնչիւն լարերը քեմէնչէներուն և հնչիւնները դի տէֆերուն։ Շատոնց լռեր են ուրախութեան մեղեդիները. այլեւ

ձմերուկն ու վարունգը ջուրիս մէջ չեն պայթիր. և ոչ ալ ուրախութեան օրհնեալ հեղուկին շիշերը կը պառկին ջուրիս յատակը։ Ինչ երանելի էին այն օրերը երբ ամէնքս թաց աչքերով սիրելի մը համբոյր կը գնէինք. յաջորդ օրն ալ ուրախութեան շիթերով ուրիշի մը վերադարձը կը դիմաւորէինք։ Այժմ, ձեր սիրելի Ջրին Աչքը լքուած է, ան ալ ձեզ պէս յուշերով կ՚ապրի, անոնցմով կը սնի և կը սպասէ։ Ահա նաև իմ յուշերս. ան պատմութիւնն է ձեր և ձեր նախահայրերուն։ Մտիկ ըրէք։

ՏԻՐԱՆ ՋՈՐԵՂԱՆԵԱՆ

Ձեր նախահայրերը վարպետ արհեստաւոր և ճարպիկ վաճառականներ էին. վարժ ձի կը հեծնէին. որսը իրենց ժամանցի զբաղումն էր։ Անոնց հարսնիքը ուղիղ եօթը օր և գիշեր կը տևէր։ Անոնք պանդխտութեան մասին գաղափար չունէին։ Աւա՜ղ սակայն, օր մըն ալ, չար ու նենգամիտ մարդիկ անոնց երջանիկ կեանքին թելը կտրեցին իրենց բիրտ ձեռքերով։ Անոնք լքեցին հայրենի տուն, հայրենի օճախ, հայրենի յիշատակարաններ ու ձեռք առին, քաջերուն անվայել գաղթականի ցուպը...։ Ու ես աղբիւրս ի տես աւերակ գիւղին ցամքեցայ, բայց վստահ ձեր ցեղին անմահ հոգիին, լեռներու մէջ ծծուեցայ, երկար փնտռտուքներէ ետք յաջողեցայ իմ սիրելիներուս հետքը գտնել ու կաթիլ կաթիլ դուրս ելայ Շահրողի և Կէօլտաղի այս զոյգ սիրուն լեռներուն ճիշդ անջատուած տեղէն, կազմեցի ներկայ ջուրս որ դուք անուանեցիք հայեցի գեղեցիկ անունով ՋՐԻՆ ԱՉՔ։

Իմ բարձր դիրքէս դիտեցի ձեր նոր շինած քաղաքը, տեսայ փարթամ տուները, գեղեցիկ եկեղեցիները, դպրոցները ու ուրախացայ, հրճուեցայ կաթնոտ մօր մը պէս որուն ստինքները որքան երախան աշխոյժ ու ախորժակով ծծէ այնքան կը յորդի։ Ահա, ես ալ սկսայ յորդիլ, գետ ու գետակներ կազմել, հազար հազար տուներ ձեւացնել ձեզ, իմ պաշտելիներս, ձեզ ու ձեր գեղեցիկ, կանանչապատ պարտէզներուն կենսատու ջուր ջամբելու։ Գիտեմ այս ցեղը ջուր շատ կը սիրէ, գիտեմ այս ցեղին նախահայրերը ջուրը պաշտեր են անոր մէջ գտնելով կեանքը։

Դարձեա՜լ աւաղ, ծծկեր երախայէ զուրկ մայր մըն եմ, ստինքներս ցամքիլ սկսան երբ դուք կրկին լքեցիք ձեր տունն ու բունա-

խը, ձեր սրբազան յիշատակարանները։ Գացիք ու իմ ջուրս հիմա Մայր Ժամուն չի հասած կը ցամքի։ Ճամբուս վրայ ես այլեւս չեմ ողջագուրուիր Դող Աղբիւրի, Տապաս Աղբիւրի և ուրիշ Հէքիմարան աղբիւրներու ջուրերուն հետ, անոնք ալ քաշուեր են։

Չկա՛յ Արաբկիրը չէն, չկայ կանանչութիւնը համատարած․ և քիչ մըն ալ, աւերակները իմ բարձունքիս պիտի հասնին։ Ես կրկի՛ն պիտի ցամքիմ։ Բայց այս անգամ ձեզ ո՞ր աստղերուն հարցնեմ, ո՞ր ճամբաներուն վրան փնտռեմ, ո՞ր ծովերէն անդին սուզուիմ ձեզ գտնելու․ Ո՛հ, չէ՛ չեմ ուզեր գալ, եկէք դուք, եկէք հայրենի հողին, եկէք վերականգնելու հայրենի տան աւերակները, հերի՛ք է այս պանդխտութիւնը... Եկէ՛ք, եկէք...։

ՆԻՒ-ԵՕՐՔ

ՔԱՌԵԱԿՆԵՐ

Անհո՛ւն անապատ, ոսկեշող աւազ,
Կապոյտ հորիզոն, անեզր ճամբայ
Ուրկէ ճամբորդը ա՛լ անդարձ կ'երթայ
Այսպէս են մարդիկ, կեանք, սէր ու երազ։

Առուակ մը կ'անցնի տնակիս քովէն,
Թթուջը չուրջին ուրախ ու զուարթ
Աղջիկ մը կ'անցնի իմ մտքիս մէջէն
Երգ մը շրթունքին ու ձեռքին ալ վարդ։

Ամէն երեկոյ երբ նայիմ երկինք,
Դիտեմ ծնունդը աստղերուն բիւրաւոր,
Մտքով կը թռչիմ, սաւառնիմ կ'երթամ,
Փայլուն ու ժպտուն աչքերուն անոր։

Ինչպէս վարդենին, կարօտ է ջուրին
Անկէ լեցնելու բուռը աւիշով,
Այնպէս ալ սիրտս, սկիհը սիրոյ
Կարօտ աղջկան լեցուելու անով։

Երէկ դարձեալ զինք տեսայ
Անցաւ քովէս անխօսուկ,
Բարև տուի ու չառաւ
Նորէն հագայ սեւեր սուգ։

Երջանկութիւն բառը ես,
Ա՛լ չեմ առներ իմ բերան․
Աստղ մըն է ոսկեզէն
Ու ցնորք մը յաւիտեան։

Ս. ԲԱԽՏԻԿԵԱՆ

ՎԱՐԴԵՐ

Հաճոյքով կը տպենք, եղեռնի զոհերէն երիտասարդ խոստմնալից ուսուցիչ Նշան Տ. Վ. Եկաւեանին հետեւեալ անտիպ քերթուածը որ մեզ տրամադրեց Տիկ. Վ. Ն. Եկաւեան։

Նշան Եկաւեան, հազիւ մտած կեանքի սեմէն ներս, զօրակոչի կ'ենթարկուի ու կը ղրկուի Երզնկա ԿԻՒՋԻՒՔ ԶԱՊԻԹ ՄԷՔԹԷՊԻՆ ուսանելու։ Վերադարձին հազիւ քանի մը շաբաթ անցած, փոխանակ զինք բանակին մէջ առնելու, որ, որպէս ենթասպայ իր պարտականութիւնը կատարէ, զինքն ալ միւսներուն հետ կը տանին գնդակահարելու։ ԽՄԲ.

Վարդեր անուշ կը սփռեն
Իրենց բոյրը չորս կողմէս,
Սիրտս կ'յեղու քու սէրէն՝
Աչերդ վառ՝ երբ վար կ'ընես։

Արդէն շատոնց դիւթեցիր
Նազանքներովդ կանացի,
Շղթայեցիր գերեցիր
Սիրտս՝ երբ քեզ սիրեցի։

Րոպէներն ո՜հ թանկագին
Կը սահին մեր կեանքէն միշտ.
Սիրովդ քու կաթոգին
Ապրեցուր զէ՛թ զիս անվիշտ։

Դուն քրմուհին գեղանոյշ
Սրտիս սիրոյ տաճարին,
Հուր ձեռքերովդ այդ քնքուշ
Բուժէ վէրքերն իմ սրտին։

Երկու սրտեր սիրազեղ,
Իրարու քով երբ նստած
Մեր խոստանանք մենք այն տեղ
Պիտի օրհնէ մեզ Աստուած։

Րախճական հեշտ այդ պահուն,
Երկինքի սուրբ հրեշտակներ,
Պիտի ցանեն մեր գլխուն
Շուշան, յասմիկ ու վարդեր՝
ո՜վ իմ Վարդեր։

ՆՇԱՆ Վ. ԵԿԱՒԵԱՆ

9 Մայիս 1912, Եարբերդ—Էլ-Ազիզ
(Փրանս. Գոլէճ)

ԳԱԳԻԿ ՏԵՎԷՃԵԱՆ (ԳՆԷԼ)

Գրեց՝ Վ. ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ

Երբեք մտքէս չէր կրնար անցնիլ թէ, օր մը, իր մահէն շուրջ քառորդ դար յետոյ, առիթը պիտի ունենայի մոռացութեան համայնակուլ անդունդէն լոյս աշխարհ բերելու սիրուած դէմքը գաւառացի գրագէտ Գագիկ Տէվէճեանի, ծանօթ Գնէլ գրական ծածկանունով։

Իրաւ է թէ Գագիկ Տէվէճեան վերջին Իթթիհատեան սարսափներուն, կամ ինչպէս կը կոչենք՝ մեծ եղեռնին զոհերէն չեղաւ, սակայն ան ալ ողջակէզն եղաւ Համիտեան եղեռնին, որ մէկ օղակն է, և գլխաւո՛րը, հայաջինջ մեծ ողբերգութեան, աննախընթաց ու անօրինակ ազգերու բովանդակ պատմութեան մէջ։

Այս տեսակէտէն դիտելով, Գագիկ Տէվէճեան եւ իրաւունք ունի նահատակ գրագէտներու՝ իր գրչի եղբայրակիցներուն՝ մեծ ու շքեղ փաղանգին մաս կազմելու։

Ո՞վ էր Գագիկ Տէվէճեան։

Դժբախտաբար շատ բան պիտի չկրնամ ըսել իր կեանքին մասին, միայն պիտի յիշեմ քանի մը խոշոր ու ընդհանուր գծեր, որոնք յիշողութեանս կառչած կը մնան։ Գագիկին կեանքին ու գործունէութեան մասին թերեւս պիտի կրնան լրացուցիչ տեղեկութիւններ տալ իր Արաբկիրցի հայրենակիցներէն անոնք, որոնք իր ընկերներն ու ժամանակակիցներն եղած են, ու թերեւս նաեւ իր գործակիցները, և որոնցմէ շատեր դեռ կենդանի են, թէեւ ցրուած ի սփիւռս աշխարհի, Հայաստան, Եգիպտոս, Ամերիկա, և ո՛վ գիտէ դեռ ո՞ւր․․․։

Ես զինքը առաջին անգամ ճանչցայ Խարբերդի բանտին մէջ 1903ի աշնան, երբ իմ աքսորականի ճամբուս վրայ, իբրեւ վերջին հանգրուան, Խարբերդ — Մեզրէի բանտն ալ «ճաշակելու» առիթը կ'ունենայի։ Այդ միջոցին հոն կը գտնուէին նաեւ Թլկատինցին ու Զարդարեանը։ Մեզրէի կարգ մը մտաւորականներուն և Եփրատ գոլէճի փրոֆէսէօրներէն Ն. Թէնէքէճեանի հետ։

Ռ. Զարդարեան ինծի ծանօթացուց Տէվէճեանը, որ իր ազատատենչ ձգտումներուն և յեղափոխական խառնուածքին «մեղքեր»ը կը քաւէր Մեզրէի կեդր. բանտին մէջ, երկարատեւ բանտարկութեան մը դատապարտուած։

Դեռ աչքիս առջեւն է իր խրոխտ և առնացի, այլ՛ սակայն խոհուն ու մտածկոտ դէմքը, որ աչքի զարնող հանգամանք մ'ունէր, թէեւ հագած էր Արաբկիրի համբաւաւոր ՄԱՆՈՒՍԱյով շինուած ծաղկեայ փէշերով ԷՆԹԱՐԻ մը։

Յետագային բախտն ունեցայ զինքը երկրորդ անգամ ճանչնալու՝ Արաբկիրի մէջ, 1906-1908 թուականներուն, երբ ուսուցչական պաշտօնով հոն կը գտնուէի, և ուր վերադարձաւ Գաբիկ Տէվէճեան, լրացուցած ըլլալով իր բանտարկութեան շրջանը։

Տէվէճեանի համար, սակայն, սկսած էր չարչարանքի երկրորդ և գուցէ աւելի տաժանագին շրջան մը։

Իրեն արգիլուած էր ուսուցչութիւն ընել, քաղաքականապէս իբրև վտանգաւոր մէկը, «միմլի» մը։

Ա՛լ կրնաք երևակայել տարաբաղդ Գնէլի վիճակը։ Միակ ասպարէզը՝ ուսուցչութիւնը, որմէ կրնար չոր հացի մը գինը հանել, փակած էին իր առջև։ Տէվէճեան մշտատև հսկողութեան տակ էր։ Իսկ և իսկ կենդանի մարտիրոս, ապրող նահատակ։ Տէվէճեան, որ բանտէն վերադարձին, ամուսնացած ալ էր, կ'ապրէր իր հայրենակիցներուն և ազգականներուն օգնութեան շնորհիւ։ Այդ միջոցներուն, բարեբախտաբար, զուգադիպեցաւ նաև Արաբկիրի եկեղեցիին վերանորոգութիւնը, որուն շինութեան աշխատանքներուն իբր հսկիչ ու քարտուղար ծառայելու կոչուեցաւ խիստ համեստ վճարումով մը։ Յետագային Մեհրուժան վրդ. Աշխարհունի, այն ատենուան Արաբկիրի առաջնորդը, սիրաշահելով կարգ մը շրջանակներ, որպէսզի «աչք գոցեն», Գաբիկի տուաւ նաև փոքրիկ ուսուցչական պաշտօն մը։ Ու ահա այսպէս Տէվէճեան քարշ կուտար իր դառնագին գոյութիւնը։

Սակայն իր կարճատև բանտարկութեան տառապանքները, ինչպէս նա գրկանքներով հարուստ ապրելակերպը քայքայած էին իր առողջութիւնը։ Տէվէճեան, եթէ չեմ սխալիր, 1908ի գարնան, ցրտառութեան մը հետևանքով անկողին ինկաւ և քանի մ'օրուան մէջ փակեց իր աչքերը, խոր կսկիծ պատճառելով իր համակիրներուն և գաղափարի ընկերակիցներուն։

Իբրև վերջին յարգանք, Արաբկիրի երիտասարդութիւնը, անգոսնելով մատնիչներու և լրտեսներու ներկայութիւնը, ուսամբարձ տարաւ դագաղը, մարմինը յանձնելու համար գերեզմանատան սև հողին։

Ցարգանքի այս ցոյցը եղաւ միակ վարձատրութիւնը իր յեղափոխական գործունէութեան և գրչի վաստակին։

* * *

Գաբիկ Տէվէճեան, ծնած Արաբկիր. իր ուսումը ստացած էր տեղւոյն մէջ, համեստ այլ հայկական ուսուցիչներու խնամքին տակ։ Յետագային իր մաքին պաշարը զարգացուցած էր ինքնաշխատութեամբ։ Բանտի կեանքն ևս ապահովաբար իր ազդեցութիւնն ունե-

ցած էր Տէվէճեանի վրայ։ Հոն, չփման մէջ ըլլալով Թլկատինցիի և Զարդարեանի հետ, կրած էր անոնց ազդեցութիւնը և օգտուած անոնց խորհուրդներէն ու թելադրութիւններէն։ Եւ այսպէսով իր մէջ զարգացած էր գաւառացի գրագէտի տաղանդը։ Արդարև Տէվէճեան իր գրական արտադրութիւններուն մեծագոյն մասը կատարած էր Թօրբերգի բանտին մէջ։

Հոն է որ գրած էր իր լաւագոյն պատմուածքներէն մէկը, տպուած Փեթերսպուրկի ԲԱՆԲԵՐին մէջ, Զարդարեանի մէկ գեղեցիկ գրութեան հետ։ Հոն է դարձեալ որ գրած է գաւառական — Արաբկիրի — կեանքէն առնուած վէպ մը, տպուած Եգիպտոսի այն օրերու թերթերէն միոյն, կարծեմ ԼՈՒՍԱԲԵՐի մէջ, իբրև թերթօն։ Սակայն իր գրական արտադրութիւններուն մեծագոյն մասը տպուած է Իզմիրի ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼին մէջ։

Տէվէճեան, Գնէլ ծածկանունով, գրած է, գաւառի բնատոհմիկ կեանքէն քաղուած պատմուածքներ ու պատկերներ, ուր հարազատ ճշգրտութեամբ կը նկարագրուին մեր տոհմիկ բարքերն ու սովորութիւնները, աւանդութիւնները, աւելորդապաշտութիւնները, գաւառի նիստ ու կացը, կենցաղը, մէկ խօսքով հայ տոհմիկ կեանքը։ Իբր օրինակ, բաւական է միայն յիշել իր ՀՈԳԵՊԱՐՋԸ պատմուածքը, ուր հարազատ ճշգրտութեամբ կը նկարագրուի որդեսէր ու որդեկորոյս մօր մը տառապանքը մահուան անկողնին մէջ, ուր կը յամենայ մեռնիլ, աչքերը յառած ի խնդիր իր զաւկին գալստեան, որ չի գար, չի գար։ Ի վերջոյ, գիւղը շրջապատող կիները կարեկցելով իր տառապանքին, կը գտնեն բացակայ որդիէն մնացած հին զգեստ մը, զոր կը բերեն կը ձգեն հիւանդին վրայ, ու մայրը գէթ այսպէսով մասամբ մխիթարուած, կը փակէ իր աչքերը։

Տէվէճեան, գրեց նաև Արաբկիրի յեղափոխական շարժումներուն պատմութիւնը, Համիտեան շրջանին։ Այս գրուածքը թիթեղէ տուփի մը մէջ ամփոփելով թաղեցին Արաբկիր, ապահով տեղ մը, յետագային լոյս աշխարհ բերելու համար։ Չգիտեմ թէ Սահմանադրութեան շրջանին, խելքն ունեցա՞ն հանելու։ Կը խորհիմ թէ այդ գրութիւնը կորսուեցաւ ընդ միշտ։

Պիտի փափաքէի և պիտի թելադրէի որ ՆԱՀԱՏԱԿ ԳՐԱԳԷՏՆԵՐՈՒ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐ ընկերակցութիւնը Գագիկ Տէվէճեանի բոլոր գրուածքները հատորի մը մէջ ամփոփելով լոյս աշխարհ հանէր։ Ասով թանկագին ծառայութիւն մը մատուցած պիտի ըլլար նախ տարաբախտ գրագէտին յիշատակին, և երկրորդ, հայ տոհմիկ գրականութիւնը պիտի ճոխացնէր հատորով մը, որ դուրկ չէ շնորհէ, արժանիքէ։

Այդ հատորին հրատարակութեամբ, Գագիկ Տէվէճեան, իր արժանի տեղը պիտի գրաւէր հայ տոհմիկ գրագէտներու շարքին մէջ, Զարդարեանի, Թլկատինցիի, Գեղամի, Գալուստ Անդրէասեանի, Հմայեակ Նազլեանի, Շաքարի և ուրիշներու քովն ի վեր։

Իր հայրենակիցներուն, վերապրող Արաբկիրցիներուն վրայ ևս բարոյական պարտականութիւն կը ծանրանայ, ոյժ ու մղում տալ այս գործին հրատարակութեան, որ գեղեցիկ յիշատակարան մը պիտի ըլլայ նուիրուած անհետացած Արաբկիրին, և անկորնչելի զարդերէն մէկը Հայաստանի նորակառոյց Նոր-Արաբկիր աւանին։

Գագիկ Տէվէճեանի նուիրուած այս գրութեան առթիւ, հաճոյքն ունիմ յիշեցնելու թէ Արաբկիր ևս, իր շրջակայ հայաբնակ գիւղերով, տուած է հայ գրականութեան իրեն բաժին ինկած հարկը։ Մեր աշխարհիկ գրականութեան վիպագրական ճիւղին առաջին և արժէքաւոր գործերէն մին՝ ՄՈՒՇԵՂ ԵՒ ԿԱԼԻՆԻԿԷ գրուած է Անջրդիի մէջ, Ց. Մաթիկեանի՝ գիւղացի ուսուցչի մը կողմէ։ Դարձեալ հոն գրուած է ԳԵՂՋԿԱԿԱՆ ՀԱՐՍԱՆԻՔ Ի ՀԱՅԱՍՏԱՆ գործը, որուն հեղինակին անունը յիշողութենէս կը խուսափի դժբախտաբար։

Գագիկ Տէվէճեանի լոյս տեսնելիք հատորը, վերոյիշեալ երկու գործերուն հետ, միայն զանոնք յիշած ըլլալու համար, պիտի գար յաւերժացնելու Արաբկիրի անունը։

Եւ այս գործերը, գրուած հայ տոհմիկ շունչով և ոգիով, իմ կարծիքովս շատ աւելի արժէք ու նշանակութիւն ունին, հայ կեանքին ու գրականութեան համար, քան արևմտահայ կարգ մը համբաւեալ գրագէտներու և բանաստեղծներու գործերը, որոնք օտար մտքի ու արուեստի տկար ընդօրինակութիւններ ու աղօտ ցոլացումներն են։

(«Երկունք», Դ. տարի, թիւ 10-12, 1934)

"ՄՐՏԻՆ ԾԱՂԻԿԸ"

(ՀԷՔԵԱԹ)

Գրեց՝ Գնէլ

Քաղքէն հեռու. և դեռ հեռու գիւղերէն ալ նիհար գիւղակ մը կար, մինաւորիկ ու հանդարտիկ, որ քնացած տղու մը պէս դաշտավայրին մէկ անկիւնը՝ բլրակի մը քղանցքին շուլլուած իր միօրինակ ու անփոյթ կեանքը կը քաշքշէր։

Հոն, այդ զուարթ գիւղին մէկ տունճիկին մէջ ժամանակաւ մարդ մը կը բնակէր՝ իր կնոջ և իր պառաւ մօրը հետ։

Կինը այնքան գեղեցիկ, այնքա՜ն գեղեցիկ էր որ իրեն պէս հատ մ'ալ կարելի չէր գտնել Արարատ-աշխարհ։ Իր թովչական գեղեցկութիւնը կարծես ըսել կ'ուզէր արևին՝ «Դուն մի՛ ծագիր, որպէսզի ես փայլիմ քու տեղդ, քեզի չափ յանկուցիչ»։

Էրիկը անոր հմայքներուն հէյրան եղած անհուն սքանչացումով կը պաշտէր զայն խանդաղատագին։ Կը սիրէր զայն, ա՛յնքան կը սիրէր որ քարայրին թխադէմ ջատուկը իր ճերմակ ու սև թելերու անհատնում կծիկը փոխն ի փոխ ոլորած ատեն(*) ինքն ալ անքուն ու հիացիկ դարպաս կ'ընէր իր կուռքին։

Եթէ սակայն այր ու կին փոխադարձ հեշտագին սիրոյ մը արբշռումին մէջ պապակ ու քաղց չէին զգար, պառաւ մայրը, ընդհակառակը ինքզինք կը կրծէր այս իրերանուէր աղպատանքին հանդէպ, ո՛չ մէկ կերպով դիւր չի գար այս բուռն, մոլի սէրը, ու եթէ տղային կը փախնայ յանդիմանելու համար, հարսին դէմ սակայն միշտ կը մռմռայ ու ամէն առթիւ թթու կերպով կը ծաղկէ։

— Անօթութիւն ու չքաւորութիւն բերիր հետդ տանս մէջ, որ առաջ լեփլեցուն էր ամէն բարիքներով և տակաւին տղան մօրմէն կը զատես։ Ուրիշներուն ջահիլները զարիպութեան մէջ կը դատին կը վաստկին ու ճայիր ճայիր փարա կը ղրկեն իրենց մօրը, դուն զաւկես ոտքերը կապեր ես՝ չես թողուր աշխարհ տեսնէ, ու մենք ալ հոս, չորս պատի մէջ, սովամահ, օղիկ-օղիկ կ'ըլլանք...։

Դաժան կեսրոջ կախ; թրթռկած պռկունքները այնքան շատ մրթմրթացին, այնքան դժգոհանքներ լուացին որ հարսը պարտաւորուեցաւ ըսել սիրականին թէ, այլեւս չպիտի սիրէ զինքը եթէ յամառի տունը մնալ, եթէ ինքն ալ ուրիշներու պէս պանդխտութեան մէջ վաստակի չերթայ։

Բայց անպատմելի սիրոյ մը ըղձանքովը յիմարացած անյագ ու ագահ այս սիրողը կարելի՞ է միթէ որ բաժնուի կենսատու իր արևէն՝ պատառ մը հացի ետևէն վազելու համար։

— Չեմ կրնար, հոգիս, բաժնուիլ քեզնէ, կ'ըսէ, եթէ նոյնիսկ աշխարհ տակ-վրայ ըլլայ... այնքան աննման գեղեցիկ ես որ եթէ ես հեռանամ վաղը, բոլորտիքդ շատ մը ճահիլներ պիտի հաւաքուին, ինձնէ առոյգ և ինձնէ փայլուն, ու այն ատեն ինքզինքդ անոնցմէ մէկուն պիտի յանձնես...

(*) Կ'ըսեն թէ պառաւ մը չարունակ կը կծկէ ու կը քակէ սև ու ճերմակ թելեր յաջորդաբար, այնպէս որ սևը կծկած ատեն ճերմակը կը քակուի ու ցորեկ կ'ըլլայ և ճերմակին կծկումով սևը կը քակուի ու գիշեր կ'ըլլայ. ահա այս առասպելական կնոջ կը վերագրուի գիշեր ցերեկի գաղտնիքը։

Եւ այն ատեն առանց բառ մը ըսելու գեղաշնորհ կինը բռնեց անոր ձեռքէն ու պարտէզ տարաւ. գարուն էր. Թռչունները կը գեղգեղէին, մթնոլորտը հեշտանք կ'արտաբուրէ, պսպղուն արծաթ օղակներով Թաւալող առուակին եզերքը դէմ դիմաց բուսած ու փաղփուն ծաղիկներ գեղափթիթ՝ սիրահարի քթթուքներով իրարու կը ժպտին: Վառ, ատրորակ գինարբներու, փափկակազմ կապտորակ ծաղիկ մը, տուփի մը մէջ փակեց և սիրականին տուաւ ըսելով.

— Ա՛ռ, սրտիս ծաղիկն է այս, իմ սիրտն է ասիկա, պահէ միշտ քովդ ու ամէն անգամ որ կարօտս քաշես՝ նայէ՛ վրան, միշտ անթառամ պիտի գտնես զինքը հիմակուան պէս՝ ինչպէս պիտի ըլլայ սիրտս ալ անկեղծ, անարատ քեզի հանդէպ: Եթէ երբեք օր մը անոր թերթերը քիչ մը թառամած տեսնես, գիտցիր որ սիրոյս դէմ դրժեր եմ, վազէ եկո՛ւր: Սակայն վստահ եղիր թէ բնաւ չպիտի թօշնի նաև ծղօտէն կտրուած ծոցիդ մէջ պահուած այդ ծաղիկը, — սիրոյս նշանակը:

Սիրոյ մէջ որքան մոլեգին նոյնքան միամիտ իր հաւատքին մէջ այս գեղջուկը գոհունակ և վստահ ճամբայ ինկաւ իր բովանդակ պաշտելիէն կրելով իր ծոցը ծաղիկ մը միայն — հաւատարմութեան առհաւատչեայ: Քոլեց երկար ատեն քալեց, անցաւ ուղտերու կարաւաններուն պէս երկնցած վիթխարի լեռներու բարձր գագաթներէն ու կորսուեցաւ անծանօթ հեռաւորութեանց մէջ մինակ ու տխո՛ւր:

* * *

Մեծ քաղքին հրապարակին վրայ, մարդոց անվերջ տողանցումներու հրմշտուքին մէջտեղ՝ բեռը, ծանր ու անխուսափելի բեռը քամակին վրայ բարձած հաստ չուաններով, կը քալէ պանդուխտ բեռնակիրը հեւ ի հեւ, ծանրաքայլ, քրտինքի խոշոր կայլակներով խմմած. ճնշող բեռանը տակ տքալով տքտքալով: Քիչ մը հանգչելու համար շալակին բեռը կը դնէ քարի մը վրայ, ձեռքը ծոցը կը տանի, տուփ մը կը բանայ գուրգուրանքով, կը նայի... ու երբ նորէն կ'սկսի իր պարտաւորիչ քայլերը ծանր բեռանը տակ՝ անհամեմատ կերպով թեթեւցած, զուարթ, կենսանորոգուած է:

Ու այս ամէն օր, միևնոյն տեղը, միևնոյն պայմաններով խեղճ բեռնակիրը կը հանգչեցնէ իր շալակը և տուփին մէջ գուրգուրանքով պահուած առարկային տեսքը կը կազդուրէ զինքը:

Օր մը մօտակայ ապարանքին մեծաւորը իր փարթամ պատըշգամէն կը տեսնէ այս հէք բեռնակիրին տաժանքը և յետոյ ծոցին տուփը դիտելէն ետք անոր զգացած վերանորոգութիւնը, կը հետաքրքրուի և իր աղջկան բերել կուտայ զայն:

— Ամէն օր կը տեսնեմ քեզ բեռանդ տակ կորաքամակ և ուժասպառ, բայց ինչ ունիս այդ ծոցդ, տուփի մը մէջ պահած, որուն վրայ նայելով կը զուարթանաս և նոր ուժ մը ստանալ կը թուիս. պատմէ՛, մի՛ պահեր։

— ՍԻՐՏԻ ԾԱՂԻԿ մըն է, իմ սիրականիս սիրտն է, որ այս տուփին մէջ անթառամ, անարատ, մշտադալար ինծի կը ժպտի և զիս կը խրախուսէ առօրեայ կեանքի տաժանքներուն մէջտեղ, կը կազդուրէ ջլատ ուժերս անոնց թարմութեամբ ինծի հաւատալով թէ հեռաւոր սիրելիս միշտ հաւատարիմ կը մնայ ինծի...

Եւ միամիտ յափշտակութեամբ մը կը սկսի պատմել ամէն բան, իր կնոջ չնաշխարհիկ հմայքը, բուռն սէրը, բաժանումի անհնարաւորութիւնը և այս թանկագին նուէրին ի՛նչ պայմաններու մէջ իրեն տրուիլը։

Հիանք, ըլլալիք բա՞ն է միթէ։ Պէտք է փորձել։

Մեծաւորը իր հանճարեղ ու հրապուրոտ ծառաներէն մէկը կը ղրկէ այդ կինը սադրելու համար։

* * *

Գիւղի անշուք յարկին տակ գեղահմայ կինը բաղդին դէմ անտրտունջ համակերպութեամբ բաժանումի օրերը կը համրէ հատիկ հատիկ. միշտ մաքուր ու անբիծ հաւատարմութեամբ մը յարգած է իր էրկան տուած խոստումը և իր սիրտը հակառակ այնքան շլացուցիչ ու հրապուրոտ հետապնդումներուն յստակ ու անայլայլ մնացած է՝ ինչպէս թարմ ու անթառամ է իր տուած ծաղիկը էրկան։

Քաղքցի գիրգ ու նազելաշուք աղջկան մը պէս ԿԱՐԿԱՑ կը նաշխէ նսեմ հիւղակին մէջ՝ երբ որ մեծաւորին ծառան կուգայ ճամբորդի հանգամանքով օթեւան խնդրել։ Պառաւ կեսուրը՝ հակառակ հարսին մերժումներուն՝ ցոյց տուած լիաբուռն պարգեւներէն շլացած հիւր կ՚ընդունի ծառան, որուն սակայն հազար ու մէկ փորձերը գերեւ ելնելէն ետքը՝ ինքն ալ կ՚իյնայ կնոջ լարած ծուղակին մէջ։

Ամիսներ կ՚անցնին և մեծաւորին ղրկած ծառան չի վերադառնար, իսկ պանդուխտ բեռնակիրը դարձեալ ամէն օր իր ծանր բեռան տակ կքած կը նայի իր նուիրական ծաղկին ու հրճուանքով մը կը ճառագայթէ քրտնաթաթաւ ճակատը։

Նոր ծառայ մը կը ղրկէ, ամենէն հնարամիտը և ճարտարախօսը իրեններէն, խոշոր գումարով մը, որպէս զի ամէն բան չի խնայէ յամառ գեղջկուհին խաբելու համար իր ուխտէն։

Այս երկրորդ պատուիրակն ալ չի յաջողիր աւելի քան առաջինը, և ինքն ալ կերթայ իր նախորդին պէս, ծուղակին մէջ անոր քով։

Ու աշխատաւորը իր ամենօրեայ տուայտանքին մէջ կը կրէ իր բեռը միշտ թեթեւ և միշտ գոհունակ ի տես անթառամ ծաղկին։

Մեծաւորը հետաքրքրութենէն կրծուած ինք վերջապէս ճամբայ կելնէ, ռամիկ բեռնակրին տարաշխարհիկ բնագաւառին մէջ պահուըտած այդ չքնաղագիւտ կնոջ անդրդուելի կամքը իր բոլէն անցնելու համար։

Թանկագին ակերու և կարմիր ոսկիներու շողը շատ դիւրաւ գլխէ կը հանէ պառաւ կեսուրը, որ իր աղտոտ միջնորդի դերին մէջ ամէն բան կ'ընէ, ամէն բան, պատուոյ չափէն չեղեցնելու համար յամառ հարսը։

— Իմ տղաս անճարակ, անարժան մէկն էր, ո՞վ գիտէ հիմա մեծ քաղքին որ մէկ ցեխոտ փողոցին անկիւնը անօթութենէն կը գալարուի, փողոցի անտէր շուներու պէս, և ո՞վ գիտէ թէ արդէն սատկած չէ վաղուց. կը յուսա՞ս անգամ մըն ալ զինքը տեսնել, անմի՛տ, մեղքը չէ՞ թրփել կէնճութեանդ՝ որ ՂԱՐԱյէն անցնի, տե՛ս, ի՜նչ մեծափարթամ չքեղութիւն է սա մեր մեծավայելուչ հիւրին քով, իր բոլոր ունեցածը միամտօրէն քեզի զոհելու պատրաստ է եթէ քիչ մը խելքդ գլուխդ ժողվես և խօսքի գաս, յիմարութիւն մի՛ ըներ, բաղդդ մի տորներ ոտքիդ տակ...։

Բայց պառաւին բոլոր վայրահաչ ճոռոմութիւնները՝ մեծաւորին տատարուն պարգևներուն հետ՝ ապարդիւն եղան հաւատարմութեան այս կուռ ու հոյակապ ամրոցէն նշանախեց մը փրցնելու, ու այն պահուն որ մեծաւորն ալ իր ծառաներուն մօտ՝ ծուղակին մէջ երթալու վրայ է, կը կռահէ և ամէն բան կը պատմէ անկեղծօրէն։ Յետոյ պարկեշտ հարսը՝ իր լալկոչ կեսրոջ հետ՝ մեծ քաղաք կը տանի ամենայն պատուով, ուր հէգ մարդը իր բեռը կը տանէր հաստատաքայլ ու անմրմունջ։

Գոհար կինը իր միամիտ էրկան կը յանձնէ և կարօտի առաջին տենչալիր համբոյրին մէջ խոր զարմանօք կը տեսնուի թօշնիլը տարիներէ ի վեր անթառամ մնացած սրտի այս սուրբ ծաղկին։

...Եւ պատժելու համար լկրթուած կեսուրը՝ մեծաւորը զայն կապել տուած է, կ'ըսեն, մոլիկ ջորիներու պոչին և խիճերու ու գժնեփուշերու վրայ չափցնել տուած է։

«Արևելեան Մամուլ», *Թիւ* 17, 1902

ԽՆՁՈՐԵՆԻՆ

Կը յիշեմ մեր տան պարտէզը սիրուն,
Ծառեր, ծաղիկներ, գիրկընդխառն իրար.
Բուրումով կ'օծեն տարիքըս գարուն
Ու կը դիւթեն զիս, ոստերն այդ դալար։

Բոլորն ալ ահա դարձեալ պար կուգան
Մտքիս մէջ այսօր ու չունին հանգիստ,
Հոգիս չարչարող ծառ մը կայ սակայն՝
Մեր խնձորենին՝ պատկերը կեանքիս։

Պատուհանիս մօտ, միշտ հողմածփիկ
Խուլ սօսափիւնով, բուսական լեզուով
Սրտիս կը խօսէր անկեղծ, մտերմիկ
Ամէն անգամ որ երթայի իր քով։

Երբ մօրս կարօտն հրդեհէր հոգիս,
Կ'երթայի իր մօտ, պանդուխտի տենչով
Ու ճիւղ մը բռնած, խնձորը ձեռիս,
«Բունէդ զատուած չե՛ս» կ'ըսէի վրդով։

Օր մըն ալ իր մօտ, խաղով կանացի,
Կեցած լըջադէմ, իբրև մի վհուկ,
Խնձորներով լի ճիւղ մը բռնեցի,
Խօսեցայ իրեն կամաց անշշուկ։

«Սիրոյ նշան՝ սա խնձորովդ գէթ
«Գուշակէս պիտի բաղդըս նոր հարսի,
«Ոստը ցնցումով թէ զատուի ճիւղէդ .
«Երջանկութիւնս ալ հիմքէն պիտի սարսի»։

Հազիւ վերջ գտան խօսքերըս անձայն
Ոստն, աւա՜ղ, կոտրած, զատուած էր արդէն
Կարմիր խնձորներն եղան ցիր ու ցան
Ճիւղ մ'էր ձեռքիս մէջ, մերկ իր զարդերէն։

* * *

Այն օրէն ի վեր, անբախտ տարագիր
Կ'անցնին տարիներ ու ես միշտ կուլամ
Փառքն իմ անցեալ, սէրըս սգալիր,
Կեանքս է մոլար, քայլերս տարտամ։

Փլատակ տան մէջ բուեր են նստած
Ու խնձորենին՝ այդ չարագուշակ,
Ինքն ալ պատկեր է իր բունէն հատած,
Ու կ'ուլայ ինձ հետ, պարտէզն աւերակ։

ՎԱՐԴԵՐ Ն. ԵԿԱՒԵԱՆ

18-10-1944, Պէյրութ

ՓԼԱՏԱԿԱՑ ՄԷՋ ՕՐՕՐ

Ձօն՝ աղջկանս ԼՈՒՍԻՆԻն

Քնի՛ր, իմ անուշ, իմ դժբախտ զաւակ,
Քնի՛ր, դուն, հոգիս, հայու հէգ խլեակ.
Սեւ ձիւն մը կ'իջնէ օրրանիդ վրայ.
Ձմեռ մը անվերջ կեանքիդ կը սպառնայ.
Սառած չրթունքով՝ երգեմ քեզ օրօր։

Քնի՛ր, իմ անուշ, գըլուխըդ լանջքիս,
Մերկ, վէրքոտ կրծքիս... ննջէ՛, իմ հոգիս.
Դուն, գէթ մայր մ'ունիս, արթուն կաթոգին.
Անտէրունջ է նա, սուր մը իր սրտին...
Աղեխարշ ձայնով՝ կ'երգէ քեզ օրօր։

Քնի՛ր, իմ ձագուկ... օրօրոց չըկայ.
Քնի՛ր, իմ սիրուն, պաղ քարին վրայ
Քնի՛ր, չը լսես հեկեկանքս լուռ.
Քնի՛ր, չը տեսնես արցունքս մրմուռ։
Տամուկ աչքերով՝ կ'երգեմ քեզ օրօր։

Քնի՛ր, իմ մանկիկ, արեւը հոգւոյս,
Քնի՛ր անվրդով, դուն միակ իմ յոյս.
Ո՛վ գարուն կեանքիս՝ վարդը խընկաւէտ,
Սիրոյս յիշատա՛կ, ապրիս դուն յաւէտ։
Սիրոյս կարօտով՝ կ'երգեմ քեզ օրօր։

Երջանիկ բոյնիդ, միակ շառաւիղ,
Զոյգ մը սրտերու, դո՛ւն սիրոյն տաւիղ...
Անգութ ու դաժան ձեռք մը աւերեց
Տապանն այն սիրոյն, օճախըդ գերեց...
Նախճիրին վկայ՝ կ'երգեմ քեզ օրօր։

Ա՜խ տարին հայրդ պրկանքներով բիրտ
Յօշոտեցին զայն, յովազներ անսիրտ.
Քնի՛ր, իմ ձագուկ, հօրդ կարօտով.
Քնի՛ր ու աճիր, վրէժի թոյնով։
Վրէժի հուրով կ'երգեմ քեզ օրօր։

Նօթի ես գիտեմ, աչերդ չես փակեր,
Ցամքած ըստինքէս, կաթ կ'ուզես, իմ սէր։
Ո՛վ անգէտ որդեակ, մօրըդ ցաւերուն,
Կուրծքէս կը հոսի կաթի տեղ արիւն...
Արիւնած սրտով՝ կ'երգեմ քեզ օրօր։

Քնի՛ր իմ անուշ, անտուն, մերկ, թշուառ...
Փլատակաց մէջ մրթին ու խաւար,
Քնի՛ր ու աճիր, մայրդ քեզ մատաղ՝
Աստուած տայ քեզի, սէր օրեր խաղաղ...
Աւերակ սրտով՝ կ'երգեմ քեզ օրօր։

8-11-1944, Պէյրութ — ՎԱՐԴԵՐ Ն. ԵԿԱՐԵԱՆ

ՈՍԿԵԳԵՏԱԿ

«Մուշ գիւղին արեւմտեան հարաւային հորիզոնը կազմող կայծային լեռնակներու ստորոտէն, անձուկ հովտի մը մէջէն դղջալով կը սահի Ոսկեգետակ, իւր բեղմնաւորիչ ալիները, աջ և ահեակ առոգելով աւազուտ անբերրի հողերը պտղալից արգասաւորութեամբ կը պարգևէ, սաղարթախիտ ուռենիք, հաստաբուն կաղամախք, բարձրաբերձ բարտիք, ակնապարար կանանչութեամբ գեղեցիկ անտառակներ ձևացնելով, բազմատեսակ թռչնոց բոյն, որջան, և առատ կը կազմեն, որոնց սրտագրաւ ճռուողումները, ջաղացից անիւներու բիրտ կոինչը, ջուրերուն հոսանաց շառաչիւնին հետ միանալով, վսեմ տեսարանին զմայլելի ներդաշնակութիւն մը կը յօրինեն։ Բազդրաբոյր ծաղկունք, բազմերանգ գոյներով պճնեալ, առուակաց անորները, թումբիկներու գագաթները, սիրագրաւ յաւերժահարսերու նման սամփարելով տեսարանին չքեղութիւնը կը պսակեն։

... «Եփրատայ և Ոսկեգետակայ խառնարանը, երկու յոխորտ գետերու հակառակ ուղղութեամբ զիրար բախելով, իրարու մէջ կը փշրին։ Փրփրադէզ կոհակները արծաթափայլ ցնցուղներու պէս երփն երփն կը ցոլան, արեգական շառաւիղներէն ակնախտիղ երանգներով կը փայլփլին, ափանց վրայ զարնուելով բարկաճայթ, շառաչմամբ կը խորտակուին» (Մուշեղ և Կայենիկէ, Յովհաննէս Մաթիկեան, 1875, Պոլիս, էջ 115-116)։

Ոսկեգետակին մասին այս գեղեցիկ նկարագրականէն ետք, տանք նաև Տաշօեանի· 1939 Փետրուար 19 Վառնայէն գրած նամակին հետևեալ մասը.

«Տողերս գրողը նախ քան Ընդհ. Պատերազմը, Պոլիս՝ «Արաբկիրի և Թեմերու Կրթասիրաց Միութեան» Վարչութեան անդամ էր. և այդ առթիւ, արդէն ձեռնարկած, ՈՍԿԵԳԵՏԱԿ անունով հատորի մը հրատարակութեան, որ նուիրուած պիտի ըլլար Արաբկիրի ազգագրութեան ու պատմութեան։ Այս պատեհութեամբ տասնեակներով լուսանկարներ, թէ քաղաքի և թէ գիւղերու նշանաւոր պատմական վայրերու, հանուած էին և հետզհետէ, գրուածքներ կուգային հեղինակութիւն համարուող ծանօթ պատմագիրներու կողմէ։ Բայց Ընդհ. պատերազմը կանխեց այս բոլորը, լուծուեցաւ Կրթասիրացը, և գոյքերը, նիւթերն ու պատրաստ դրամը յանձնուեցան Պատրիարքարան յետագային տանելու համար. արդեօք պիտի գա՞յ այդ առիթը, չեմ գիտեր, բայց քիչերը, որոնք եթէ չեն առբուած ժամանակի ընթացքին, գուցէ օգտակար ըլլան պրպտողներու»։

Մեզի այնպէս կը թուի թէ մեր կեդրոնը՝ Ամերիկայի Ֆիլատելֆիա քաղաքը որ նախապէս կը կոչուէր ԱՐԱԲԿԻՐՑԻՆԵՐՈՒ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ այժմ այդ անունը փոխելով եղեր է ԱՐԱԲԿԻՐԻ ԵՒ ԹԸՄԵՐՈՒ ԿՐԹԱՍԻՐԱՑ ՄԻՈՒԹԻՒՆ ուրեմն որդեգրեր է Պոլսոյ «Կրթասիրաց»ին անունը, Այս հետեւողութիւնը մանաւանդ անոր համար որ, Կեդրոնական Վարչութեան քարտուղարը Պ. Ալպեռ (Աւետիս) Սարգիսեան, գտնուեր է Պոլիս, և շատ

ՊՕՂՈՍ ՍԷՄԷՐՃԵԱՆ

ԱԼՊԵՌ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

(Արաբկիրի և Թըմերու Կրթասիրաց Միութեան կեդրոնի դիւանը)

հաւանաբար գործակցեր Շապօեաններու հետ և ինքն ալ եղած է ուրեմն ծրագրողներէն մէկը ՈՍԿԵԳԵՏԱԿ մատեանին: Արդ, եթէ Ամերիկան որդեգրեց Պոլսոյ Կրթասիրացին անունը, մենք ալ իրականացնելու կ'աշխատինք անոնց առաջադրած նպատակը՝ ՈՍԿԵԳԵՏԱԿին մասին: Սակայն, մերինը որքա՜ն դժուարին պայմաններու մէջ — չկայ հայրենի հողը, գիւղը, քաղաքը մեր տրամադրութեան ներքև, չկայ ժողովուրդը, անոր կեանքը.... մենք կը ջանանք փրկել միայն կարելին: Եւ եթէ Ամերիկայի մեր կեդրոնը, աջակից կանգնի մեզի նիւթապէս, ինչ որ վստահ ենք ատոր, մենք հայրենի երկրին աւելի մօտ ապրողներս, բաղդատաբար աւելի լայն հնարաւորութիւն ունեցողներս, տակաւին շատ բան կրնանք փրկել: ԽՄԲ.

ՓՐԿՈՒԱԾ ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Գրեց՝ ԱՐԱՄ ՍՐԿ. ՓՕՍՏԱՃԵԱՆ

Արամ սարկաւագ ծնած է 1925ին Արաբկիրի Վանք գիւղը։ 1928ին իր ծնողքին հետ կը գաղթէ Հալէպ։ Իր նախնական ուսումը կ'առնէ Ուսումնասիրացի մէջ։ Եղած է Հալէպի Արաբկիրի և Շրջ. Հայրկ. Միութեան սաներէն։ Եկեղեցական ըլլալու գաղափարը մայրը ներշնչած է։ 1940ին կ'ընդունուի Անթիլիասի դպրեվանքը։ 1944 Յունիս 11ին կը ձեռնադրուի սարկաւագ։ ԽՄԲ.

Ամսուն նոյնեցաւ։

Տասն և երեք օր կ'ընէր որ կը բացակայէր տունէն։ Քինոտած էր կնոջմէն։ Իր արժանապատուութիւնը չարաչար կերպով վիրաւորուած զգացած էր այն բուռն յանդիմանութիւններուն համար, որ տեղի կ'ունենային ամէն օր, իր կատարած մսխումներուն համար։ Տղայական սրտմտութեամբ մը ցոյց էր տուած իր պատուհասողի ինքնավստահ յաւակնութիւնը։ Եւ ուղղակի կնոջ ուղղած էր խօսքը.

— Քանի աս քու լեզուդ կայ ես չեմ կրնար հոս ապրիլ։

Ձգած տունը կինը և երեք զաւակներուն, ինք հեռացած էր։ Թիթեղածածկ տանիքով խղիկ մը գտած էր քաղաքին աւերակ մէկ շրջանին մէջ ու որոշած ամիս մը հոն բնակիլ։ Միամիտ համոզումն ունէր թէ, կինը իր ոտքին պիտի գար, թողութիւն պիտի խնդրէր...

Տասն և երեք օր անցած էր։ Կինը չէր երեցած։ Գաբրիէլ աղային մէջ մտահոգութիւնը ծայր առած էր։ Հայր էր, զգացում ունէր։ Յիշեց, այդ ձմեռ եղանակին, իր զաւակներուն խղճալի վիճակը։ Ցուրտէն և անօթութենէն անոնց կմախքացած մարմինները իր աչքին առջև ցցուեցան, ու կարծէք թէ բոլորն ալ միաբերան ըսէին. — Անգո՛ւթ հայր, չե՞ս խղճար մեր վրայ...

Տխրութեան քօղ մը զինք պարուրեց։ Լալու կամայական փափաք մ'ունեցաւ։ Երեխայի նման իր լացով փորձեց թեթեւցնել իր հոգին ճնշող վիշտէն...։

* * *

Հիմակ այրիացած կին մ'եղած էր։ Ընտանիքին պարենաւորման գործը իր վրայ կը ծանրանար։ Ան նախընտրած էր այս չարչարալից կեանքը աւելի քան, իր գինով ամուսնոյն հպատակելով հանդերձ, անկէ քանի մը լումայ մուրալէն, իր զաւակներուն դպրոցէն դարձին, կարենալ գդալ մը տաք ապուր դնելու անոնց առջև որոնք միշտ կը տրտնջային.

— Մամա՛, այսօ՞ր ալ կերակուր չկայ...

Երէց տղան, Յակոբը, երկու օրէ ի վեր դպրոց չէր երթար։ Տասն և չորս տարեկան էր, դպրոցին վերջին տարին, տուն ղրկուած էր տարեթօշակը յապաղեցուցած ըլլալուն համար։ Խեղճ կնոջ լուացարարութիւնով ստացած փոքր շահը հազիւ զաւակներուն չոր ու ցամաք հացին կը բաւէր։ Բայց ան վճռեց տղան դպրոց ղրկել, վերջին տարին էր։ Երեկոյ մը, գործէն ետք, ունեւոր ծանօթի մը դիմելով անկէ փոխ առաւ։ Ներքին հոգեկան հրճուանքով տուն դարձաւ։

Խեղճ կինը դադրեցաւ գործի երթալէ։ Յակոբիկին վիճակը արագօրէն վատը կ'երթար։ Զափահաս կիներու կարծիքին դիմեց։ Բժիշկ բերելու կարողութիւն չունէր։

— Հիւանդին կամքը կատարէ, ըսին կիները։

— Ի՞նչ կ'ուզես ձագս, եղին մէջ հաւկիթ կոյե՞մ, մածուն բերե՞մ։

Տղեկը, աչքի մերժողական շարժումով մը կը բաւականանար։ Երբեմն այդ ուտելիքներուն կարօտն էր քաշեր. իսկ հիմա՞, ախորժակ չունէր բան մ'ուտելու։ Մարմինը կը տկարանար, կը նիհարնար, օրերու հետ դիմագծական ուժը աւելի կը պակսէր։ Երբեմն միայն, աչքերը բանալով, անդրշիրիմեան ձայնով մը «ջուր» կը ձայնէ... Մայրը փութկոտ կը կատարէ խնդրանքը ու հարցումներու տեղատարափը կը սկսի.

— Ձագս, բան չես ուզե՞ր. ինչո՞ւ չես խօսիր։

ԱՐԱՄ ՍՐԿ. ՓՈՍՏԱՃԵԱՆ

Յակոբիկ, անգամ մը միայն, մեծ ճիգ մը թափելով կրցաւ նախադասութիւն մը կազմել.

— Մամա՛ ինչ կ'ըլլայ, մէյմը հայրիկս տեսնամ. ո՞ւր է, ինչո՞ւ հէչ չի գար։

Այդ վայրկեանին, եթէ փոքրիկը երկինքի աստղերն իսկ ուզէր մայրը պիտի բերէր։ Բայց այս խնդրանքը մօրը ամբողջ էութիւնը խռովեց։ Ամուսնուն յիշատակով լացող այրիացած կնոջ պէս լալ սկսաւ։ Իր սրտահատաքին խնդրանքը պատճառ եղած էր վիշտ մը նորոգելու, հոգին փոթորկելու։

Խեղճ կինը, ճարահատ ձեռք առաւ դրացիին դուռը, պարզեց խնդիրը անոր և խնդրեց որ իր ամուսինին քով միջնորդէ, և անոր պարզէ եղելութիւնը։

* * *

Գաբրիէլ աղա առանց բարևելու տղուն սնարին մօտեցաւ։ Իր դիմագծային արտայայտութեանը մէջ կար տրտմութիւն և յուզում։ Զգացուած կ'երևէր։ Գաբրիէլ աղա ջանաց կեղծել ներքին խռովքը, ու ժպտելով ծռեցաւ և իր կարծր չրթներով համբոյր մ'առաւ իր տղուն կաթներանգ այտերէն։ Որքա՜ն տաք էին։ Այրեցան կարծես չրթները։ Կամչնար խօսելու։ Ինքզինք պատասխանատու կը զգար իր զաւկին վիճակին։

Սնարին երկու կողմը, երկու ծնողները։ Նստեր էին։ Հիւանդը անոնց ձեռքերը իր ձեռքերուն մէջ առած կը չփէր։ Լուռ կը դիտէին մահուան արշալոյսը դիմագրաւող այդ հէգ տղան։

Յակոբիկ, քիչ ետք, աչքերը խոշոր խոշոր բանալով նախ հօրը, ապա մօրը նայեցաւ ու իր մէջ տակաւին գոյութիւն ունեցող կենդանի զօրութիւնը հաւաքեց, գերերկրային ճիգ մ'ըրաւ, ու իր ձեռքերուն մէջ գտնուող հօրն ու մօրը ձեռքերը իրարու միացուց... իր ձեռքերը սակայն, ուժասպառ, սառուցային պաղութեամբ, վերմակին վրայ ինկան յուլօրէն ու իր հայ տղու մեծ ու սև աչքերը ա՛լ գոցուեցան...։

Հօր ու մօր ակնարկները իրարու հանդիպեցան, և ինչպէս որ ելեկտրական թելերէ կայծ կ'ելլէ անոնց իրարու հպումով, այնպէս ալ երկու նայուածքներէն բեկորուած զոյգ արցունքի կաթիլներ փըրթելով ինկան մեռած փոքրիկին այտերուն վրայ. և պզտիկին դէմքին ուրուագծուած տխրութիւնը կարծես ուրախութեան փոխուեցաւ։ Յակոբ մեռած էր, բայց ընտանիքը փրկուած։

Անթիլիաս

ԱՌԱԾՆԵՐ

Տէվէն խածնէ չի յիշնար։
Մէնքի փեթակ էիր ու քրքրեր էյիրտի։
Կինէ լուն տէվէ մի չիներ։
Ջուրը դէրվեր մի հաներ։
Մինարէն հէմ կու ծռէ, հէմ կու դուրէ։

ՄԵՐ ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐԸ

Սուրիան և Լիբանանը բախտաւոր երկիրներ եղան։ Անոնք հեռու մնացին պատերազմական գծերէն։ Հակառակ ատոր ունեցանք զինուոր ու զինուորական։ Անոնցմէ ոմանք պատերազմէն առաջ բանակին մէջ կը ծառայէին՝ Սէրժան չէֆ Սեդրակ Երզնկացեան՝ Հալէպ, և Սէրժան չէֆ Սարգիս Թէրզեան՝ Հալէպ, յետոյ Պէյրութ։ Ասոնց վրայ աւելցնենք ֆրանսահպատակ, պահեստի ենթասպայ Պ. Վարդան Ճիհանեան որ այս պատերազմին երկու անգամ զօրակոչի ենթարկուեցաւ։ Այժմ Հալէպ վերադարձած իր գործով կը զբաղի։

Ասոնց կարգին յիշենք նաև տասնապետ Մամաս Ջաղացպանեան, Բիւզանդ Աբնտէրեան, Երուանդ Աղաճանեան, Յակոբ Անանեան, Գրիգոր Մնճեան (Հալէպէն)։

Պատերազմին դադարումին ձգելով այս զինուորներուն կեանքին մանրամասնութիւններուն անդրադառնալը, հոս կ'ուզէինք ներկայացնել, արդէն զինուորական բարձրագոյն աստիճաններու հասած, բացառիկ դիրքի տիրացած ՄԷՃԸՐ ՏՔԹ. ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆը.

ՏՕՔԹ. Ա. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

Տօքթ. Մանուկեան ծնած է Խարբերդ՝ Հիւսէյնիկ գիւղը, 1910ին։ Ան կը սերի Արաբկիրցի ծնողէ. անդրանիկ որդին է մեր Միութեան անխոնջ ու գործունեայ ատենապետուհի Տիկ. Նուարդ Քարծայրի (ծնեալ Այճեան, ապա Մանուկեան)։

Տօքթ. Մանուկեան նախորդ պատերազմի արհաւիրքի օրերը ապրած, աքսորուած իր մօր ու կրտսեր եղբօր ու քրոջ հետ Մալաթիա և հոն մտած որբանոց ուր Տիկ. Նուարդ, իր քրոջ Օր. Հայկուհի Այճեանի հետ, կը վարէ հիւանդապահուհի պաշտօն, հնարաւորութեան սահմանին մէջ մօտէն հսկելով հայրազուրկ զաւակներուն վրայ։

Արտագաղթին, Տիկ. Նուարդ, իր ձագուկներով կը հասնի Անթիլիասի որբանոցը. հոս ևս ինք հիւանդապահուհի է։ Ան երկար չի մնար, վերստին ամուսնութիւն մը որբանոցի երբեմն տեսուչ Պ. Պետրոս Քարծայրի հետ, հնարաւորութիւն կուտայ իր սրտահատորները հաւաքելու որբանոցներէն իր փէշերուն տակ, անոնց տալու մայրական գուրգուրանքին հետ նաև ընտանեկան կրթութիւն։

Տքթ. Մանուկեան, իր հօր, Պ. Թարծայրին բացած բարձրագոյն վարժարանին առաջին և լաւագոյն աշակերտներէն կ'ըլլայ։ Այս դպրոցէն շրջանաւարտ, կը մտնէ Ամերիկեան համալսարան։ Այդ օրերուն վրայ կը հասնի Պ. Թարծայրի մահը։ Այս հարուածը նորակազմ ընտանիքին սուղի կը նստի։ Տիկ. Նուարդ և իր քոյրը Օր. Այճեան չեն յուսահատիր, ամէն կերպով Տօքթ. Մանուկեանին հնարաւորութիւն կուտան ուսումը շարունակելու։ Ան յաջողապէս 1935ին բժիշկի վկայականը կ'առնէ ու նոյն տարին իսկ կը մտնէ որպէս ներքին բժիշկ Լիբանանի մէջ միակը եղող Ցիմարանոցը ուր որպէս ՀԷՏ ՆԸՐՍ, տարիներ արդէն կը պաշտօնավարէր իր մօրաքոյրը Օր. Հայկուհի Այճեան։ Հոս մի քանի տարիներ աշխատելէ ետք, Ցիմարանոցին տնօրէնը՝ Տքթ. Միլլր, անոր մէջ տեսնելով առողջ միտք, ընդունակ յառաջդիմելու զինքը հիւանդանոցին հաշւոյն կը ղրկէ Անգլիա ուր Էտինպուրկի համալսարանի հոգեբանական դասընթացքներուն կը հետեւի։ Իր վերադարձին կ'անցնի ուղղակի պաշտօնին։ 1939ին կը մտնէ ուղղակի Անգլիական բանակին մէջ տեղակալի աստիճանով, շուտով հարիւրապետի կը բարձրանայ, իսկ ընթացիկ տարուայ սկիզբներուն արդէն հազարապետի աստիճան կը ստանայ։ Այժմ Միջին Արեւելքի Chief Commanding Officerն է։

Ան իր այս յառաջացումները կը պարտի իր անխոնջ աշխատանքին որպէս հոգեբան բժիշկ։ Սիրուած ու յարգուած է անխտիր կերպով իր պաշտօնակիցներէն, ստորադասներէն ու զինուորներէն։ Ուրախութեամբ կ'արձանագրենք նաև հոս որ, մեր հայրենակիցը, իր երջանիկ բոյնը կազմեց ամուսնանալով Եգիպտոսի մէջ նորօք հանգուցեալ Վեր. Խանդամուրի դստեր Օր. Ալիս Խանդամուրի հետ որ իր շնորհներովն ու բարձր կրթութեամբը Տօքթ. Մանուկեանի արժանի լծակից մ'ըլլալու բոլոր հաւաստիացումները ունի։ ԽՄԲ.

ՏԻՐԱՆ ՉՐԱՔԵԱՆ

(Ի Ն Տ Ր Ա)

Ինտրայի կենսագրութիւնը լրիւ կամ մասնակի տակաւին գրուած չէ. գոնէ մեզի ծանօթ չէ։ Ասիկա ալ անկասկած իր պատճառները ունի։ Անոր արժանիքներուն յապաղած գնահատութիւնը կը կարծենք թէ մեծ դեր խաղցեր է այդ ուղղութեամբ։ Ան պատերազմէն ետք, աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել թերեւս, իր մահէն ետք փնտռուեցաւ։

Ինտրայի մասին բաւական գրութիւններ կան. յուշերու ձեւով, այդ գրուածքները անհատական հանդիպումներու տպաւորութիւններ

Ձախէն աջ՝ Թադեոս Զրագեան (Ինտրային եղբայրը), փոքրիկը Գարօյը, կինը Լօժէնի, Աննիկ Խաթուն (Ինտրային մայրը), Յակոբ Էֆէնտի (Ինտրային հօր եղբօրորդին), Ինտրա եւ կինը Վերժին։

են որոնք տարտղնուեր են «Թէոդիկ»ի, «Հայրենիք Ամսագիր»ի, «Նաիրի»ի, «Վիթոշ Արարատ»ու և այլ հրատարակութիւններու մէջ: Մենք այժմ հնարաւորութիւն չունինք այդ ամէնը վերստին տպագրելով հանրութեան ներկայացնելու, թէև, այդ մեծապէս օգտակար պիտի ըլլար մեր հայրենակիցներուն ծանօթացնելու համար հանճար մը որուն ծագումը Արաբկիրի Ծաղ գիւղէն է:

Ինտրա ծնած է Սկիւտար 1875ին, Արաբկիրի Ծաղ գիւղէն Պոլիս գաղթած ծնողներէ: Ուսած է Կեդրոնական վարժարան, եղած է երկար տարիներ հայ գրականութեան ու լեզուին ուսուցիչ: Հրատարակած է «Նոճաստան» և «Ներաշխարհ» գործերը. ստորագրեր է բազմաթիւ յօդուածներ այլ և այլ նիւթերու շուրջ որոնք ցրուած են տարեգրքերու և հանդէսներու մէջ: Իր մշակած գրականութեան մասին, ահա ինչ որ կը գրէ Յ. Օշական:

«Արեւմտահայ գրականութեան ամենէն զարտուղի տաղանդներէն մէկը: Ուսուցիչ, նկարիչ, բանաստեղծ, արձակագիր, բոլորն ալ եղած իւրայատուկ շնորհներով: Իր արձակը, չարչարագին, մանուածոտ, կը ձգտի մեր մէջ անսովոր խուութեան ու կ'իրացնէ մեծ գեղեցկութիւններ, անձահ մթութեան մէջէն անգամ: Մտածելու, պատկերելու, թելադրելու ուշագիր, անոր ոճը լայնօրէն տոգորուած է այս առաքինութիւններով: Մեռած է նահատակ»:

(«Հայ Գրականութիւն», էջ 511):

Ըսինք թէ այս այնքան ինքնատիպ անձնաւորութեան կեանքին մանրամասնութիւնները առ այժմ չենք տար. սակայն աւելորդ չենք նկատեր ստորև ներկայացնելու իր նահատակութիւնը այնքան սրտաճմլիկ և յուզիչ պարագաներու տակ.

«Գոնեայի մէջ, 1921 Փետրուարի վերջերը, Կիլիկիոյ մէջ, Թուրքիոյ դէմ գործած ըլլալու ամբաստանութեամբ՝ կը ձերբակալուին երեք չարաթապահ՝ Գասպար, Գօլաճի Յովսէփ և Տիրան Չրաքեան: Երկուքը մահուամբ կը պատժուին, իսկ Չրաքեան աքսորի կը դատապարտուի, և Ապրիլ 14ին ճամբայ կը հանուի շղթայակապ: Կը տարուի Նիյտէ, ուրկէ՝ Մայիս մէկին, ուրիշ 38 բախտակիցներու հետ կրկին ճամբայ կը հանուի...: Թոյլ չի տրուիր կառք վարձել: Հրազէնի կոթով տրուած հարուածներու տակ, 9 օրէն կը տարուի Կեսարիա, ուր կը միացուի Պիլէճիկէն քշուած հայերու: Յաջորդ օրը ճամբան կը կողոպտուին:

«Այդ թշուառ վիճակով կը հասնին Կէմէրէկ գիւղաքաղաքը, ուր գտնուած են 20 հայ կիներ և 4-5 թրքացած այրեր:

«Կեսարիայէն Սըվազ կը հասնին տասը օրէն: Հոս կը մնան 2 օր, հայ ազգ. իշխանութիւններէ օժանդակութիւն տեսնելով:

«... Մալաթիոյ մօտիկ, Էսկիչէհիր գիւղաքաղաքին եզերքը, Թուրք տարազով շատ մը կիներու կը հանդիպին, որոնք խումբին հայ ըլլալը հասկնալով, հաց կը հասցնեն։

«... Տաժանքով ու ծեծով, վերջապէս կը մօտենան Խարբերդի։ Տեղացի հայեր կ'իմանան աքսորականներու գալը և մարդ կը ղրկեն։ Զրաքեան Գիւտ Եպիսկոպոսի ուղղեալ երկտող մը կը յանձնէ։ Բանտ հասնելէ քիչ վերջ կին մը կուգայ իրենց մասին տեղեկութիւն առնելու։ Հետևեալ օրը իրենց կը բերեն 10 օսմ. ոսկեդրամ։

«Տիգրանակերտ, երկար անօթի սպասելէ վերջ, հազիւ կը յաջողին, մէկ գեղին ոսկիով՝ 15 հատ սև հաց գնել։ Հոս, Զրաքեան բոլորովին պարտասած և հիւանդացած՝ քալելու անկարող կ'ըլլայ։ Լուր կը տրուի ոստիկանապետին, որ կուգայ և անգթօրէն հարուածելով Զրաքեանը, կը պոռայ. «Հոս սատկելով անիծեալ մարմինովդ մի պղծեր այս տեղը, գնա՛ ճամբան ինչ կ'ուզես եղիր»։ Ընկերները կարգով իրենց կռնակը կ'առնեն Զրաքեանը մինչև Տիգրիս գետը, ուսկից նաւակով անցնելէ վերջ, իր հիւանդութեան ջերմութենէն սկսած է խենթենալ։ Կօշիկները ձեռքը առած երկար ժամեր վազած է մինչև գետակ մը, ուր ինքզինքը ջուրը նետած է։ Դժուարաւ ազատած են զինք իր ընկերները։

«Յաջորդ առտուն, Յունիս 6ին, ճամբայ կ'ելլէ։ Զգալով թէ այլևս անկարող են Զրաքեանը կրել, ընկերացող ոստիկանէն կը խնդրեն, որ իր ձիուն վրայ նստեցնէ։ Երկար սակարկութիւններէ յետոյ, ոստիկանը կը հաւանի փոխան 2 օսմ. ոսկեդրամի... բայց ո՞ւրկէ գտնել այդ գումարը։ Նորէն աղաչանք, նորէն սակարկութի՛ւն։ Կը համաձայնին Զրաքեանի հագուստները տալ, կը հանեն անոր տաբատն ու վերարկուն և կը յանձնեն ոստիկանին։

«Հիւանդն այնքան թոյլ է՝ որ չի կրնար հեծնել. փորին վրայ պառկեցնելով՝ համետին կը կապեն զայն։ Երեք ժամ վերջ կը հասնին առուակի մը եզերքը... Զրաքեանը կ'իջեցնեն ձիէն ու կը պառկեցնեն դաշտին վրայ։ Հազիւ քիչ մը հանդարտած՝ Զրաքեան իր ընկերներուն կը դառնայ, և անոնց՝ սէր, միութիւն ու հաւատք յանձնարարելով կ'աւանդէ իր հոգին»։

Ինտրայի կեանքին վերջին փուլը տալէ ետք, ստորև կուտանք իր գործերէն նմոյշներ։ Ինտրայի ընտանեկան լուսանկարը որ կը հրատարակենք, կը կարծենք թէ անտիպ է։ Այս լուսանկարը մեզ տրամադրած է իր ազգականներէն Ծագցի Պօղոս աղա Թաղէոսեանը։

ԽՄԲ.

Լոյսն է անունդը, գոյութիւնը, ոյժը։

Ահա ինչ որ է բանաստեղծին անունը, այսինքն անունը բոլոր կենսաւէտութեանց ու բոլոր կենսաբաղձութիւններուն որոց ամփո-

փումն է բանաստեղծը։ Լոյսը չնչել, թափանցուիլ անով, և զայն ցոլալ, արտաշնչել. ասիկա մեծագոյն իրողութիւնն է, կենդանութիւնը։ Զմայլիլն ու արտադրելը հզօրապէս թրթռալ է անով։ Բոլոր զօրութիւնները միևնոյն ուժն են. համատարած, ամենաթափանց եթերին թրթռացումը։ Ամէն ինչ որ կը վերածուի թրթռումին ու շարժման, այսինքն աս բառին. Ձգտում։ Հանճարը, ելեկտրահոսանքը, հաւատքը, կամքը, սէրը, ծանրութիւնը, բարոյականը, աղօթքը միևնոյն ձգտումին առումները, պարագայացումներն են։ Երանի՜ անոր որ սաստկապէս թրթռագին է. ահա այն է տեսանողը, հանճարը, դիւցազնը, սուրբը, մարտիրոսը։

Տ. ՉՐԱՔԵԱՆ (ԻՆՏՐԱ)

ԵՐԵԿՈՅ

Արեն իջեր է արդէն նոճերուն ետին.
Կը ծաւալի վերն անբիծ իրիկունն աղուոր.
Եւ հիր ու հուր իր փաղփումն այնքան սուրբ է որ
Լոյսին Թախիծն է կարծես. ու ժպիտը մութին։

Մըթնշաղը կը տիրէ նոճեաց սաղարթին.
Եւ ոսկիով կոներնուն ծայրերն հեշտալոր
Կը յեռու նսեմ զմրուխտով մը խորհրդաւոր,
Մինչ աւելի կը սեւնան վիհերը չորս դին։

Հրաժե՛շտ այլևս տըւընջեան, և ցայգին ողջո՛յն.
Ան է որ դաշն իր խաւարն ահա կը հեղու
Միաւորելու ամէն յոյզ անդորրին մէջ նոյն։

Ո՛հ, գա՛ր այսպէս մեծ գիշերն ալ երանաւէտ,
Գաղափարաց անթարշամ կեանքն ինձ շնորհելու,
Նոյնացնելով զիս ընդմիշտ Խղճմըտանքին հետ։

«Նոճաստան»

ԻՆՏՐԱ

ՈՍԿԵՀՈՍ ԱՂԲԻՒՐԻՆ ՎԵՐԵՒ

Գրեց՝ Ս. ԲԱԽՏԻԿԵԱՆ

Հէքեա՞թ թէ աւանդութիւն, զրո՞յց թէ պատմուածք, այդ չեմ գիտեր, չեմ ալ ուզեր ըսել։ Ի՞նչ հարկ կայ բնորոշումի քանի որ Հայաստան աշխարհի, Մեծ ու Փոքր Հայաստաններուն մէջ, ամէն անշարժ իր հէքեաթի մը կամ աւանդութեան մը, ոսկեհիւս բառերով գործուած, բանուած շուրջառ մ'ունի իր ուսերուն վրայ։

Ահա, այդ շուրջառը ունի նաեւ այն աղբիւրը որ տակաւին իր ջուրը կը հոսեցնէ տիւ եւ գիշեր, ու իր մեղմանոյշ կարկաչը, հին մեղեդիի մը խաղով, լսելի կ'ընէ իր շուրջը։

Ականջ տուէք ու դէմքերնիդ ինծի որ պատմեմ։

Այնտեղ, Ծոփաց գեղածիծաղ աշխարհին, գեղածիծաղ բլուրներէն կախուած կը մնայ, փակած անոր կողքին, հնաւանդ հայ գիւղ մը՝ շրջապատուած բոյս ու բոյրով, լեցուած լաց ու ծիծաղով։

Այդ գիւղը, Արաբկիրի Ծաղ գիւղը, ինչպէս բոլոր հայկական գիւղերը, ունի իր մշտահոս աղբիւրները։ Այդ աղբիւրներէն մէկը կը գտնուի գիւղին հիւսիս-արեւելքը, Ոսկեգետակին եզերքէն բարձրացող բլուրի մը վրայ, կանաչներու եւ քարերու մէջ թաղուած։

Անյիշատակ ժամանակներ առաջ, գիւղին այդ աղբիւրը որոշ անուն ունեցած չէ։ Սակայն, այն օրերուն, երբ Հայաստան աշխարհին հայկականներուն պանդուխտի կեանքը կը սկսի, այն օրերուն, երբ դրան ետեւ մնացող երիտասարդ հարսները իրենց ՂԱՐԻՊՆերուն վերադարձին սպասելով՝ կը խամրէին ու կը ցամքէին, ահա այդ օրերուն, գիւղին այդ աղբիւրը կը մկրտուի Կարիչ անունով։

Ինչպէ՞ս։

Կարիչը գիւղին ծանօթ ընտանիքներէն մէկուն աղջիկներէն էր։ Ինքն ալ արդէն ծանօթ աղջիկ մը իր գեղեցկութիւնով, իր հասակ ու շնորհով, իր այնքան աղուոր սեւ աչքերով որ կարծէք գիւղին շուրջ, մարդոց մտերմութեանը մէջ ապրող եղնիկներէն փոխ առած էր։ Իր շատ պզտիկ տարիքին, արբունքի սարսուռը իր գնդերներուն մէջ չի զգացած տակաւին, ու սիրոյ դիւթական հէքեաթին բառերը դեռ չուրուագծուած իր աղջկայ մտքին պաստառին վրայ, ու մինչ իր կոյս հոգին չի վրդովուած աշխարհիկ յոյզերով, զինքը հարս հանեցին, Մկր Հօրարին՝ Մամասին տունին։

Կի՞ն էր Մամասին թէ խաղընկերը անոր։ Այդքանը տակաւին որոշ չէր իր մտքին մէջ, միայն զինքը օտար տուն մը տարին, մօրմէն բաժնեցին, որուն համար այնքան լացա՜ւ, այնքա՜ն արտասւ-

ցաւ բայց ծեր կիներուն գաղտնի խրատները զինքը քիչ մը հանդարտեցուցին ու ան ալ, օրերու հետ համակերպեցաւ իր նոր կեանքին:

Շատ չանցած սակայն իր կեանքին սեւ վարագոյրը իջաւ: Հազիւ սկսած էր իր նոր կեանքին ընտելանալ և անոր հետ, հոգեկան կապերով արմատներ նետել, խարիսխ ձգել, հազիւ սկսած էր նոր կեանքին իմաստին խոր ծալքերուն թափանցել ու զգալ իր մէջ խմորումը ապագայ զաւկի մը, գարնան, Հայաստանի չքնաղ գարնան, առտու մը, երբ բոսոր վարդը նոր էր բացեր իր շրթները, երբ սոխակը նոր կը սկսէր գինովնալ անոր բոյրէն, երբ հայրենի աշխարհը նոր կեանքի կուգար, Մամասը իրմէն բաժնեցին, ղրկեցին պանդուխտ, ամենաուշը երկու տարիէն վերադառնալու երդում-պատառ խոստումներով:

Գնաց Մամասը, մնաց Կարիչը առանձինն՝ կապուած տան չէմքին, կապուած մայրութեան ճամբու իր յոյսերուն, իր յոյզերուն:

Անցաւ ժամանակ, աշխարհ եկաւ սպասուածը: Աշխարհ եկաւ, բոլոր հայ մանուկներուն նման, կայտառ ու պճլտուն, միս կլոր այդ մանուկը. մկրտեցին իր եօթնօրեակին ու կնքեցին ՂԱՐԻՊ հօրը պանդխտութեան համար:

Ղարիպը իր երիտասարդ մօր բոլոր նուիրումովը, իր շուրջիններուն բոլոր խնամքովն ու գուրգուրանքովը, սկսաւ օր ըստ օրէ ձև առնել, մարմին կազմել, հայրենի տան շուրջ դառնալ, հայերէն անուշիկ բառերը թոթովել, հայ տղու հոգիի ներքին ճիչերով տունը լեցնել, ձայն տալ մօրը կանչին ու անոր մենութեան մխիթարիչն ու սփոփանքը դառնալ:

* * *

Արդէն Մամասին պանդխտութեան երկու տարին չորսի փոխուած էր: Մամաս կ'ուշանար: Լուր անգամ չէր ղրկեր: Առաջին օրերուն, իր պանդխտութեան, անպակաս կ'ընէր իր գիրն ու ՓՈԽՍՈՒԼԱՆ: Իսկ հիմա՞, ա՛լ մոռցեր էր: Լուռ էր: Եկող գացողներէն հատ ու կտոր լուրեր միայն կը առնային, իր ողջութեան լուրը և ատով ալ ինքզինքնին մխիթարուած կը զգային:

Այս քար լռութենէն սակայն որքա՜ն կը տառապէր Կարիչ, որքա՜ն կը զգացուէր երբ դուռ դրացի իրեն կը հաղորդէին այսինչին ու այնինչին տղուն կամ ամուսինէն եկած նամակին, դրամին, նուէրին մասին: Ինքզինք նուաստացած կը զգար. նոյնիսկ ա՛լ մարդոց մէջ չէր ելլար, իր տարեկիցներուն չէր մօտենար որ չըլլայ թէ անոնց մէկ անփափկանկատ խօսքը՝ փամփուշտի նման իր արդէն խոցոտած սիրտը կրկին վիրաւորէր:

* * *

Մամաս սակայն, արթնցեր էր, յարութիւն առած կարծէք. երբ, իր պանդխտութեան եօթներորդ տարիին, դրացի Ցակոյին նամակին ծոցով՝ Կարիչին ուղղուած բարով ու հարցով մը յայտնած էր նաև

գիւղին երեք տղոց հետ աչնան հայրենիք վերադառնալու մտադրութիւնը։

Այդ լուրը բաւական էր որ Կարիչին մէջ արիւնը Թարմանայ, գոյնը իր տեղը գտնէ, ու չարժումներուն մէջ կենդանութիւն տիրէ։ Կարիչ նոյնիսկ Ցակոյին մօր եկած նամակը խեղճ կնկան ձեռքէն խլեց ու իր ծոցին մէջ սկսաւ պահել։ Իր կեանքը փոխուեցաւ, խինդն ու ծիծաղը իր շրթունքին վրայ ուրուագծուիլ սկսան ու իր ներաշխարհին ուրախութիւնը արծաթի նման իր ձայնին հետ չուրջիններուն ականջները կը լեցուէր։

Ամառը հազար Թէվ.ՈՒՐ պատրաստութիւն տեսաւ Կարիչին կեանքը, կարծէք երկրորդ հարսանիքի մը պատրաստութիւնը ըլլար։ Տղան կուգար, կուգար հեռո՜ւ քաղաքներէ, եօթը տարուայ ՀԱՍՐԷԹով։ Կարիչը, այդ բոլոր պատրաստութիւններուն մէջ իր բաժինը, մեծ բաժինը ունէր, հազար խնամքով ու հազար երազով... իսկ Ղարիպ արդէն իր հեռաւոր հայրը սկսեր էր տեսնել իր տղու հոգիի աչքերով ու զայն գրկել իր մանուկի Թեւերով։

Աշունը կը մօտենար։ Վաղահաս անձրեւը սկսաւ։ Ձիւնը եկաւ ու հայրենի աշխարհի վրայ նստաւ։ Գիւղին պանդուխտները, գիւղին հորիզոնին վրայ չերեւցան։

Գիւղացիները այլեւս յոյսերնին կտրեր էին։ Պանդուխտի տէրերն ալ լեզունին ներս քաշեր ու լռեր էին, մեռելի լռութիւնով։

Օր մըն ալ սակայն, ձիւն ձմեռ օր մը, գիւղ մտան հեռո՜ւ հեռու աշխարհներէ եկող երեք հոգիներ՝ Վարդիկին Ցակոն, Մանուչին Սաքօն ու Եղսիկին Օհանը։ Կարիչին Մամասը չկար... գիւղին մէջ տիրեց ուրախութիւն եւ տրտմութիւն։

Կարիչ կրկին առագաստները վար առաւ։ Սեւ լաչակ մը քաշեց գլխուն ու Ղարիպին անարին վերեւ նստաւ։ Ղարիպը, լեռներու ժայռերու տակ ծնած այդ տղան, ժայռերուն չափ կարծր ու տոկուն, շաբաթէ մ՚իվեր անկողին ինկեր էր։ Գիւղին մէջ, դեղ ու դարմանի բոլոր խելք հասցնողները եկան ու գացին, ծխատէր քահանան ալ իր Նարեկով։ Օգուտ չեղաւ։ Ղարիպ միշտ ՏԱՂԴԸՆ մնաց։ Անգիտակ անց ու դարձին։

Կարիչ հիւանդէն աւելի հիւանդ էր։ Իր պանդուխտին չի գալը, տղուն վիճակը գինք կը մաշէին, կը հալէին ու ինք, գիւղի մատուռին մութ անկիւնը պլպլացող կերոնի պէս կը հատնէր մեղմ ցոլարձակումով։

Նոր տարին սակայն կը մօտենար։ Կարիչին կը մնար մէկ դարման։ Փորձել, ինքն ալ կ՚ուզէր փորձել, դարերու ան խոր հաւատքումը որ իր չղթան կազմած է սերունդէ սերունդ, օղակ առ օղակ,

ըստ այդ աւանդութեան, Նոր Տարիին առաջին վայրկեանին, Հայաստան աշխարհի բոլոր աղբիւրները ոսկի կը հոսէին ու ով որ նոյն պահուն հոն կը գտնուի ո՛չ միայն իր կուժը ոսկիով կը լեցնէ այլ իր ուզած մուրազը կը կատարուի։ Ահա, այս հաւատքն էր, այս աւանդութիւնը որ իր խաւար կեանքին մէջ՝ արեւէն փրցուած իբրեւ նմոյշ մը կը թափանցէր ու իբրեւ յոյս նոր դուռ մը կը բացուէր։

Սպասեց, եկաւ կաղանդը, Հայաստանի Նոր Տարին։

Կէս գիշերէն շատ առաջ, հիւանդ Ղարիպին նեղութիւն չի պատճառելու միտումով, երբ տնեցիները իրենց անկողինները մտեր էին, ու կը քնանային, Կարիչ արթուն էր, կը սպասէր... կը սպասէր ու հոգիով կը սաւառնէր դէպի գիւղէն դուրս գտնուող, ժայռերու փոգէն հոսող աղբիւրը, կը տեսնէր ոսկին որ կը հոսէր, բայց ինք անոր պէտք չունէր։ Ինք կ՚ուզէր երկու մուրազ, իր Ղարիպին առողջութիւնը և իր ՂԱՐԻՊին վերադարձը։ Հազար անգամ, մտքով երթ ու դարձ ըրաւ, հազար անգամ նոյն փափաքները կրկնեց, բթամիտ աշակերտի նման սերտեց որ ճիշդ վայրկեանին, առանց տատամսելու կարենար արտասանել, լեզուն չառնուեր։

Երբ, տան ամէն անկիւնը խոր լռութիւն կը տիրէր. երբ Ղարիպն ալ անշարժ ինկած էր կարծես մանկական խոր քունի մէջ ըլլար, զգուշութեամբ տեղէն ելաւ, դրան նիգը վերցուց ու ձիւնին մէջէն իր ճամբան շտկեց դէպի աղբիւրը յոյսին։

Ձիւնը երկու օրէ ի վեր անընդհատ կուգար, մշուշը պատեր ու գիւղը պզտիկցեր էր։ Լերան գազանները նման օրերուն խումբերով դուրս կուգային, նոյնիսկ գիւղ կը մտնէին իրենց սովահար ստամոքսները յագեցնելու համար։ Այս ամէնը սակայն, Կարիչին մտքէն անգամ չէին անցներ, ընդհակառակը, ան, իր տկար սրունքներուն ոյժ տուած, տուներուն պատերուն տակէն, որոնցմէ ներս կարմիր գինին կը հոսէր ուրախութեան սեղաններուն շուրջ, ինք, անտարբեր այդ բոլորէն ստուերի նման սահելով, գիւղէն դուրս ելաւ ու հասաւ աղբիւրին։

Աղբիւրը ցածէն կը հոսէր։ Երբ նստէր անոր քով գլուխ գլխի կուգար։ Ինքն ալ հանդարտ մը նստաւ, անտեսելով գետնի ձիւնը և ձիւնը որ արդէն կը դիզուէր իր գլխուն ի վար։ Անտեսեց պաղը, ցուրտ հովը որ կողերուն կը զարնէր։ Ան, սակայն, նստած, աղբիւրին կից, կը դիտէր ակը, կը դիտէր վազող ջուրը ու մտքով կը սաւառնէր դէպի ապագայի լաւ օրերուն։ Իր Ղարիպին առողջութիւնը, գլխաւորին դարձը, իր նոր կեանքին շէնութիւնը։

Սպասեց։

Աղբիւրին միօրինակ երգը, տեղացող ու դիզուող ձիւնը, իր յոգնած միտքը, իր մէջ թմրութիւն մը բերին, խոր թմրութիւն մը

որ անուշ, երազուած քունի մը քաղցրութիւնը կը բերէին իր յոգնած աչքերուն ու կոպերը անզգալաբար կը գոցուէին։ Գլուխը, ակամայ դրաւ աղբիւրի քարին։ Քունը զինք տարաւ։

Աղբիւրին ջուրը անընդհատ կը հոսէր, ձիւնը փաթիլ փաթիլ կը դիզուէր, ու Կարիչ խոր քունի մէջ իր յաւիտենական հանգիստը կը գտնար։

Գիւղը, Նոր Տարիի հայկական գիւղը, իր ուրախութեան մէջ, չի մոռնար Նոր Տարիի ոսկեհոս աղբիւրին այցը։ Սակայն, միշտ ալ վրիպած է, ուշացած են իրենց կուժերը լիքը ոսկիով դառնալու։ Ահա, ձայն մը ծերերու կողմէն, Նոր տարիի ճիչդ սկիզբին ու երիտասարդ հայկ ու հայկուհիներ, ամէն անկիւնէ ու ամէն տունէ, ձիւնը ճեղքելով, պաղը արհամարհելով, կը վազեն աղբիւրը իրենց կուժերով, իրենց սրտի հազա՜ր երազներով... Երբ կը հասնին աղբիւր, ապշահար, կանգ կ՚առնեն աղբիւրին վերեւ։ Ղարիպին մայրը, Կարիչը, գլուխը աղբիւրին վերեւ հանդարտ կը քնանայ... Լուրը անմիջապէս կը տարածուի գիւղին երդիքներէն ներս։ Տարեցները կը շարժին, Կարիչը կը փոխադրեն գիւղ։ Տնեցիները անգիտակ, տակաւին իրենց խոր քունին մէջ թաղուած, կ՚արթննան, ու տխուր եղելութեան տեղեակ կ՚ըլլան։

Պլպլացող ճրագին լոյսով, կը մօտենան Ղարիպին, որ մօրը մեկնելէն քիչ ետք, արդէն վերջին շարժում մըն ալ ըրած ու անշարժացած էր։

Երկու մահեր, գիւղին Նոր-Տարիին։ Տխո՜ւր մեռելներ։ Գիւղն ալ կը տրտմի։

Առաւօտուն գիւղին կոչնակին հետ, մատուռին կից գերեզմանատան մէջ, խոր փոս մը կը փորուի մայր ու տղայ քով քովի, կողք կողքի կը թաղուին։

Պատմութիւնը գիւղի երդիքներուն տակ, իր մանրամասնութիւնով կը հիւսուի, ու այս հէքեաթունակ վիպերգութիւնը բերնէ բերան այնքան կը կրկնուի որ. ժամանակի ընթացքին աղբիւրը կը կոչեն՝ Կարիչին աղբիւրը...

ԾԱԳ ԳԻՒՂ*

(Տեղեկագրական - ազգագրական)

Գրեց՝ ԾԱԳՑԻ ԵՐՈՒԱՆԴ

Ծագ զուտ հայաբնակ գիւղը կը գտնուի Արաբկիրի արեւելքը, հետիոտն երեք ու կէս ժամ հեռաւորութեամբ։ Ան շրջապատուած է այգիներով ու պարտէզներով։ Գիւղէն դուրս կը գտնուի Ս. Նշան եկեղեցին եւ դպրոցը ուր կը յաճախեն 100ի մօտ մանուկներ, բոլորն մանչ։ Աղջիկներուն համար եւս նոր վարժարանի մը հիմը դրուած էր, պատերազմը չիրականացուց այդ ծրագիրը։ Ծագի մէջ կրթական մըշակ եղած են՝ Եղիա էֆ. Գապասագալեան եւ Պ. Յարութիւն Պէրպէրեան։

Ծագի սահմանները. արեւելքէն Ոսկեգետակը։ Ան կ'ոռոգէ չուրջի պարտէզ, թթաստան ու արտերը։ Ունի բարեհամ ձուկեր։ Երկու ափերուն վրայ կը դարձնէ ջաղացքներ։ Ապա կուգան Գոթինոց, Ճախընկըներ եւ Ս. Նշան կոչուած արտերը ուր ըստ աւանդութեան նախ ծագցիները հոն հաստատուեր են, յետոյ փոխադրուեր այժմի վայրը։ Արեւմուտքէն՝ Արմունլըխ, Թանըշմալը, Գոզմանդիլանոս, Ճըռթըլուն, Փարխոյին էգին, իսկ հարաւը՝ Գարատաղ, Քարփուլ, Դիմաւոր, Շընկըլ։ Դէպի արեւելք՝ Զուխաո, Ներքին Փուլ, Պէքիրին կամուրջը, Հօլմուտ, Կարդեր։ Հիւսիս՝ Այային արտերը, Տապըրնին, Կօլմըտիկը, Ղաթըր Պաթան, Ս. Սարգիսի բերդը, Ընկուզտըկերը, Եղուըկըները։

Ծագը Արաբկիրի թեմին կը պատկանի, իսկ կառավարական գործերը Ակնայ։ Ծագ հետզհետէ, իր արդիական նորակառոյց շէնքերով գիւղաքաղաքի մը երեւոյթը կը ստանար։

Ծագցիք կրօնասէր են։ Բողոքական ու կաթոլիկ չկային։ Վերջին քահանան եղած է Տէր Պետրոս։ Տօնական օրերը հոն մեծ շուքով կը տօնուէին։ Նոր Տարին հոն նախընթաց երեկոյէն կը սկսէր, կը կոչուէր Կաղանդ։ Այդ իրիկունը տեղի կ'ունենար ՃԷՆԿԻԼ ԿԱԽՈՒԿ մանկական խաղը։ Տան մեծերը իրենց թոռնիկներով ու տան անդամներով կը վայելեն կաղանդի սեղանը։ Երբ կը մթնէ, ծխնելոյզներէն ՃԱՆԿՈՒԼ ՃՈՒՆԿՈՒԼ թոկը կ'իջնէ... Տան տիրուհին ուրախութիւնով զայն շամիչով, ընկոյզով, պաստեղով կը լեցնէ։ Այսպէս խումբ խումբ կը պտըտին։ Առաւօտուն գիւղացիները իրարու

(*) Առտուն կանուխ, արեւը առաջին անգամ իր ճառագայթները Ծագի վրայ կ'արձակէ, թերեւս ատկէ ծագած է Ծագ անունը։ Այսպէս կ'ենթադրէր նաեւ Գ. վրդ. Խաչատուրեան, իր Ծագ այցելութեան առթիւ։

հետ կը մըցին, աղբիւր երթալու։ Այն աւանդութիւնը կար թէ Նոր Տարիին արծաթ կը հոսէր աղբիւրէն։ Վա՜յ ուշ մնացողին, մուրատը չէր առներ... Անկէ ետք ալ եկեղեցի կ'երթային իրենց սրտերը Աստուծոյ բանալու...։ Դպրոցականները իրենց ուսուցիչներուն ձեռք պագնելու կ'երթան, ինչպէս նաև իրենց կնքահայրերուն։ Այդ օրերուն, գիւղացիք պահքի մէջ ըլլալնուն կ'ուտեն՝ սիսեռով քիւֆթէ, չուշմայով պատրաստուած սոխով հաց, ևլն.։

Ծաղի եկեղեցին գիւղէն դուրս գտնուելուն, և քանիցս ալ կողոպտուելուն համար, Ծնունդէն երկու օր առաջ խումբ մը երիտասարդներ հոն կը գիշերեն հսկելու ներսի զարդերուն։ Կէս գիշերին ատենք «Խորհուրդ Մեծ» կամ «Առաւօտ Լուսոյ» երգելով ժողովուրդը եկեղեցի կը հրաւիրեն, պատահած է որ երբեմն ՏԱՍԻԼ ԶՈՒԹՆԱյով երգեն։ Ձիւն ու ձմեռ է, բայց ժողովուրդը եկեղեցի կը լեցուի...

Ծնունդէն ետք, գիւղացին կը սպասէ Բարեկենդանիին, երբ, սկսեալ Առաջաւորաց բարեկենդանէն մինչև վերջ կ'ապրի խրախճանքի մէջ լի կերուխումով, որմէ ետք, գիւղացին կը մտնէ Մեծ Պահքի որը ամենայն խստութեամբ կը պահէ։ Մեծ Պահքի երկուշաբթին բոլոր իւղոտ ամանները կը լուացուին ու իրենց տեղերը կը շարուին։ Կերակուրին բաղադրութիւնն ու ձեր կը փոխուին՝ ձիթաիւղ, սպապուր, չուշմայով կերակուրներ ևլն.։

Մեծ համբերութեամբ շաբաթէ շաբաթ կը սպասենք ու կեղարը կախուած սոխին վրայի եօթը փետուրները կը համրէինք։ Մեր անհամբերութիւնը իր գագաթնակէտին կը հասնէր, երբ վերջին փետուրը մնար։ Ա՜լ Զատիկը մօտ էր։ Աւագ շաբաթն է։ Խթումն է, եկեղեցի կ'երթանք, նաշխած հաւկիթները գրպաններս, երբ քահանան «Առէք կերէք» կ'ըսէ, փոքրիկներս անհամբեր հաւկիթ կը կեղուենք, կ'ուտենք։ Տուն կը դառնանք, խթման սեղանը կը դրուի։ Ընտանիքին բոլոր անդամները պէտք է ներկայ ըլլան։ Յաջորդ օր առաւօտ կրկին եկեղեցին լեցուն է ժողովուրդով, որմէ ետք կը սկսի հաւկթախաղը։

Ծաղցիք տօնական օրերու արարողութիւններէն զատ կ'երթան նաև ուխտի. գլխաւոր ուխտատեղի մըն է Գողմանտիանոս. հոս ջերմ ունեցողները իրենց հագուստէն կտոր մը կը կապեն ուխտատեղիին քով գտնուող ծառին և քիչ մըն ալ հող կը կլլեն։

Գիւղացու աշխատանքը կը սկսի գարնան, ձիւնահալին երբ անեղները առած դաշտ կ'ելլէ հետզհետէ ցանելու գարի, ցորեն, ըշկորէկ (կըկըլ)։ Գիւղի կիներն ալ դաշտային աշխատանքներու մէջ հաւասար բաժին կը վերցնեն։ Անոնք իրենց շրջազգեստին վրայէն կը հագնին շալվար, թեւերնուն կ'անցնեն թենոց (խօլչախ)։ Ապրիլին անոնք արդէն պարտէզներն ու այգիները կը մաքրեն։ Այգին կը յօտեն ու կը փորեն։ Խոտի կ'երթան Մայիսին, փիլէ կ'ընեն ու ձմրան համար կ'ամպարեն։ Յունիս ու Յուլիսին կը հնձեն. հոս կիները մեծ դեր ունին։ Կալէն ետք ցորենէն ձաւարն ու ալիւրն ալ կը պատրաստեն։ Այնպէս, Ծաղցին ամբողջ ձմրան հացը մէկ անգամէն կ'եփէ, ղաւուրման ալ կ'ընէ, խաղողէն ու պտուղներէն անուշեղէններն ալ կը պատրաստէ, վառելանիւթերն ալ կ'ամպարէ ու հանդարտ սրտով ձմեռ կը մտնէ հանգստանալու։

Պէյրութ

Գ. ՄԱՍ

ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ

ԱՐԱԲԿԻՐՑԻ ՄԱՅՐԵՐՈՒՆ

Գրեց՝ ՆՈՒԱՐԴ Գ. ՔԱՐԾԱՅՐ

Տիկ. Նուարդ Քարծայր, մէկն է այն տասնեակ մը սան-սանուհիներէն, որոնք, Մուշեղ վարդապետի կողմէ ղրկուած էին Խարբերդ Եփրատ գոլէճ։ Տիկ. Քարծայր Գոլէճի ուսման ընթացքը բոլորելէ ետք, կը դառնայ Արաբկիր ու որպէս ուսուցչուհի, տարի մը, կը պաշտօնավարէ աղջկանց վարժարանին մէջ։ Տիկ. Քարծայր մէկն է արաբկիրցի հին կիներէն որ կապրի կարօտովը հայրենիքին, եւ այդ հայրենի սէրն է մղիչ ուժը իր գործունէութեան որ ան կը տանի հայրենակիցներուն համար։ Ան հարազատ, աւանդապահ կին մըն, տունէն ներս եւ դուրս։
ԽՄԲ.

Սիրելի Արաբկիրցի մայրեր, աշխարհի վրայ ամենէն դէշ բանը ըստ իս պարտք ունենալն։ Մեզմէ ոեւէ մէկը չպիտի ուզէր պարտական ըլլալ ուրիշի մը, մանաւանդ երբ պարտատէրդ շատ անխիղճ մէկն է։ Շէյքսփիրի «Վենետիկի Վաճառականը», երկին մէջ շատ որոշ կը տեսնուի պարտատէրի և պարտականի դիրքերը։ Ուրեմն պարտք ունենալ ծանր բան է։ Սակայն պարտական ըլլալը գիտնալ աւելի ծանր։ Միայն գիտնալը բաւական չէ սակայն, գիտակցութեան տակը կը կենայ վճռական քայլը, այն է վճարելու աշխատիլ (գործադրութեան դնել)։ Պարտականութեան գիտակցութիւնը մարդու մը մեծութեան չափանիշն է։ Պզտիկ մարդը այն է որ իր պարտականութեան գիտակից չէ։ Ինչ որ ճշմարիտ է նիւթական աշխարհին համար, նոյնը ճշմարիտ է նաև բարոյական աշխարհին համար ալ։ Այս քանի մը տողերը գործադրութեան դրուած պարտականութեան մը գիտակցութիւնն է։ Այս կասկածանքէ վեր իրականութիւն մըն է։ Սակայն որչափ աւելի ըլլայ մեր պարտականութեան գիտակցութիւնը, այնչափ աւելի եռանդով, աշխոյժով, և զոհողութիւնով պէտք է ըլլալ մեր գործելակերպը։ Ուրեմն՝ կոչ մը ունիմ իմ սիրելի հայրենակիցներուս, Արաբկիրցի Հայ Մայրերուն, այն է գիտակցութիւն մայրական պարտականութեան։

Ի՞նչ ըսել է Մայրութիւն, կամ մայր ըլլալ։

— Մայր ըլլալ ըսել է ծնող, ծնիչը իր զաւկին ֆիզիքականին, մտաւորականին և բարոյականին։

Ի՞նչ ըսել է զաւակ։

— Զաւակ ըսել է արգանդին պտուղը, Տէրոջը պարգեւը։

Ի՞նչ գաղափարներ ունէին այս մասին հին ազգեր։

Հրէական պատմութեան մէջ օրինակներ շատ կան որոնք շատ լաւ կը խօսին մեր սրտերուն։

Սառա հաւատացեալներու մայրն էր, խոր ծերութեան մէջ առաւ այս Շնորհքը. պատմութիւնը մեզի կը սորվեցնէ որ «ամուլ Արգանդ» ունեցողները անէծքի տակ կը սեպուէին։ Սառայի պատմութիւնը թէեւ մանրամասն չի սորվեցներ մեզի թէ, ի՛նչ տեսակ մայր մը եղաւ, սակայն երբ պատմութեան հետեւինք քայլ առ քայլ եւ տեսնենք Իսահակը, ձեռքերը, ոտքերը, ու աչքերը կապուած ու ողջակէզի սեղանին վրայ պառկած, հնազանդ ու պատրաստ իր հօրը կամքին, ուրիշ բանի չենք կրնար վերագրել այդ հնազանդութեան ոգին, զոր շատ հաւանաբար իր մայրը ծունկերուն վրայ առած եւ սորվեցուցած էր։

Առնենք Մովսէսը, շատ մօտէն գիտենք իր կեանքը, միայն եօթը տարի մնաց իր մօրը քով եւ ամբողջ կեանքին միւս գիտակից տարիները անցուց Եգիպտոս, Փարաւոնին պալատին մէջ, սակայն Մովսէսը Մովսէս ընողը, «իր ժողովուրդին հետ չարչարուիլը նախընտրող, ու մեղաց ժամանակաւոր զուարճութիւնը անարգող» Մովսէսը իր մօրը ծունկերուն քով երեւան եկաւ։

Դարձեալ, առնենք Աննան, Սամուէլի մայրը, ի՛նչպէս արցունքով կ'աղօթէ, չէ թէ միայն զաւակ մը ունենալու փափաքով, այլ որպէսզի անարգանքէ ազատուի, պայմանաւ որ պզտիկը կաթէն կտրուածին պէս Տէրոջը պիտի նուիրէր, եւ մենք վստահաբար կրնանք ըսել որ Սամուէլը Սամուէլ չինողը, իր բարեպաշտութիւնը, աստուածավախութիւնը, եւ աղօթասիրութիւնն էր որ փոխանցուեցաւ իր զաւկին, թերեւս ծնած կաթին միջոցաւ։

Հայ կիներ բարեբաղդաբար գրկուած չեն մայր ըլլալու ՇՆՈՐՀքէն, առանց սակայն գիտակից ըլլալու այս մեծ կոչումին եւ ծանր պատասխանատուութեան։ Մենք հայ մայրերս, ինքզինքնիս մայր կը կոչենք եւ պատասխանատու կը սեպենք մանկան առաջին մէկ քանի տարիները եւ եթէ համբերութիւնով 3-4 տարի կրցան անցնիլ եւ մանկապարտէզի աշակերտ ըլլալու չափ մեծցաւ պզտիկը, այլեւս բանտէն ազատուելու պէս, մեր ալ մայրական պարտականութիւնը լմնցած կը զգանք։ Սակայն իրականութեան մէջ չէ թէ հոս չի վերջանար, այլ հոս կը սկսի, պարտականութեան մեծ մասը։ Գաղութահայ պատանեկութիւնը եւ երիտասարդութիւնն է որ խորհելու նիւթ կուտայ ամէն գիտակից հայ մօր մտքին եւ հոս է որ արթուն ըլլալու են մայրեր։

Մեր քաղաքներուն մէջ շատ մաքուր պատանեկան կեանք և մաքուր երիտասարդութիւն կար, սակայն տեղահանութիւնը, օտար բարքերն ու սովորութիւնները, միջավայրի աղտոտութիւնները, և գաղութահայութեան սպառնացող բոլոր չարիքները, ցաւալի է որ շատ անգամ ամենէն տիպար ընտանիքներու մէջ իսկ կրնան մուտք գտնել, և սնանկացնել մեզ մեր մայրենի լեզուէն, ցեղային առաքինութիւններէն, ազգային աւանդութիւններէն, և մենք իբր գիտակից հայ մայրեր պարտք ունինք մեր վզին, պատասխան տալու մեր գալիք սերունդին։ Եւ ո՞վ է որ մեր զաւակները պիտի պաշտպանէ այդ վտանգներուն դէմ, եթէ ոչ ՄԱՅՐԸ, և ՄԱՅՐԸ ու մայրը։

Ազգերու պատմութեան մէջ քիչ չէ թիւը այն տգէտ և անգիտակից մայրերուն որոնք իրենց զաւակներուն կործանման պատճառ եղած են ուղղակի կամ անուղղակի զանոնք անէծք դարձնելով աշխարհի։ Ասոր հետ սակայն շատ մը մեծ և մարդկութեան օգտակար անձեր իրենց այս պատիւը և փառքը կը պարտին իրենց մօր։ Աբրահամ Լինքըն, Միացեալ Նահանգներու ամենէն աչքառու նախագահներէն մէկը իր փառքի գագաթնակէտին երբ ամէն կողմէ գովասանքներ կը շռայլուէին իր հասցէին, շատ համեստ կերպով ըսած է, ինչ որ եմ իմ հրեշտակ մօրս կը պարտիմ։ Հակառակ որ խորթ մայր մըն էր։ Ո՛վ արաբկիրցի մայր, դո՛ւն ալ գիտակցիր պահապան հրեշտակի պաշտօնիդ։

ԹԵԼԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. —

Կրթէ մանուկը իր ճամբան սկսած ատեն. որ իր ծերութեան ատենն ալ անկէ չխոտորի։

Անոր մարմնաւոր պէտքերուն հետ, կրթէ նաև անոր միտքը, զգացումները, կերտէ նկարագիրը։ Շատ յարմարութեամբ նմանցուած է երիտասարդութիւնը մեղրամոմի, եթէ անոր վրայ ճիշդ ժամանակին, հոգիին առաքինութիւնները չեն կաղապարուիր իր պահապան մօրը միջոցաւ, մոլութիւնները արդէն շատ դիւրութեամբ իրենք զիրենք պիտի կաղապարեն։

Զբաղէ իրմով, մի ձգեր զինք ինքզինքին, քու զաւկիդ մայր մը ըլլալէ աւելի եղիր, անոր մտերիմ բարեկամը։ Քաջալերէ զինք իր ամէն մէկ լաւ ձեռնարկին համար։ Առաջնորդէ զինք շինիչ և ազնիւ գաղափարներ յղանալու. մեղմով ուղղէ իր սխալները։ Զաւակդ միշտ ու միշտ մի յանդիմաներ, յիշէ որ «երիտասարդութիւնը մարմար մըն է յանդիմանութիւններու առջև», ըսած է Նշանաւոր անձ մը։ Թող գիտնայ որ կը զբաղիս իրմով, և իրեն համար ամենէն լաւը կը կամենաս։

«Չար ընկերակցութիւնը բարի վարքը կ՚ապականէ»։ Մի՛ ձգեր որ

զաւակդ չար ընկերներու հետ յարաբերութիւն ընէ, դուն իր հետ ընկեր եղիր, վշտերու մէջ վշտակից և ուրախութեան ատեն ուրախակից. թող չունենայ ոեւէ չնչին գաղտնիք մը անգամ որ չկարենայ անկեղծ և բաց սրտով քեզի պատմել: Գրքերն ալ կը հաշուուին իբր ընկերներ, միշտ ուշադիր եղիր քու զաւկիդ կարդացած գրքերուն. յանձնարարէ անոր շինիչ և բարձրացող և առողջապահական գրքեր: Ընտանեկան յարկդ կարելի եղածին չափ սիրելի ըրէ քու զաւկիդ, որպէսզի ան իր հաճոյքը ուրիշ տեղ չփնտռէ և քեզմէ չհեռանայ, որովհետև երբ քու տունդ ընտանեկան յարկ մը չէ, ուրեմն սոսկ պանդոկ մը և ճաշարան մըն է, այդ ատենն է որ խնդիրը բոլորովին կը փոխուի: Մի ըլլար դաժանաբարոյ որ չըլլայ թէ խըռտանան, մի ըլլար խստապահանջ, մի ըլլար նաև թուլամորթ. գիտցիր պահել քու անհատականութիւնդ, և գիտցիր նաև յարգանք ներշնչել տալ իրեն: Մի տար «Մի ԸՆԵՐ»ներու տասնաբանեան, այլ տուր ԸՐԷՆերու տասնաբանեան:

Մայրեր մաքուր մթնոլորտի մէջ մեծցուցէք ձեր զաւակները, կրօնքի և բարոյականութեան անխարդախ կաթովը սնուցէք որ չըլլայ թէ ձեզ անիծեն ապագային: Եւ ինչ որ ամենակարեւորն է կենդանի օրինակ մը եղիր իրեն քու կեանքովդ:

Ահա այս է պահանջքը մեր զաւակներուն և այս իսկ է պահանջքը քու զաւկիդ:

Ի՞նչ ազդեցութիւն ունիս դուն քու զաւկիդ վրայ:

Ի՞նչ է անոր վկայութիւնը քու մասիդ:

Անցեալները առողջապահական գիրք մը կը կարդայի: Մեծ գրող մըն էր գիրքը գրողը: Գրքին պարունակութենէն աւելի ինծի ազդող և զիս ցնցող կէտը այս երկու տողնոց գրութիւնն էր: Գիրքը կը նուիրէր իր մօրը սա բանաձևով.

«Մօրս՝ զիս ներշնչողին և իմ կեանքիս ուղեցոյցին»: Ուղեցոյց և ներշնչել բառերուն նշանակութիւնը ամէն մայր կրնայ հասկնալ: Երանի այն մօրը որուն համար իր զաւակը այս վկայութիւնը կրնայ տալ.

ՄՕՐՍ՝ ԶԻՍ ՆԵՐՇՆՉՈՂԻՆ ԵՒ ԿԵԱՆՔԻՍ ՈՒՂԵՑՈՅՑԻՆ:

1944, Դեկտ. 6, Պէյրութ

ՄԵՐ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆԸ

Գրեց՝ Վ. Ա. ՃԻՀԱՆԵԱՆ

Առաջին համաշխարհային պատերազմէն վերջ, մեր հայրենի քաղաքէն Արաբկիրէն, դէպի արտասահման, գլխաւորաբար Սուրիա և Լիբանան, գաղթի կարաւանները սկսան հասնիլ։ Եկող հայրենակիցներուն մեծամասնութիւնը, բոկոտն ու հացակարօտ էր։ Անոնց մէջ չէին պակսեր նաև հարէմներէն փախուստ տուող մանկամարդ հայուհիներ։ Ասոնց համար մէկ կողմէն բնակութեան հարցը, միւս կողմէն ապրուելու ծանր պարագան՝ մինչև ինքնաբաւ դառնալին, և մինչև արտասահմանէն իրենց ազգականներուն օգնութիւնը հասնէր, բաղդատաբար աւելի լաւ վիճակով բախտաւորներուս կ'իյնար, օգնութեան փութալը անոնց, կազմակերպելով օժանդակութեան այդ գործը։

1922ին էր։ Պ. Հրաչեայ Այճեան (Լուսինեան) և ստորագրողս, իրար քով գալով, մի քանի անգամ խորհրդակցութենէ վերջ, որոշեցինք միութիւն մը կազմել՝ Արաբկիրի Հայրենակցական Միութիւն անուան տակ։ Այս պարագան անմիջապէս մամուլով յայտարարեցինք ի գիտութիւն Եգիպտոս և Ամերիկաբնակ հայրենակիցներուն որպէսզի փութով մեր կողքին կանգնին կարենալ դիմագրաւելու ծով կարիքը։ Այսպէսով էր որ, մեզ հետևելով, հետզհետէ, Հալէպի մէջ կազմուեցան միւս բոլոր հայրենակցական միութիւնները, որոնց թիւը այն օրերուն կը հասնէր երեսունի։ Աւեն մը, սկզբնական օրերուն, այս հայրենակցական միութիւնները խորհրդակցական ժողով մը որոշեցին միջ հայրենակցական միութիւն մը կազմել գործերուն աւելի լայն չափով թափ տալու։ Հայրենակցական միութիւնները, այդ օրերուն, ամէն բան էին։ Անոնց վկայագիրն ու կնիքը անմերժելի էին յաչս առաջնորդարանին, կառավարութեան ու պաշտօնական հաստատութիւններուն մօտ։

Տարիներ ետք, թէև յապաղած, բայց աւելի լաւ է ուշ քան երբեք, մեր տարեգրքին ընծայած առիթէն օգտուելով, խղճի պարտք կը զգամ, Ամերիկաբնակ մեր հայրենակիցներուն երախտագիտական ջերմ զգացումներ յայտնելու մեր երբեմնի անպատսպար, անձուկ վիճակի ենթարկուած որբևայրիներուն արցունքները իրենց առաքած կանանչ տոլարներուն շնորհիւ սրբուելուն։ Անկասկած որ այդ գործին մէջ մեծ դեր ունեցան նաև տեղւոյն հայրենակիցներուն նիւթական ու բարոյական լայն աջակցութիւնները որոնք հնարաւոր դարձուցին Միութեան կառուցանելու պատսպարան մը և հոն, հոգալու, հաւաքելու օգնութեան անմիջական կարօտ եղող մեր հայրենակիցները։

Միութիւնը աւելի յառաջ երթալով իր անմիջական հսկողութեան ներքեւ կազմեց Կրթասիրաց Միութիւն մը, անոր յատկացուց իր պատսպարանէն սենեակ մը ու ձեռնարկեց դասախօսութիւններու, գիշերային դասընթացքի մեր աշխատաւոր ու բանուոր երիտասարդներուն համար, անոնց սորվեցնելու Մեսրոպեան տառերը, քիչ մըն ալ Թուաբանութիւն. զգալի էր յաջողութիւնը այս մարզին մէջ։ Կրթասիրացի գործին գլուխը անցած էր եկուոր երիտասարդ Պ. Կարապետ Փալանճեան։

Երկար տարիներ, միութիւնը, չղթայի օղակի նման, վարչութիւններու յաջորդականութիւնով մը շարունակուեցաւ եւ տակաւին ալ պիտի շարունակուէր, եթէ, հայրենակցականներուն երկուքի բաժնուելու քիչ մը ընդհանուր երեւոյթը, չի գար եւ մեր ալ միութիւնը չի վարակէր։

Հոս երկար կ'ըլլար պրպտելու մօտ տասը տարուայ պատմութիւն մը, եւ անկէ քիչ մըն ալ հեռուները երթալով պատճառներ փնտռելը, կը բաւականանանք հոս նշելու ամենէն ակնբախ պարագան եւ ասոր բոլոր մեղքը նետելու Արաբկիրի Միութեան Ամերիկայի կեդրոնին վզին։ Դուրեան Սրբազանի սպաննութիւնը, եւ անոր հետ կապուած հարցերու խառնուելուն՝ Արաբկիրի Միութիւնը պատճառ եղաւ որ հայրենակիցներ անջատ միութիւններ կազմեն... Նոյն օրերուն, 1935ին, Պէյրութ, Հալէպ, Ամերիկա, իրարմէ անկախաբար կազմեցին միութիւններ յետագային միանալու մէկ գաղափարի շուրջ, մէկ յայտարարի տակ։

1935ին, ուրեմն, Հալէպի մէջ կազմուեցաւ Արաբկիրի եւ Շրջ. Հայրենակցական Միութիւն մը՝ կապուած Ֆիլատելֆիոյ կեդրոնին, աշխատելու ամոքել հայրենակիցներուն ցաւը, դիւրացնելու անոնց դժուարութիւնները, օժանդակելու կարօտ ուսանողներուն եւ այս ամենուն հետ ստեղծելու հայրենակցական ջերմ մթնոլորտ մը որուն այնքան պէտքը ունի տարագիր, հայրենակարօտ այս ժողովուրդը։ Անոր հոգեկան սնունդ կու տայ միութիւնը իր ձեռնարկներուն, իր փոխադարձ այցելութիւններուն, իր գրաւոր ու բանաւոր քարոզչութեամբ։

Մարդ ներկայ ըլլալու է հայրենակցական հաւաքոյթի մը եւ դիտելու որ հակառակ առօրեայ տագնապներուն, անոր սրտին խորը դեռ չէ մարած այն հուրը որ կը սնանի հայրենի յիշատակներով մարդկային հոգին հանդիսացնելով ատրուշան մը այդ սրբազան կրակին։ Արդարեւ որքա՜ն գեղեցիկ է տեսնել մէյ մը մէկտեղուիլ, հաղորդուիլ իրարու եւ առնել հայրենիքի կարօտը։

Այսօր մեր դարաւոր երազները իրականանալու վաղորդայնին կ'ապրինք։ Սեղմենք մեր շարքերը, հայ մնանք, վաղուան համար...

Հալէպ

ՄԵՐ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ

ՆՇԱՆ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

Նշան միակ արու զաւակն էր բարի և հեզահամբոյր Մկրտիչ աղա Յովսէփեանի. Ծնած էր Արաբկիր, 1881 Յուլիս 15ին և մեռաւ 1940 Յուլիս 15ին, 59 տարեկան հասակին, խոր սուգի մատնելով իր կինը, միակ զաւակը՝ Մարիցան, բարեկամները, ազգականներն ու գաղափարակից ընկերները։

1901ին եկաւ Ամերիկա, հրապուրուած Նոր Աշխարհի մասին լսած առասպելական պատմութիւններէն։ Պանդխտութեան դիմելու և դրամ շահելու պէտքը չունէր։ Ոչ պանդխտութեան տառապանքը և ոչ ալ իր հիւանդութեան դառնութիւնը ազդած էին իր վրայ։

ՆՇԱՆ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

1901-ին անդամագրուեցաւ Հ. Յ. Դ. Ֆիլատելֆիոյ կոմիտէին և առանց ընդմիջումի, միշտ մնաց նոյն հաւատարիմ ու հաւատաւոր Դաշնակցականը մինչև իր մահը։ Անդամ էր Արաբկիրի Ուս. Միութեան և Հայրենակցականի, բայց վերջի մի քանի տարին հեռացած էր այդ կազմէն։ Հակառակ իր ֆիզիքական տառապանքին՝ ջանաց երկու տարի առաջ գաղափարակից հայրենակիցներու մասնակցութեամբ և գործակցութեամբ կազմել 90 անդամներով Արաբկիրի և Թեմերու Ազգային միութիւն մը և եղաւ Ա. ատենապետը, որուն համար հպարտ էր ան։ Տարիներ առաջ իրեն սիրելի և նուիրական պարտականութիւններէն մէկը սեպեց կազմել հայկական նուագախումբ մը՝ «ԵՐԶԱՆԻԿ» նուագախումբ անունով։ Այս խումբին, բացի մեր գաղութէն, ծանօթ են նաև Ուոշինկթընի և Ն[illegible]իորքի հայ գաղութները։ Խումբը երբեք մերժած չէ, երբ հրաւէ[illegible]ուած է մասնակցութիւնը տանելու հանրային ձեռնարկի մը։

Ամէն մարդ կը հիանար և կը զարմանար անոր տոկ[illegible]թեան և կամքին վրայ։ Պահ մը կը կարծէիր թէ չնչասպառ գետ[illegible]

իյնար, բայց ան դարձեալ կը նուագէր ու կը թրթռացնէր իր Պէնճօն։ Իր նուագի ընկերները ի տես իր չարչարանքին՝ հայկական նուագի մը վերջաւորութեան՝ միշտ կը կրկնէին. «Ա՛խ, Նշան, վա՛խ Նշան, ինչո՞ւ եղար այսպէս փէրուշան»։ Խրատ, թելադրանք բնաւ մտիկ չէր ըներ, լաւ էր իրեն համար մեռնիլ, քան թէ հեռի մնալ ազգաշէն գործէ մը։ Վարչական թէ անդամական ժողովներու միշտ ներկայ պիտի ըլլար, իր հետ ունենալով ասեղի ներարկումը և իր ձեռքով պիտի կատարէ այդ ներարկումը, մեղմացնելու համար իր տանջանքը։

Ամէն կողմէ թելադրանքներ և խնդրանքներ եկան Նշանին թաղումը կատարելու կիրակի օր, բայց կարելի չեղաւ գերեզմանատան վարչութեան որոշումը փոխել. և կատարուեցաւ շաբաթ օր, յուլիս 19։ Իր գործակից վարչութեան վեց անդամները (Հ. Ց. Դ.) դագաղը ուսամբարձ տարին հանգչեցուցին Սբ. Գր. Լուս. եկեղեցւոյ խորանին առջև։ Հակառակ շաբաթ գործի օր ըլլալուն՝ եկեղեցին լեցուած էր խուռներամ բազմութեամբ մը։

Դամբանականներ խօսեցան Հ.Ց.Դ. Ֆիլատելֆիոյ կոմիտէի կողմէն ընկ. Լ. Ներսէսեան, Հ. Կ. Խ.ի կողմէ՝ Տիկ. Պօյաճեան, Արաբկիրի և Թեմերու Ազգ. Միութեան կողմէ՝ ընկ. Ա. Մալումեան և ընկ. Ա. Միքայէլեան՝ հանգուցեալի մօտէն ծանօթ մէկ ընկերը։ Բոլորն ալ գեղեցիկօրէն և հարազատօրէն պատկերացուցին Նշանի կեանքն ու գործունէութիւնը ազգային բոլոր մարզերուն մէջ«

Բազմաթիւ ծաղկեպսակներու մէջ յիշենք Հ.Ց.Դ. Ֆիլատելֆիոյ կոմիտէի, Հ. Կ. Խ.երու, Արաբկիրի Ազգ. Միութեան և Սեբաստիոյ Հայրկց. Միութեան ծաղկեպսակները։

Մեր սիրելի Նշանի անունը մասամբ յաւերժացնելու համար, ըստ իր ցանկութեան, փոխան ծաղկեպսակի դրամական ն. էրներ եղան յօգուտ Ց. Ց. Դ. Վեթերաններու ֆոնտին, Արաբկիրի Ազգ. Միութան և Սբ. Գր. Լուս. եկեղեցւոյ։

Ութսուն ինքնաշարժեր կը հետևէին մեռելակառքին, կարգապահութեան կը հսկէին երկու ոստիկաններ։ Հեռաւոր քաղաքներէ ստացուեցան յիսուն կուսակցական հեռագիրներ և նամակներ։ Գերեզմանատունէն վերադարձանք տուն և այցելեցինք Նշանի մշակած իր փոքրիկ գեղեցկատեսիլ պարտէզը, որուն բոյսերն իսկ թառամած և կորագլուխ կը սգային իրենց հոգածու ձեռքի յաւիտենական կորուստը։ Ողջերս չենք մոռնար քեզ, սիրելի՛ Նշան։

«Հայրենիք» օրաթերթ, Օգոստ. 2, 1940

ՆԱԶԱՐԷԹ ԿԻՒՄԻՒՇԿԷՐՏԱՆԵԱՆ

Ամերիկայի մէջ մեռաւ նաև 1942-ին ուրիշ Արաբկիրցի կարեւոր դէմք մը։ Մէկը որ ամբողջ կէս դար ինքզինք տրամադրեց ազգին, և ասոր համար ալ իր մահուընէ երկու տարի առաջ տօնուեցաւ իր յոբելեանը։ Ան առաջին Արաբկիրցի ՅՈԲԵԼԵԱՐՆ է։ Ան առաջին և ամենագործօն անձն եղաւ Նոր Արաբկիրի հիմնարկութեան։ Հակառակ այս ակընբախ իրողութեան, «Նոր Արաբկիր»ի տեղեկատուն յոբելեանի առթին գոհացաւ տասը տողերու մէջ հաղորդել, ան ալ որպէս լուր, իսկ մահուան առթիւ հազիւ կէս սիւնակի վրայ փորձեց անոր մասին գրել։ Եթէ Նոր Արաբկիրը արժէք մըն է, այդ կ'երթայ Կիւմիւշկէրտանեանին, եթէ Արաբկիրի Միութիւնը կ'ապրի և կը գործէ այդ լարումը կ'առնէ դարձեալ Կիւմիւշկէրտանեանէն։ Մենք, կը սպասէինք որ «Նոր Արաբկիր» Տեղեկատուն մէկ թիւ ամբողջ նուիրուէր այս մարդուն որ իր կեանքը ուրացաւ միւսներուն, իր հայրենակիցներուն կեանքին ապահովութեան համար։

ՆԱԶԱՐԷԹ ԿԻՒՄԻՒՇԿԷՐՏԱՆԵԱՆ

Շնորհակալ պիտի ըլլայինք, եթէ իր գործակիցներէն խմբատանքի տէր մէկը բարի ըլլար մեզ մանրամասն գրելու Արաբկիրցի այս Մեծ Մարդուն մասին։

ԽՄԲ.

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ

Մեր Միութեան անդամ, յաւէտ ողբացեալ մեր սիրելի Մարտիրոս Գալուստեանի մասին, ահա ինչ որ կը կարդանք «Ազդակ»ի թիւ 3689ի մէջ։

Նախորդ Ընդհ. Պատերազմին երբ դեռ 7 տարեկան էր, Մարտիրոս որբ մնաց բոլորովին, հայրը սպաննուեցաւ, իսկ մայրը մեռաւ հիւանդութեամբ։ Փոքրիկ Մարտիրոս պատերազմի օրերը կ'անցընէ Մալաթիոյ փողոցներուն մէջ Մէհմէտ անունով, աւելի վերջ

Սրտաքէօր կ'երթայ։ 1920-ին Այնթապ կուգայ հօրեղբօր Կարապետ աղա Գալուստեանի քով։ Սահեն մը հոն ընտանեկան գուրգուրանք կը տեսնէ, սակայն վրայ հասնելով Այնթապի կռիւները, Մարտիրոս երկար ատեն գետնափոր խոնաւ նկուղներու մէջ կը մնայ և կը հիւանդանայ։ Կը տառապի ոտքի ցաւէ մը, որ հետագային կը դարմանուի։

1920-ին Պէյրութ եկաւ Յարութիւն և Արշակ հօրեղբայրներուն քով։ Հոգ եղած գուրգուրանքի և բժշկական խնամքի արժանացաւ։ Սկսաւ հետևիլ ուսման։ Քանի մը ամիս Ս. Նշան վարժարան յաճախելէ վերջ Ամերիկա գնացող եղբօրը փափաքով Ամերիկեան համալսարան հետևեցաւ՝ ատեն մը գիշերօթիկ, յետոյ ցերեկօթիկ։

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ

Այս շրջանին Զաւարեան Ուս. Միութեան գործօն անդամը դարձաւ և յետոյ՝ հաւատացեալ գաղափարապաշտ մը մեր կուսակցութեան։

1930ին Մարտիրոս մեկնեցաւ և հայ ուսանողի յատուկ բոլոր դրկանքներու և նեղութեանց տոկալով, ստացաւ ճարտարապետութեան վկայականը։ 1934ին արդէն գործի կը ձեռնարկէր որպէս օգնական-երկրաչափ և քիչ յետոյ պաշտօն կը ստանձնէր բարձր քոմիսէրութեան հանրօգուտ գործերու սպասարկութեան մէջ։ Շատ չանցած, 1936ին ամուսնացաւ և կազմեց տիպար ընտանիք մը։ Եղած է նաև Լիբանանի Ուսումնախորհուրդի անդամ։

Մարտիրոս այն հայ որբերէն էր որոնք իրենց կամքի զօրաւոր ուժով և անընկճելի ոգիով կուրծք տուին կեանքի բոլոր դժուարութիւններուն, հաստատեցին գեղեցիկ նպատակ մը և իրագործեցին զայն։ Տակաւին շատ երիտասարդ, իր նման երկու ձեռներէց հայ ճարտարապետ ընկերներով, որոնց հետ մտերիմ ու եղբայրական յարաբերութիւններ ունէր, Մարտիրոս վերջերս ստեղծեց ընկերութիւն մը որ շուտով արժանացաւ իշխանութեանց վստահութեան։

Սակայն հազիւ իր ընտանիքին ու ազգին համար այս պատուաբեր դիրքին հասաւ, երբ տակաւին երկար ճամբայ ունէր կտրելիք, անողոք մահը խլեց զայն, անմխիթար թողելով կինն ու 3 տարեկան մանչուկը,

Մարտիրոսի կորուստը աւելի եւ դառն կը դառնայ երբ նկատի առնենք թէ ան բնաւորութեամբ ալ շատ համեստ ու սիրելի էր ամենուն։ Միշտ պատրաստակամ ու անձնուէր՝ տրամադիր էր գոհացնելու իր օգնութեան դիմողներուն։

Ընթացիկ տարուոյ մէջ, Լաթաքիա, հողին յանձնեցինք Արաբկիրի հին սերունդէն Սարգիս աղա Գործակատարեան (Բախտիկեան)։ Անոր. մահով գրեթէ արտասահմանի մէջ վերջ կը գտնէ մանուսայի մեծագոյն վարպետը։ Սարգիս աղայի կեանքին անդրադառնալու առիթ կ՚ունենանք երբ մեր ձեռքը անցնի իր ձեռագիրն ու հեղինակութիւնը եղող «Մանուսայագործութիւն» աշխատութիւնը։ Տարիներ առաջ, Պէյրութի մէջ, հողին յանձնեցինք կրկին, Արաբկիրի հին սերունդի զոյգ մը ներկայացուցիչներ՝ Համբարձում աղա Ֆէրէչէթեան և Պօղոս աղա Մալումեան։ Երկու նշանաւոր առևտրականներ որոնց անունները սերտօրէն կապուեր են Արաբկիրի Մանուսայի գործին հետ։ Եթէ մէկը համարձակի գրելու Արաբկիրցի առևտրականներու կեանքն ու գործերը, անկասկած որ Ֆէրէչէթեան և Մալումեան իրենց պատուոյ տեղը պիտի ունենան։

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՖԷՐԷՉԷԹԵԱՆ

Արաբկիրի և Շրջ. Հայրենակցական Միութեան Պէյրութի և Հալէպի մասնաճիւղերը նաև ՈՍԿԵԳԵՏԱԿի խմբագրութիւնը իրենց ցաւակցութիւնը կը յայտնեն հանգուցեալներուն վշտակիր պարագաներուն, ինչպէս նաև խոր ցաւակցութիւնը Ամերիկա մեր բարեկամ Տէր և Տիկին Տիրան Զորեալնեաններուն իրենց դստեր Մարիօնին դառնաղէտ մահուան առթիւ որ տեղի ունեցաւ իր այնքան ծաղիկ հասակին մէջ։

ԽՄԲ.

ՏԵՂԵԿԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԱԲԿԻՐԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՊԷՅՐՈՒԹԻ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂԻ

9 ՄԱՐՏ 1941 — 4 ԱՊՐԻԼ 1943

Արաբկիրի և Շրջ. Հայր. Միութեան վերակազմութիւնը. —
1941 *Մարտ* 5 *շրջաբերականով մը բոլոր հայրենակիցները կը հրաւիրուէին վերակազմելու Արաբկիրի և Շրջ. Հայրենակցական Միութիւնը։ Այդ շրջաբերականին բովանդակութիւնն էր.*

Հայրենակիցներ,

Երկար ատենէ ի վեր փափաք կը յայտնուէր վերակազմելու համար Արաբկիրի և Շրջակայքի Հայրենակցական Միութեան Պէյրութի մասնաճիւղը։ Իրերու բերումով հայրենակիցներու այս փափաքը իր ժամանակին չիրականացաւ, սակայն, այսօր, երբ ներկայի նեղ օրերու պարտադրանքները ակներև են, երբ հայրենակիցներուն մէջ իրերօգնութեան կարիքը պահանջք մը դարձած է՝ մեղմելու համար կարիքները, կը պարտաւորուինք վերակազմելու Միութիւնը որ իր կարելին ընէ այդ ուղղութեամբ։

Վստահ ենք որ հայրենակիցները իրենց բոլորանուէր ջանքերով իրենց ուժերը պիտի կեդրոնացնեն լաւագոյն չափով օգտակար դարձնելու Արաբկիրի և Շրջակայքի Հայրենակցական Միութեան Պէյրութի մասնաճիւղը իր անմիջական շրջանակին մէջ։

Միութեան Պէյրութի մասնաճիւղի առաջին ընդհանուր անդամական ժողովը տեղի կ'ունենայ Մարտ 9*ին, Կիրակի կ. ե. ժամը* 4*ին, Էշրէֆիէ պրք. Եկաւեան-Բախտիկեան բնակարանին մէջ։*

Արաբկիրի և Շրջակայքի բոլոր երկսեռ հայրենակիցներն ալ անխտիր կը հրաւիրուին ներկայ գտնուելու սոյն ընդհանուր ժողովին։

Արաբկիրի եւ Շրջ. Հայրկց. Միութեան
Պէյրութի Մասնաճիւղ

Ահա, այս շրջաբերականին պատասխանելով, 18 *հայրենակիցներ ներկայ գտնուեցան որոշեալ վայրը, որոշուած թուականին՝* 9 *Մարտ* 1941։

Վարչական կազմ. —
1941 *Մարտ* 9*ին, Արաբկիրի Պէյրութի մասնաճիւղին վերակազմուող ընդհանուր անդամական ժողովին կողմէ, նոր շրջանի*

վարչութեան անդամ ընտրուեցան Տիկ. Նուարդ Բարծայր, Պրք. Փիլիպոս Փէհլիվանեան, Խորէն Այտընեան, Մամաս Աւագեան և Յովհաննէս Զպուգճեան։ Նորընտիր վարչութիւնը իր առաջին նիստին, Մարտ 16ին, Պ. Ռուբէն Հացագործեանին բնակարանին մէջ, նկատի առնելով վերակազմեալ նոր շրջանի կարգ մը դժուարութիւնները, յարմար դատեցին, ընդհանուր անդամական ժողովի դիւանին հետ համախորհուրդ, իրենց կազմին վրայ աւելցնելու երկու նոր անդամներ եւս Պ. Ռուբէն Հացագործեան և Պ. Ս. Բախտիկեան.

Վարչական առաջին նիստին, օրակարգի առաջին կէտը կ'ըլլայ դիւանը ընտրել որ է.

Տիկ. Նուարդ Բարծայր՝ Ատենապետուհի
Պրք. Սարգիս Բախտիկեան՝ Ատենադպիր
Ռուբէն Հացագործեան՝ Գանձապահ։

Վարչութեան մնացեալ անդամները կը մնան խորհրդականներ։

Վարչական ներքին աշխատանք. —

Վարչութիւնը իր ընտրութենէն մինչև օրս, իր կազմը պահեր է և իր որոշումներն ու գործադրութիւնները, բոլորն ալ համերաշխ կերպով տարեր է։ Անհամաձայնութիւն բառը բոլորովին անծանօթ մնացած է վարչութեանս համար, բոլոր որոշումներն ալ միաձայնութիւնով տրուած, անոնց գործադրութիւնն ալ նոյնպէս արագ ու անթերի կատարուած են։

Վարչութիւնս որ ընտրուած էր մէկ տարուայ համար, ինչպէս կը տեսնէք ան արդէն երկու տարին լիուլի բոլորած ձեզ կը ներկայանայ, ատոր առաջին պատճառը եթէ տիրող կացութիւնը նկատենք, երկրորդը Վարչութեանս անդամներէն երեքին ու մեր անդամներուն շատերուն քաղաքէն դուրս աշխատիլն էր զինուորական գործերու մէջ։ Այս իսկ պատճառով ալ 1942 Յունուարէն սկսեալ Վարչութեանս քարտուղարի գործը տարած է Վարչութեանս գանձապահ Պ. Ռուբէն Հացագործեան։

Վարչութիւնս իր գոյութեան ընթացքին գումարեր է 25 նիստ, լուծեր՝ 88 օրակարգի խնդիրներ, գրեր է 13 նամակ, 2 շրջաբերական ու ստացեր է 6 նամակ։

Հոս աւելցնենք որ Վարչութեանս հաւաքատեղին առանց բացառութեան եղած է Տիկ. Նուարդ Բարծայրին բնակարանը, և միշտ ալ սիրով հիւրասիրուած է իր և ընտանիքին կողմէն։

Կազմակերպչական աշխատանք. —

Վարչութեանս առաջին օրակարգի կէտերէն մէկը եղաւ անդամացանկի պատրաստութիւն մը։ Անդամացանկին պատրաստութենէն ետք, այդ ցանկի իւրաքանչիւր անհատի հետ տեսնուած ու անոր

կամքը առնելէ ետք միայն Միութեանս անդամ նկատուած է։ Այս ձեւով մեր սկիզբի քանի մօտ անդամներուն թիւը, արդէն այսօր բարձրացած կը տեսնենք երեսունէ աւելիին, բոլորն ալ անխտիր վճարող անդամներ։

Վարչութիւնս իր կազմակերպչական աշխատանքին լծուելուն, գլխաւոր նպատակ ըրաւ, Ամերիկայի Կեդրոնական վարչութեան իր վերակազմութիւնը հաղորդելէ ու նոյնը Հալէպի մասնաճիւղին իմացնելէ ետք, իր շփումը շատ մօտէն պահել հայրենակիցներուն հետ, ստեղծել տեսակ մը ընտանեկան յարաբերութիւն բոլոր անդամներուն ընտանիքներուն հետ։ Գործ մը որուն գլուխը կանգնած էր Տիկ. Բարծայրը առանձինն որբ սկսաւ տանիլ մեծ եռանդով։ Բարե-

Արաբկիրի եւ Շրջ. Հայրենակցական Միութեան Պէյրութի մասնաճիւղի խառն վարչութիւնները 1941 Մարտ — 1944 Դեկտեմբեր։

Նստողներ՝ ձախէն աջ՝ պր. Եփրատ Աղնաւուրեան, Տիկիններ՝ Արուսեակ Պօղոսեան, Նուարդ Բարծայր, Յուլիանէ Զպուքճեան, պր. Սարգիս Բախտիկեան։

Կանգնողներ՝ ձախէն աջ՝ պ.պ. Ռուբէն Հացագործեան, Մամաս Աւագեան, Յովհաննէս Զպուքճեան, Փիլիպոս Փէհլիվանեան եւ Խորէն Այտընեան։

բախտաբար, իր բեռը թեթեւցնելու, այդ այցելութիւնները աւելի լայն շրջանակի մէջ կատարելու, աւելի արդիւնաւոր դարձնելու համար չուշացան վարչութեանս առաջարկներ ներկայանալ Միութիւնը վերածելու երկսեռ միութեան մը կամ անոր կողքին կազմելու կիներու յանձնախումբ կամ վարչութիւն մը, իր կարգին կազմակեր-

պելու, գործի մղելու մեր իգական սեռը, մանաւանդ այցելութիւններու հարցը որը որոշապէս կը տեսնուէր որ Միութեան զօրեղացման գլխաւոր ազդակներէն մէկը կը հանդիսանար և որը առաւելապէս կիներու գործ էր։

Միութեան վարչական նիստերու արձանագրութիւններու տետրակին մէջ Կանանց Յանձնախումբի մասին այսպէս կը կարդանք. «Վարչութիւնս յարմար դատեց ունենալու իր կողքին կանանց յանձնախումբ մը։ Կանանց յանձնախումբը համախորհուրդ Վարչութեանս հետ ազատ պիտի ըլլայ հայրենակից իգական սեռը կազմակերպելու, զանոնք հանրային աշխատանքի մղելու և այսպէս իր նիւթական ու բարոյական օժանդակութիւնը բերելու Միութեան։ Այս յանձնախումբը կազմելու մտօք, յարմար դատուեցաւ կարգ մը տիկիններ ու օրիորդներ, 4 Մայիս 1942ին, կիրակի, Տիկ. Բարծայրի բնակարանին մէջ խորհրդակցական ժողովի հրաւիրել. այդ տիկիններն են.
— Տիկիններ՝ Շաքէ Գալուստեան, Սիրան Մալումեան, Երանիկ Զարմանեան, Մարի Պարսումեան, Արուսեակ Մալումեան, Յուլիանէ Չպուքճեան, Արուսեակ Պօղոսեան և Օր. Սաթենիկ Բէչկէկեան։

Վարչութեան ատենապետուհին պարտականութիւն ստանձնեց վերոգրեալ անձերը անձամբ տեսնելու և զանոնք ժողովի հրաւիրելու։

Տիկ. Բարծայր, վարչութեանս վեցերորդ նիստին յայտնեց թէ ինք տեսնուեր է խորհրդակցական ժողովի հրաւիրուող տիկիններուն և Օրիորդին հետ, որոնք բոլորն ալ հաւանութիւն տուեր են ժողովին ներկայ գտնուելու և արդարեւ, Մայիս 4ին, ժողովատեղին հաւաքուեցան իգականներն ու վարչութեան անդամները։ Տիկ. Բարծայր, այս խորհրդակցական ժողովին նպատակը պարզելէ ետք, տեղի ունեցաւ թեր ու դէմ կարծիքներու փոխանակութիւն։ Բոլորն ալ ջերմապէս գնահատեցին նման կանացի յանձնախումբի մը կազմութեան կարիքը, և վարչութեանս վրայ պարտք դրուեցաւ, բոլոր հայրենակից իգական սեռը ժողովի մը հրաւիրել հոն աւելի լայն շրջանակի մէջ պարզելու սոյն գաղափարը և ուր ընտրելու նաև յանձնախումբը։

Վարչութիւնս չի կրցաւ անմիջապէս ընթացք տալ իգականներուն առաջարկին, որովհետև ան չափազանց զբաղած կը զգար ինքզինքը ձեռնարկի մը պատրաստութիւնով որ պիտի տրուէր Պր. Մելիքեանին բնակարանին մէջ։ Ուստի, ձեռնարկէն ետք, մասնաւոր շրջաբերականով մը հայրենակից տիկիններն ու օրիորդները, ժողովի հրաւիրուեցան Պր. Հրանդ Կարապետեանին բնակարանին մէջ։

Այս ժողովին մասին մեր արձանագրութեան տետրակին մէջ կը կարդանք.

«Տիկնանց ժողովը իր որոշեալ թուականին տեղի ունեցաւ։ Վարչութեանս անուանացանկ շրջաբերականը որ պտըտցուեցաւ Տիկիններ Ցուլիանէ Զպուքճեանի եւ Արուսեակ Պօղոսեանի կողմէ, մեծամասնութեամբ դրապէս պատասխանելով ներկայ եղած են։

«Վարչութեանս կողմէ սոյն ժողովին կը մասնակցէր Տիկ. Նուարդ Քարծայր։ Կիները հիւրասիրուած էին օշարակով ու թապպուլիայով, ժողովը անցած է ջերմ մթնոլորտի մէջ։ Ներկաներուն թիւը եղած է 27 հոգի։

«Կանանց ժողովի դիւանը բաղկացած է Տիկ. Տիրանուհի Աղաճանեանէ՝ նախագահուհի, Օր. Սաթենիկ Քէչկէկեանէ՝ քարտուղարուհէ։

«Ժողովը կանանց մասնաճիւղի յանձնախումբի անդամ ընտրեր է. — Տիկիններ՝ Սիրանոյշ Փէրէշէթեան, Ալիս Կարապետեան, Աղաւնուհի Թագւորեան, Արուսեակ Պօղոսեան, Ցուլիանէ Զպուքճեան, Օրիորդներ՝ Սաթենիկ Քէչկէկեան, Անահիտ Գալուստեան։

Վարչութիւնս այս ընտրութիւնը վաւերացնելէ ետք, իր կողմէ, պարտականութիւն յանձնեց Տիկ. Քարծայրին անոնց բոլոր ժողովներուն մասնակցիլ ձայնի իրաւունքով։

Ահա ձեզ, կանանց յանձնախումբին մեզի գրկած տեղեկագիրը.

«Արաբկիրի եւ Շրջ. Հայրենակցական Միութեան Պէյրութի մասնաճիւղի հրաւէրով կազմուեցաւ Արաբկիրի եւ Շրջ. Տիկնանց Հայրենակցական Միութիւնը, 1941 Մայիս 29ին, քսան եւ հինգ հայրենակից անդամուհիներուն ներկայութեամբ։ Վարչութեան անդամ ընտրուեցան՝ Տիկ. Սիրանուշ Փէրէշէթեան, Տիկ. Ալիս Կարապետեան, Տիկ. Ցուլիանէ Զպուքճեան, Տիկ. Արուսեակ Պօղոսեան, Տիկ. Վարդուհի Հացագործեան եւ Օր. Սաթենիկ Քէչկէկեան։ Այս ընտրութեան ընթացքին մեր գլխաւոր մտահոգութիւնը եղած է, վարչութեան անդամները այնպիսի ձեւով մը ընտրել որ քաղաքը եւ մեր շրջանը իրարու աւելի սերտ կապ մ'ունենան։ Այս վարչական անդամուհիներուն վրայ պէտք է աւելցնել նաեւ Տիկ. Քարծայրը որ մեր եւ այրերու վարչութեան մէջ կապի լաւագոյն դերը կը կատարէր։

«Վարչութեանս կազմութեան առաջին օրէն իսկ պէտք եղած օժանդակութիւնն ու աջակցութիւնը չի զլացան մեր հայրենակիցները։

«Հայրենակիցներու այս սիրալիր վերաբերմունքը փաստ մըն էր նման միութեան մը պէտքին, հայրենակցական միութեան կողքին, եւ այդ պէտքը խթան մ'եղաւ Վարչութեանս աւելի գիտակցութեամբ ու նուիրումով շարունակելու համար այս սկսնակ գործը։

«Հակառակ տեղական աննպաստ պայմաններուն Վարչութիւնս իր կարելին ըրած է հայրենակցական միութեան կողքին աշխատե-

լով, մասամբ մեղմելու համար թշուառութիւնը մեր կարօտ հայրենակիցներուն։ Այս կարենալ գլուխ հանելու համար, սարքած է հանդէսներ, վիճակահանութիւն, պարանցիկ երեկոյթներ, որոնք եղած են իր հասոյթին աղբիւրները, ինչպէս նաև սրտաբուղխ նուէրներն ու մանաւանդ անխտիր վճարուած անդամավճարները։

«Ասկէ զատ Վարչութիւնս այցելութիւններ տուած է իւրաքանչիւր հայրենակիցի գոնէ տարին անգամ մը տեղեակ ըլլալու համար իրենց ընտանեկան ներքին կեանքին։ Մասնաւորաբար այցելութիւններ տուած է հիւանդանոցի հիւանդներուն, ամուսնութիւններուն, ծննդաբերութիւններուն և իր ցաւակցութիւնն ու խնդակցութիւնը յայտնած իւրաքանչիւրին միևնոյն ատեն ըստ պատշաճի փոքր նուէրներ տանելով հետը։

«Վարչութիւնս փորձեց ունենալ իրեն հետ աշխատող երկու յանձնախումբեր, անոնցմէ առաջինը Օրիորդներունը որ կարգ մը պատճառներով շատ մեծ դեր մը չունեցաւ, իսկ երկրորդը ծերունի մայրիկներուն խումբը որ տակաւին գոյութիւն ունի և իրեն ինկած պարտականութիւնը կը կատարէ։

«Վարչութիւնս իր գործունէութեան ընթացքին ո և է դժուարութեան չհանդիպեցաւ, իր բոլոր ձեռնարկներն ալ հայրենակիցներուն կողմէն քաջալերանքի արժանացաւ։

«Վարչութիւնս չի յաւակնիր ըսելու թէ ունեցած է չոնմալից և փայլուն գործունէութիւն. Կը խոստովանինք թէ վերջերս թուլցած էր իր գործունէութեան մէջ, ձեզ բոլորիդ ծանօթ ներկայ աննպաստ պայմաններու բերումով։

«Վարչութիւնս ըրաւ իր կարելին այն վստահութեամբ որ իրեն յաջորդող վարչութիւնները ևս պիտի գիտակցին այս խիստ կարևոր գործին ու մեր կէս ձգածը իրենք պիտի շարունակեն շատ աւելի մեծ նուիրումով։ Մենք, իգական սեռս մեծ դեր ունինք կատարելիք մեր ազգային ու հայրենակցական մարզին մէջ։ Այժմ ունինք 34 վճարովի անդամուհիներ և նոյնչափ ալ համակիրներ։ Այժմ մեր ելքն ու մուտքը հաւասարակշռելէ ետք ունինք 144 ս. ոսկի գանձին մէջ։

«Մենք այժմ մեր հաւաքական հրաժարականը կը ներկայացնենք, մեր աշխատանքը ձեզ պարզելէ ետք»։

Ի դիմաց Արաբկիրի և Շրջ. Տիկնանց
Հայր. Միութեան Յանձնախումբին

Ա. դպրուհի — Ա. պետուհի

Վ. ՀԱՑԱՓՈՐՃԵԱՆ — Ս. ՓԷՐԻՇԷԹԵԱՆ

Մենք ձեզ նոյնութեամբ արտագրեցինք Տիկնանց Յանձնախումբի տեղեկագիրը։ Հրապարակային ձեռնարկներուն մէջ Վարչութիւնս Տիկնանց Յանձնախումբին հետ ձեռք ձեռքի աշխատեր է առանց ոեւէ սակարկութեան, այնպէս որ երբ կը խօսուի ձեռնարկներու մասին, չի մոռնանք որ այդ ձեռնարկին յաջողութեան մէջ արականներուն ինկած բոլոր աշխատանքները Վարչութիւնս տարեր է։

Վարչութիւնս այս այցելութիւններուն կամ յարաբերութիւններուն ընթացքին մոռցած չէ նաև Ազգ. Առաջնորդարանը, և երբ, մեզի հայրենակից համարուող Արտաւազդ Սրբազան Առաջնորդական Տեղապահ նշանակուեցաւ, Վարչութիւնս պարտք սեպեց զինք շնորհաւորել, ուստի պաշտօն տուաւ Պ. Ռուբէն Հացագործեանին ու Պր. Սարգիս Բախտիկեանին երթալու և զինքը շնորհաւորելու և տեղեակ պահելու զինքը մեր Միութեան շուրջ։

Կազմակերպչական մարզին մէջ, Վարչութեանս թերևս ամենէն կարկառուն գործը եղած պիտի ըլլար, դարմանատուն մը բացումը հայաշատ կեդրոնի մը մէջ։ Այս հարցը սեղանի վրայ եկաւ հետևեալ ձևով։ Վարչութիւնս նկատի առնելով անդամ-անդամուհիներու հիւանդութեան պարագան որոշեց իր բժիշկը ունենալ։ Վարչութիւնս բժիշկի ընտրութեան մէջ դժուարութիւն չունեցաւ. ան միաձայնութեամբ հաւանութիւն տուաւ բժ. Գուլաքեանին։ Պր. Զպուքճեան ու Պր. Բախտիկեան պարտականութիւն առին բերանացի հաղորդել բժիշկին Վարչութեանս որոշումը։ Յարգելի բժիշկը խոստացած էր Միութեանս անունով ղրկուած ոեւէ հիւանդ կէս այցեգինով քննութեան ենթարկելու կամ դարմանելու։ Այս գաղափարը յետագային քիչ մըն ալ ընդարձակելով Վարչութիւնս բժիշկին հետ համախորհուրդ որոշեց դարմանատուն մը բանալ. այս ծրագիրը կը զուգադիպէր ճիշդ այն օրերուն երբ մեր երկրի սահմաններուն վրայ կռիւը ծայր առած էր և այդ իսկ պատճառով այնքան հասունցած ծրագիրը տակաւին ծրագիր կը մնայ։

Գրաւոր ու բանաւոր քարոզչութիւն. —

Վարչութեան գլխաւոր նպատակներէն մէկը եղած է գրաւոր քարոզչութիւնը իր գործունէութեան։ Այս նպատակով ալ իր ընտրութենէն մինչև այսօր, ան ջանացեր է իր գործը արձագանգել մամուլի միջոցով որուն մէջ մեծ դեր է խաղցեր Պ. Հրանդ Տէվէճեանի «Առաւօտ» թերթը, որ առանց դոյզն նիւթական ակնկալութեան Վարչութեանս կողմէ ղրկուած ոեւէ յայտարարութիւն կամ թղթակցութիւն զետեղեր է թերթին արդէն սուղ էջերուն մէջ։

Գրաւոր քարոզչութեան լաւագոյն փաստը տալու համար է որ, Վարչութիւնս մօտերս տպարան յանձնեց Պր. Սարգիս Բախտիկեանի ուսումնասիրած «ԱՐԱԲԿԻՐՑԻ ԱՇՈՒՂՆԵՐ»ը։

Բանաւոր քարոզչութեան համար կը հաւատանք որ Միութեան ամէն մէկ անդամ ինքզինք քարոզիչ նկատած է ուր որ ալ եղած ըլլայ, ամէն անգամ որ հայրենակցական միութիւններու խօսքը ըլլայ իր տեսակէտները լուսաւոր կերպով պաշտպանած ու ջանացեր դիմացինը համոզելու: Վարչութիւնը չի գոհանալով այսքանով ան իր ձեռնարկներուն ընթացքին յայտագրի մասնաւոր նիւթ դարձուցած է աւուր պատշաճի բանախօսութիւնները, այսպէս մեր հանդէսներուն խօսած կամ արտայայտուեր են Տիկ. Նուարդ Բարծայր, գրաւոր ճառով մը, Պր. Թադէոս Եկաւեան, Պ. Ռուբէն Հացագործեան, Պր. Արշակ Գալուստեան:

Մեր ձեռնարկներուն յաջողութիւններն ալ դարձեր են կենդանի, աւելի խօսուն ու գործնական քարոզչութեան վկաները:

Հանրային Ձեռնարկներ. —

Վարչութիւնս երբ 1941 Մարտ 9ին ընտրուեցաւ ու գործի անցաւ, Զատիկը մօտալուտ էր, ուստի անմիջապէս խորհեցաւ իր անդրանիկ ձեռնարկին մասին Ս. Զատկուայ տօնին: Այս հանդէսերեկոյթին պատրաստութեան համար Վարչութիւնս, Էշրէֆիէի Ազգ. Վարժարանի մանկպ. վարիչուհի Օր. Մանկունիին դիմեց: Օրիորդը ազնուաբար ստանձնելով եղած դիմումը, իր ազատ ժամերուն, մինչև Զատիկ, մեր հայրենակից փոքրիկները օժտեց պարով, և արտասանութիւններով: Այս հանդէսին մասին, մեր արձանագրութիւններուն մէջ գրուած է.

«Վարչութեանս ծրագրած երեկոյթը Զատկուայ տօնին տեղի ունեցաւ Ապրիլ 13ին: Երեկոյթը սպասուածէն աւելի նիւթական ու բարոյական արդիւնք տուաւ: Նախագահեց Պր. Արշակ Գալուստեան, օրուայ տօնին Վարչութեանս կողմէ խօսեցաւ Տիկ. Բարծայր»:

Վարչութիւնս մեծապէս քաջալերուած իր առաջին ձեռնարկին ընդունելութենէն ու յաջողութենէն, ծրագրեց անմիջապէս, գարնանային եղանակին չարժանկարի ցերեկոյթ մը տալ: Նկատելով որ մենք առանձինն, մեր անունով նման ձեռնարկ մը տալու արտօնութիւն չունէինք, որոշեցինք Հայաչէնի Թաղական Խորհուրդին հետ համագործակցիլ: Թաղական Խորհուրդին ժամանակաշրջանը լրացած ըլլալուն չի կրցանք այդ ձեռնարկը իրագործել, ուստի, Վարչութիւնս մտածեց ուրիշ ձեռնարկի մը մասին, որ էր պարանցիկ, հայրենակցական, շատ նեղ շրջանակի երեկոյթ մը: Այս ձեռնարկին յարմար, իբրև վայր Պր. Վահան Մելիքեանին կամքը առնուեցաւ որմէ յետոյ գործի նկսանք: Պր. Մելիքեան սիրով իր տունը մեզի տրամադրեց: Կրկին Օր. Մանկունիին դիմեցինք մեր գեղարուեստական բաժնին համար, իսկ օրուայ նախագահութեան համար գրեցինք Պր. Գրիգոր Աղաճանեանին:

Սոյն ձեռնարկն ալ անցաւ ակնկալուածէն ա՛լ աւելի փառաւոր կերպով։ Այս ձեռնարկէն վերջ, Վարչութիւնս մտադրութիւնն ունէր, ամառուայ եղանակին դաշտագնացութիւն սարքելու, բայց, հազիւ այդ մասին մտածելու վրայ էինք, երբ վրայ հասաւ մեր շրջանի պատերազմը ու ամէն ծրագիր, ինչպէս դարմանատան հարցը, թողուց իբրև ծրագիր բնականոն կեանքի խանգարման հետևանքով։

Ամառուայ եղանակէն ետք, երբ կեանքը իր բնականոն հունին մէջ մտաւ, Վարչութիւնս պատրաստուեցաւ 1942ի Ծննդի երեկոյթին։ Վարչութիւնս մեծ եռանդով հարկ եղած աշխատանքին լծուելով, կանանց յանձնախումբին հետ, ապահովեց նաև այդ երեկոյթին յաջողութիւնը։

Այս երեկոյթէն սկսեալ, Վարչութեանս երեք անդամները, գործի բերումով բաւական երկար ժամանակ բացակայեցան քաղաքէն։ Անդամներու բացակայութիւնը շատ ալ չ'ազդեց, Վարչութիւնս, Կանանց Յանձնախումբին հետ պատրաստեցան յաջորդ հանդէսին, 1942ի Զատկուայ հաւկթախաղին։ Այս հանդէսին խօսելու հրաւիրուեցաւ Պ. Թադէոս Եկաւեան որ շատ գեղեցիկ կերպով վեր առաւ հայրենակցական միութիւններու գոյութիւնը արդարացնող զօրաւոր ազդակները։

Վարչութիւնս, 1943ի Ծննդին համար թէև պատրաստուած էր, սակայն կարգ մը պատճառներով յետաձգուեցաւ Բարեկենդանին և երբ Կարօեան Սրբազանի վախճանումը խանգարեց մեր ծրագիրը, այժմ, այդ պատրաստուած հանդէսը պիտի տրուի Զատկուան։

Վարչութիւնս շատ մօտէն հսկած է Օրիորդներու Յանձնախումբին կողմէ հրամցուած après-midi-ին։ Այս après-midi-ները թէև պիտի շարունակուէին, բայց յետագային տեսնուեցաւ որ Օրիորդներուն զբաղումը դպրոցի և այլ գործերով թոյլատու չէին անոր յաճախակի կրկնումներուն։

Վարչութիւնս, այս հայրենակցական հանդիպում-հանդէսներուն, միշտ ալ ջանացեր է ընտանեկան մտերիմ բնոյթ տալու։ Ան դիտմամբ ուզած չէ լայն, օտար շրջանակներու մէջ մնալ, որովհետև ան նպատակ դրեր է հայրենակիցներու այս մեծ ընտանիքը յաճախակի իրարու քով բերելով աւելի մտերմիկ շրջանակ մը ստեղծել։

Մեր հանդէսներուն գեղարուեստական բաժնի պատրաստութեանը համար մեծապէս օգնած է Օր. Զարուհի Մանկունի որուն հրապարակաւ շնորհակալութիւն յայտնելու առիթը կ'ունենանք։ Այս մարզին մէջ իրենց մասնակցութիւնը բերած են Պրք. Յովհաննէս Զպուքճեան և Առաքել Փէհլիվանեան։ Վարչութիւնս երբեք նպատակ ըրած չէ իր հանդէս-երեկոյթներուն համար ուրիշներուն դիմելու,

այլ միշտ գոհացեր է ինք իր իւղով տապկուիլ, իր փոքրիկներով ու մեծերով մէջտեղ գալ։

Ինչպէս ըսինք, ուրիշ տեղ, Վարչութիւնս ջանացեր է որ իր գործունէութեան իւրաքանչիւր քայլը մամուլին մէջ արձագանգէ։ Արդարեւ մեր հանդէս-երեկոյթներուն արձագանգը միշտ ալ լսուած է «Առաւօտ»ի սիւնակներուն մէջէն։

Վարչութիւնս, ջանացեր է իր գոյութիւնը արդարացնել ոչ միայն հանդէսներով, այլ նաեւ տանելով ուրիշ ծառայութիւններ — հիւանդներու հասնելով թէ՛ նիւթապէս եւ մանաւանդ բարոյապէս։ Իսկ, նիւթական օգնութեան կարօտ հայրենակիցներուն, ան որդեգրեր է փոխառութեան դրութիւնը։ Կը պատահի որ օրինակ, պարենաւորման օրը կը հասնի, հայրենակից մը որ այդ օրերուն, ըսենք եթէ անգործ է, բնականաբար չպիտի կրնայ իր բաժինը առնել, ուստի կը դիմէ Միութեան, ան պէտք եղած գումարը փոխ կուտայ, ենթակայէն ստորագրութիւն մ'առնելով։ Վարչութիւնս նեղը դրած չէ փոխառողները որ գրեթէ միշտ ուշացուցեր են բայց վճարած, ու տակաւին գանձելիքներ ալ կան։

Վարչութեանս գլխաւոր գործերէն մէկն է նորահաս սերունդին կրթական հարցով հետաքրքրուիլը։ Անցեալ տարի ունէինք չորս սաներ, այս տարի ունինք հինգ հատ։ Մեր սաները բոլորն ալ կը յաճախեն Էշրէֆիէի ազգային վարժարանը։

· Մեր նիւթական աղբիւրները · —

Մեր նիւթական գլխաւոր, արմատական ու մնայուն աղբիւրն է մեր անդամ-անդամուհիներուն ամսավճարները որոնք, ուրախ եւ հպարտ ենք յայտնելու որ առանց դոյզն տարակուսեան ու ձգձգումներու կը վճարուին։ Ասիկա չափանիշն է Միութեանս անդամներուն գիտակցութեան ու Միութեան հանդէպ իրենց ունեցած վստահութեան ու սիրոյն։

Մեր երկրորդ աղբիւրը, մեր ձեռնարկներն են, որոնց մասին արդէն գրեր ենք։ Իսկ երրորդը կարելի է հաշուել նուիրատուութիւնները։ Հոս կուզենք յիշեցնել մեր հայրենակիցներուն որ, երբ ուրախութեան կամ տրտմութեան եւ կամ ուխտի մ'առեն որոշեր են նուէր մ'ընել հրապարակաւ, թող այդ առթիւ նախ մտքի առջեւ ունենան իրենց Միութիւնը։

Նիւթական աղբիւրի մեր վերջին միջոցն է արտաքին օգնութիւնը։ Վարչութիւնս իր գոյութեան գալուն առաջին օրէն իսկ, մեծ յոյսեր. նոյնիսկ կրնանք ըսել ոչ մէկ յոյս դրած է, կամ դնել ուզած է արտաքին օգնութեան վրայ։ Ան փափաքեր է ինքն իր ջանքերով հայթայթել իրեն հարկ եղած նիւթականն ու զայն մատակարարել

նոյնքան խնամքով։ Հակառակ այս մեր փափաքին, մեր գոյութեան առաջին օրերուն, Հալէպի քոյր մասնաճիւղը, ինքնաբերաբար, խորհելով մեր սկսնակի պարագան բերանացի ու գրաւոր կերպով քանիցս առաջարկեցին օգնել։ Վարչութիւնս միշտ մերժեց, սակայն, վերջերս Ամերիկայի մեր կեդրոնին, Արաբկիրցիներու հայ Ազգայնական Միութեան դրկած 100 տոլարի օգնութիւնը՝ Պր. Արշակ Գալուստեանին անունով ընդունեցինք, ու իրենց հարկ եղածը գրեցինք, հոն ես չեշտելով որ մեր նպատակն է ինքնաբաւ դառնալ։ Անշուշտ ներկայ պայմաններուն տակ ատիկա բաւականին դժուար նպատակ մըն է։

Հայրենակիցներ, ահա, մեր երկու տարուայ կեանքի բարոյական պատկերը, քիչ յետոյ Պ. Ռուբէն Հացագործեան ձեզ կուտայ նիւթականն ալ։ Մենք ջանացեր ենք, միշտ կանանց յանձնախումբին ու ձեր բոլորին աջակցութեամբ մեր կարելին ընել, ոչ թէ մեր գոյութիւնը անուանապէս պահելու կամ քաշքշելու համար, այլ ընդհակառակը զայն լաւագոյն ու ամուր հիմերու վրայ դնելու։ Թերութիւններ ունեցեր ենք, այդ մասին կասկած չկայ, ու մենք մեր թերութիւններով ու սխալներովը միասին ընդհանուր անդամական ժողովիդ կը ներկայացնենք մեր հաւաքական հրաժարականը և կը խնդրենք որ զայն ընդունիք։

Մնանք յարգանքներով

Ի դիմաց Արաբկիրի Շրջ. Հայր. Միութեան

Պէյրութի Մաս. Վարչութեան

Ա. դպիր — Ա. պետուհի

Ս. ԲԱԽՏԻԿԵԱՆ — Ն. Պ. ՔԱՐՇԱՅՐ

Անդամներ. —

Ռուբէն Հացագործեան
Խորէն Այտընեան
Յովհաննէս Զպուքճեան
Փիլիպոս Փէհլիվանեան
Մամաս Աւագեան

Այս Ընդհանուր անդամական ժողովին նոր շրջանի համար վարչութեան անդամ ընտրուեցան՝ Տիկիններ՝ Նուարդ Քարշայր, Արուսեակ Պօղոսեան, Ցոլիանէ Զպուքճեան և ՊՊ. Եփրատ Աղնաւորեան, Ռուբէն Հացագործեան, Մամաս Աւագեան ու Սարգիս Բախտիկեան։

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

ԱՐԱԲԿԻՐԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՀԱԼԷՊԻ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂԻ

1936-ին կազմուած Միութեանս վարչական անդամ եղեր են՝ Պ.Պ. Յովհաննէս Տէրտէրեան, Խորէն Աղաճանեան, Միքայէլ Տէրտէրեան, Տիգրան Նարդուզեան, Թօկօ Տէր Արմենակեան, Գրիգոր Պապիկեան, Սեդրակ Երզնկացեան, Մինաս Դերձակեան, իսկ ներկայ վարչութիւնը՝ ընտրուած 1944 Մայիսին, կը բաղկանայ՝ Պ.Պ. Վարդան Ծիհանեան (ատենապետ), Առաքէլ Յովհաննէսեան (ատենադպիր), Երուանդ Մանկիկեան (գանձապահ), Գառնիկ Ուստաեան, Սարգիս Ծիհանեան, Անուշաւան Տէր Առաքելեան։

Մենք դժբախտութիւնը ունեցանք կորսնցնելու Գարեգին և Սարգիս Ծիլէրճեանները որոնք երբեմն հայ վաճառականութեան ցայտուն ներկայացուցիչներն էին։ Ընթացիկ տարուայ մէջ իրենց մահկանացուն կնքեցին նաև Տիկ. Սաթենիկ Լուսինեան (Ալճեան), և մայր Մարիամ և Յովհաննէս Ծիհանեաններ, վարչութեանս ատենապետին մայրն ու եղբայրը։ Նաև կորսնցուցինք խոստմնալից հայրենակից Յարութիւն Եկաւեան։ Այս առթիւ թէև ուշ, մենք կը ներկայացնենք յիշեալներուն պարագաներուն մեր ցաւակցութիւնը։

Մեր անդամներէն ամուսնացան Սէրժան չէֆ Սեդրակ Երզնկացեան և Պ. Խորէն Աղաճանեան, այս վերջինը Տէր Կորիւն քահանայի աղջկան հետ։ Մեր շնորհաւորութիւնները։ Միութիւնս, ցաւակցութենէ և շնորհաւորութենէ ետք, շնորհակալութեան խօսք ունի նաև Տիկ. Նարդուհի Պասմաճեանին որ ստէպ իր նուիրատուութիւններովը կը սատարէ Միութեանս։

Միութեան գործունէութեան առանցքը կը կազմէ՝ չքաւորներուն և հիւանդներուն օգնել, անոնց զաւակներուն կրթութեամբ հետաքրքրուիլ։ Այս նպատակներուն հասնելու համար, Միութեան հասոյթի աղբիւրներն են՝ անդամավճար, ձեռնարկներ, նուէրներ, մանաւանդ Ամերիկայի Կեդրոնի նիւթական օգնութիւնները որ մեծապէս սատար կը հանդիսանան։

Միութիւնը հայրենակիցներուն մէջ խտրութիւն չի դներ անոնց օգնելու երբ իրեն գրաւոր դիմում կատարուի։ Հոս կուզենք արձանագրել բաւականին կարևոր խնդիր մը որուն լուծումը կատարուեցաւ մեր և Պէյրութի մեր քոյր մասնաճիւղին անվերապահ նիւթական և բարոյական աջակցութեամբը։ Հռիփսիմէ Հազարեանը, տարիներէ ի վեր խենթ, փողոցները մնացեր էր նշաւակ ամէն տեսակ անարգանքի ու ծիծաղի, և այդ չուկաներէն մինչև թաղերը։ Ուրիշներ երբ ծրագրեցին Տէր Զօրի անապատը ղրկել, հոն մեռնելու, մենք մեզի եղած գրաւոր դիմումին ընդառաջելով զայն Պէյրութի լաւագոյն յիմարանոցը կրցինք տեղաւորել։

ՀԱԼԷՊԻ ՄԵՐ ՍԱՆԵՐԸ

Այս շրջանը թաւական հարուստ եղաւ իրար յաջորդող ձեռնարկներով։ Մայիսի վերջաւորութեանը կազմակերպուեցաւ պարտիզագնացութիւն մը ուր, արշալոյսէն մայրամուտ, հայրենակիցներ կեր ու խումով, երգ ու պարով, ուրախացան մոռնալով պահ մը առօրեայի առթած տաղտուկները։ Հոս, այդ օր, հայրենակիցներ, Արաբկիրէն բաժնուելէ ետք, առաջին անգամ ըլլալով, կուշտ ու կուռ անկուտ թութ կերան։ Դարձեալ, Սեպտեմբերի սկիզբները զուտ ընտանեկան ցերեկոյթ մը ունեցանք ուր եղան զուարճալիքներ, խօսք, երգ։ Անդամները հիւրասիրուեցան օշարակով ու խմորեղէնով։ Նոյն ամսոյն վերջաւորութեան սարքեցինք Լատինաց թատերասրահին մէջ ներկայացում մը՝ «ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ», գլխաւորութեամբ Պր. Աւետիս Էթմէքճեանի։ Միջնարարներուն կը նուագէր ութը հոգիէ բաղկացած նուագախումբ մը ղեկավարութեամբ Պ. Ստեփան Պիլէզիկճեանի, եղան նաև մեներգներ ու արտասանութիւններ, և նոյն ատեն բանախօսութիւն մը ատենապետ Պ. Վ. Ճիհանեանի կողմէ։ Այս ձեռնարկը, որուն յաջողութեան համար անոր իրենց մասնակցութիւնը բերողներուն երախտապարտ ենք, մեզի բարոյական ու նիւթական մեծ շահ մը ապահովեց հակառակ մղուած պայքարին...։

Վարչութիւնս որդեգրեր է նաև դրամական փոխատուութեան դրութիւնը իր անդամներուն եթէ դրամագլխի պէտք ունին։

Միութիւնը անցնող ութը տարուայ ընթացքին իր հերթական ընդհանուր և վարչական ժողովներէն զատ ունեցեր է բացառիկ և խորհրդակցական ժողովներ։ Միութեան ծրագիրը բաժնող երկսեռ հայրենակիցներուն թիւն է 225 հոգի որոնցմէ 75 այր անդամ են արդէն։ Վարչութիւնս ի պահանջել հարկին գործի կը լծէ նաև տիկիններն ու օրիորդները։ Այժմ ունինք 22 սան, այս թիւը փոփոխական է բայց ինչ որ ալ ըլլայ, ութը տարիէ ի վեր 20-25 սան ունեցեր ենք։

Մեր յարաբերութիւնները Ֆիլատելֆիա կեդրոնին և Պէյրութի քոյր մասնաճիւղին հետ շատ լաւ եղած են և են։ Ոչ մէկ տարակարծութիւն ծրագրի և գործելակերպի մէջ։

Ստորև կուտանք մեր ընդհ. հաշուեցոյցը.—

	ԵԼՔ	ՄՈՒՏՔ
1938-39	6·398 Ս. Դ.	18·343 Ս. Դ.
1938-42	6·485	19·669
1942-44	154·742	156·456
1944 Մայիս՝	31·123	72·000
Ամերիկայէն		52·300
	198·748	318·758
Պատրաստ Գումար՝	120·010	
	318·758	

ԱՐԱԲԿԻՐԻ և ՇՐՋ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ

ՀԱԼԷՊԻ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂ (Կնիք)

ԲԱՑ ՆԱՄԱԿ

Հայրենակիցնե՛ր,

Ներկայ ժամանակի մեզի ընձեռած պայմաններուն ներած սահմաններուն մէջ, ջանացինք ՈՍԿԵԳԻՏԱԿը դարձնել բովանդակալից, կարելի չափով հետաքրքրական: Եղած թերութիւններուն համար ներողութիւն չենք խնդրեր, ընդհակառակը կը թելադրենք որ փոխանակ լուռ քննադատութիւններու, ըլլայ խօսուն, կենդանի: Այս ընելու համար, հայրենակիցներ, ուր որ ալ գտնուիք, ի՛նչ դաղափարի ալ ծառայէք, հաճեցէք ձեր դիտողութիւնները, ձեր յուշերը, ձեր գիտցածները գրի առնելով մեզ ղրկել՝ յետագային զանոնք օգտագործելով ամբողջականութիւն մը կազմելու: Այս պարագան կը չեշտենք մասնաւորաբար ՕՎԱցիներուն որ գրի առնեն իրենց գիւղերուն մասին տեղեկագրական ու ազգագրական նիւթերը:

Մեզի կրնան օգտակար ըլլալ լուսանկարներ՝ քահանայ հայրերու, ուսուցիչներու, դպրոց ու եկեղեցիներու, տեսարաններու: Այս ամէնը օգտագործուելէ ետք պիտի ղրկուին առաքողներուն:

Հայրենակիցնե՛ր, ՈՍԿԵԳԻՏԱԿի ուղղութիւնը որոշ է ձեզի. հոն տեղ պիտի ունենան բոլոր այն նիւթերը որոնք կը վերաբերին Արաբկիրի և իր շրջակայքին: Հոն կրնան գրել բոլոր արաբկիրցիներն ալ անխտիր, ուստի մեր բոլորանուէր ջանքերով զայն դարձնենք կենդանի ու խօսուն պատկերը մեր անցեալին որ կոչուած է կազմելու հիմը ներկայ և ապագայ մեր կեանքին:

Մնանք հայրենակցական բարեւներով

1944, *Դեկտեմբեր* 25 — *Ս. ՊԱԽՏԻԿԵԱՆ*

ՀԱՍՑԷ

SARKIS PAKHDIKIAN

B. P. 487

(BEYROUTH, Liban)

ՍՈՒՐԲ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ST. NERSES SHNORHALI
LIBRARY
ARMENIAN PRELACY

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0384044

ԳԻՆ 100 ՖՐԱՆՔ

ՄԵՐ ՀԱՍՑԷՆԵՐԸ

Կեդրոն

Armenian Educational Union of Arabkir & Sees
211 No. 63rd St.
PHILADELPHIA, P. A.

Պէյրութ

Mr. Arshag Kaloustian
Ave. Allenby
BEIRUT

Հալէպ

Mr. Arakel Hovhannessian
Khandek
ALEPPO

կամ

Mr. Vartan Djihanian
Bld. de France
ALEPPO